

Anmeldelser

Rettelser til bd. XXVII, hft. 3

Desværre er det endnu engang nødvendigt at rette nogle meningsforstyrrende fejl i et tidligere hæfte.

Bd. XXVII s. 302, højre spalte, linie 34–35 giver i sin nuværende form ingen mening, men skal lyde: Nu havde datidens arkæologer som regel et godt kendskab til . . .

s. 329, fig. 8. Signaturerne er forbyttet. *Cir- kel* viser gravhøj, *firkant* viser boplads.

s. 354, højre spalte, linie 4 er efter sætningen, der slutter: . . . og derfor viser samme møn- ster, faldet følgende ud: På fig. 16 er dette efterprøvet, og korrelationen viser, at det er tilfældet.

Foreløbig kortfattet oversigt over forenings- og virk- somhedsarkiver Lokalhistorisk arkiv for Aalborg kommune. 9400 Nørresundby. (1978), 38 s., kan erhverves ved henvendelse på udgivelses- stedet.

Fynske foreningsarkiver I. Kortfattet oversigt over foreningsarkivalier i Lokalhistoriske ar- kiver i Fyns amt, Landsarkivet for Fyn og Erhvervsarkivet ved Margaretha Balle-Peter- sen, Dansk historisk fællesforening, 1978, 66 s., kr. 20 + moms.

For et par år tilbage blev det besluttet at igangsætte en mere systematisk indsamling og registrering af de folkeli- ge bevægelses arkiver, fortrinsvis hvad der var bevaret efter de lokale afdelinger og foreninger omkring i landet. Med den stærke strukturomlægning i landbosamfundet, der førte foreningsdød og -sammenlægninger med sig, blev det ofte iagttaget, at vedtægter, forhandlingsproto- koller, regnskaber m.m. gik en uvis skæbne i møde. Er- hvervsarkivet i Århus havde tidligere taget fat på at sikre sig arkivalierne fra nedlagte andelsmejerier, mens ABA har haft en løbende kampagne for at få materiale fra arbejderbevægelsen indsamlet. I to områder, Nordjyl- lands amt og på Fyn, har man imidlertid iværksat en organiseret, systematisk registrering af det materiale, der er kommet i hus, samtidig med at der har været agiteret ved møder, piecer, artikler i aviser m.m for at tilvejebrin-

ge yderligere arkivalier. De lokalhistoriske arkiver har været inddraget i arbejdet, og det har i begge områder haft den glædelige følge, at nye lokalhistoriske arkiver er blevet oprettet i umiddelbar forbindelse med kampag- nerne. De foreliggende – foreløbige – oversigter, der er opbygget efter et fælles princip med hensyn til lokalise- ringen af arkivalierne, disses hovedtyper og en kortfattet »kode«, der redegør for arkivaliernes art, viser, at der allerede er bragt meget i hus. Det er åbenbart, at ind- samlingen og sikringen i nogle lokale områder er nået længere end andre steder. I Nordjylland er Skagens fore- ningsliv således udmærket belyst ved det registrerede materiale, mens det på Fyn f.eks. tilsvarende gælder for Egebjerg kommune mellem Fåborg og Svendborg.

De udsendte registraturer understreger, at der er tale om foreløbige oversigter. Det er velkendt, at resultaterne af kampagner som disse først viser sig over et længere tidsrum, og ligesom det er markeret i den fynske oversigt, at den fremtræder som den første i en række, så er der under udarbejdelse en ny registratur, der dækker Nord- jylland. Denne foreligger antagelig allerede ved dette hæftes fremkomst og er også i format og udstyr tilpasset den fynske.

De to registraturer kan tjene flere formål, men først og fremmest kan de virke ansporende på andre områder af landet til at gå videre med indsamlingsarbejdet og alt tyder i skrivende stund på, at Storstrøms amt bliver det næste område, hvor en større samordnet indsats bliver gjort. Der er guldgruber for specialeskrivende studerende i disse registraturer, men selvfølgelig først og fremmest for de alment lokalhistorisk interesserede.

Claus Bjørn

Det Farlige Liv. Sygdom, samfund og læge- kunst, Nationalmuseets forlag, 1978. 170 s, ill., kr. 21.

Ligesom tidligere har Nationalmuseet udgivet en bog i forbindelse med sommerens Brede-udstilling. I en række artikler uddyber »Det Farlige Liv« de aspekter, som er behandlet på udstillingen. Forskellige tidsperioder har hver sine forklaringer på og helbredelsesmetoder overfor sygdomme, og bogens artikler giver oplysninger herom, helt fra den græske oldtidslæge Asklepios over plantelære og klostermedicin, helligkilder og kloge folk til nutidens lægevidenskab.

Side om side med den mere seriøse lægekunst behan- des folkemedicinen som for eksempel i Gustav Henning- sens artikel om kloge folk og i Iørn Pio's artikel om mo- derne naturlæger. Det er karakteristisk for både moderne

naturlæger og tidligere tiders kloge folks virke, dels at patienterne tror på, at de kan blive helbredt, dels at helbredelsesmetoderne har noget hemmelighedsfuldt, rituelt om man vil, over sig. Op til dette århundrede var antallet af egentlige læger ikke stort, og man havde sjældent mulighed for at vælge mellem kloge folk og læger. Henningssens artikel beskriver »Kloge Søren«, som var 4. generation af et dynasti af kloge mænd i Frørup. Kloge Søren, født 1843, har efterladt sig bøger, manuskripter og dagbøger. Man får eksempler på Sørens trylleformularer og helbredelsesmetoder, samt opgørelser over hvor hans patienter kom fra. Piø's artikel omhandler nutidens naturlæger. Antallet af læger og lægevidenskabens helbredelsesmuligheder er idag stærkt forøget. Når naturlægerne alligevel er populære, skyldes det, mener Piø, at vi har brug for at tro på, at der findes mirakelmagere, der kan hjælpe, når lægevidenskaben har givet op. »Myten om naturlægen er simpelt hen en social nødvendighed«, men det er tillige en myte, som kan gøre uhelbredeligt syge mennesker ulykkelige, når naturlægen ikke er den mirakelmager, man troede.

Det er en tankevækkende bog, som belyser sygdom og menneskers forhold til sygdom. Bogen har desuden den force, at den kan læses, uanset om man har set udstillingen. I litteraturlisten kan man finde anvisninger på yderligere litteratur om de behandlede temaer.

Jytte Harboe

Vilh. Richter: Den danske Landmilitæretat 1801-1894. Bd. I-II. Udg. af Forlag og Antikvariat Sixtus. Kbh. (tidl. Antikvariat Rich. Levin, Kbh.) 1896-97, nyudgivet 1977-78. Indb., Kr. 413.

Den militærhistorisk interesserede løber ofte ind i vanskeligheder, når det gælder biografiske oplysninger vedrørende hærens personel, idet et samlet værk herom ikke eksisterer. De værker der findes er ovenikøbet få og af ældre dato, og næsten aldrig til salg antikvarisk, men findes naturligvis på vore hovedbiblioteker. Det er derfor prisværdigt, at Forlaget Sixtus har genudgivet et af de ældre, men stadig nyttige biografiske værker - overretssagfører Vilh. Richters værk fra slutningen af forrige århundrede. Richter må ses som en fortsættelse af I. C. W. Hirsch og Kay Hirsch: Fortegnelse over danske og norske Officerer med flere 1648-1814. Kbh. 1888-1907.

En videreførelse af Richter findes ikke. Man er derfor henvis til specialskrifter, hvoraf Håndbog for Hæren er den væsentligste. Endelig må man være opmærksom på, at Hærens Arkiv (nu Rigsarkivets 3. afd.) er i besiddelse af et fortrinligt utrykt personalhistorisk materiale. Det drejer sig om stamlade over alle afdøde officerer i hæren, ført fra og med ca. år 1900.

Richter indeholder meddelelser om samtlige kgl. udnævnte militære og civilmilitære embedsmænd for tidsrummet 1/1 1801-31/12 1894, dog således, at oplysninger for de inden udgangen af 1894 ansattes vedkommende er

ført frem til 31/12 1896. For officerernes vedkommende er kun de fastansatte optaget i bogen, altså ikke reserveofficerer og lignende.

De oplysninger der meddeles for hver enkelt person, er så vidt muligt fødselsdag og -år, stilling umiddelbart før den første militære udnævnelse, derefter datoen for udnævnelsen, for forflytninger og afskedigelser, tildelinger af danske og udenlandske ordener, stilling efter afskedigelsen samt dødsdag, -år, og -sted. Når to datoer er nævnt foran en charge, er den første udnævnelsesdagen, den anden anciennitetsdagen.

Disse oplysninger er taget fra Richters introduktion, som findes bagerst i bind II. Samme sted findes en række rettelser og tilføjelser. I introduktionen har Richter, som enhver samvittighedsfuld forsker redegjort for sit emnes omfang. Man kunne måske nok ønske sig en nærmere redegørelse for, hvilket materiale han havde benyttet. Men når man tager i betragtning, at værket er af ældre dato, er denne mangel absolut tilgivelig.

Det er derimod mindre tilgiveligt, at Forlaget Sixtus i sin genudgivelse af Richter ikke har medtaget hans korte, men alligevel nødvendige omtale af sit emne samt hans rettelser og tilføjelser.

Genudgivelsen kan ellers på alle måder anbefales. Værket var oprindelig håndskrevet og kaligraferet, men foreligger nu som et maskinskrevet offset trykt værk i A 4 format med store og tydelige bogstaver samt i en glimrende forbrugervenlig indbinding. Prisen er desværre ikke forbrugervenlig, men vel nødvendig for et værk, der kun trykkes i et begrænset oplag.

Ole L. Frantzen

Dansk tidsskrift for museumsformidling 1-3, 1976-1978. med undertitlerne, målene, medierne, vurderingerne og justeringerne. Redigeret af Helle Denckert, Marianne Bro-Jørgensen og Allan Berg Nielsen. ca. 100-130 sider, kr. 23 i abonnement.

Et nyt tidsskrift har set dagens lys - endnu et - og med den meget prætentiose titel (DANSK TIDSSKRIFT FOR) museumsformidling.

Tidsskriftet er et direkte resultat af et formidlingskursus, som Dansk kulturhistorisk museumsforening afholdt på Try højskole i juni 1976. Deltagerne havde her et fælles mål, at skabe et særligt formidlingstidsskrift, foreløbig i tre bind og de skulle omhandle: målene, medierne og vurderingerne, justeringerne. Forud er der dog også gået nogle arbejds møder i D K M-regi hvor museumsformidlerne havde deres egen gruppe til diskussion af deres specielle problemer.

Men resultatet. Først skuffes man over den lidt simple udførelse det har, tryk, papir o.s.v. Måske havde man ventet noget mere »smart« eller formidlingsvenligt. Hvert indlæg er bragt renskrivet på forfatterens egne, tilfældige, skrivemaskiner og med lidt tuschstreger og tegninger her og der. Samtidig med dette må det dog

også siges at økonomien bagved ikke har været god, da det alene er abonnementsafgifter der har skullet bære det hele fra starten. Statens Museumsnavn har dog støttet med hjælp til distributionen gennem Museumstjenesten, hvad der er meget prisværdigt, således at dette nye initiativ, kan komme ud. Man starter jo ikke sådan lige på bar bund.

Bind 1 indeholder bl.a. Søren Gregersens oplæg fra Tryk-kurset, teori og planlægning, samt et referat fra selve kurset. Der er oplysninger om arbejdsformen på Fri-landsmuseets skolestue, indlæg om Museernes rolle i samfundet, vel at mærke mest de naturvidenskabelige museers rolle, Museumsformidling og samfund, Museum og samfund. Det bliver let en lidt tør start og personlig føler jeg at mange af disse indlæg lige så godt kunne være bragt andre steder i eksisterende tidsskrifter. For så meget skiller de sig nu heller ikke ud ved deres egenart, at man bør oprette et specielt tidsskrift til dem.

Bind 2 er en anelse mere venligt i opsætningen og indeholder bl.a. artikler om: At skrive, Bogen, Fotografen, AV-programmer, TV og museerne, Museum og filmen m.m. Her savner man andre sider af museernes medier, for film, TV og bogen er vel ikke de eneste. Hvad med vore egentlige udstillinger, som jo er det vi alle tumler med.

I den sidste del er bragt nogle mere lette indlæg som bl.a. brev til Søren Gregersens Maskinfabrik fra Victor B. Andersen i Ringkøbing. Ja også en reaktion fra B. Munthe Morgenstjerne på Inger Sorgenfreis mere politiske oplæg fra forrige nummer. Jo tidsskriftet spænder vidt, men disse slag i bolledejen passer måske bedst til en talerstol.

Bind 3 er lidt tyndere i omfang, men på sin vis bedre i indhold, selv om Allan Berg Niensens bekendelse af formidlernes egenart og sammenligning med konservatorernes forhold, nok er blevet lidt firkantet. Her er en række oplysende artikler om udstillingsarrangementer og formidlingsforsøg, som er meget tankevækkende at læse, og heldigvis er kunstmuseerne kommet med denne gang, hvad vi kun kan glæde os over.

Så vender man sidste blad og læser »Forfatterinstruks OBS. Tidsskriftet er trykt for et levende engagement i samtiden, på museerne. For at understrege det levende, fantasien, spontaniteten, lægger vi op til jer personligt at præge jeres manuskripter: SKRIV – FLYD UD – TEGN – LAD STÅ TOM – hvisk – RÅB!« Dette tidsskrift mangler altså også stof. Det gør f.eks. D K Ms tidsskrift STOF og provinskunstmuseernes blad KUNST og MUSEUM også. Vi har nu også fået MUSEUMSMAGASINET som er alle museernes blad. Man kan derfor ikke lade være med at spørge om vi har brug for alle disse »forskellige« museumstidsskrifter/blade. Det er jo stort set de samme læsere de henvender sig til.

En del af de indlæg der er bragt i de tre første bind af dette tidsskrift for formidling kunne, og burde, vel lige så godt være bragt i STOF. Det ville have livet svært op på dette blad, som nu sendes til alle kategorier af museer.

Mest tankevækkende for mig var det i 3. bind at læse Lars Holsts lille »indlæg« TO BESØG 1.) 3 lærere, 2 uger før. 1 uge, feature, Da bedstefar var ung. Kildehæfte, museum, hver formiddag. Skolestue 1900, redskaber,

indkaldt meddele, 82, sognerådsformand. Efterarbejde. – tanker, 62 besøgende.

2.) 3 lærere, ugen efter, Kirken, Rådhuset, og Falck-stationen. Regn, bussen? museum 1/2 time, bussen. Efterarbejde, – tanker, 62 besøgende.« Man må gå ud fra, at de første 62 besøgende fik mest ud af museumsbesøget, men de tæller lige meget i statistikken, desværre. Det er et godt bevis på, som Ove Nielsen fremhæver andet steds, at vi ikke kun skal måle museernes værdi med besøgstatistikken. Der er også noget med kvalitet.

Henrik Vensild

Malmø skifter. 1. Bofortegnelser 1546–1559. 2. Købmandsregnskaber 1537–1559. Udgivet af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, ved Einar Bager. København 1577–78. XII + 284 s. og X + 136 s. kr. hhv. 60 og 50 kr. hft., 70 og 60 indb.

I »Skifter og testamenter« omtaler Johan Jørgensen (s. 11 ff.) den praksis, der fremstod i løbet af det 16. årh., nemlig at købstædernes magistrater tog sig af skiftesager i st. f. det dengang ellers almindeligst brugte private skifte. Udviklingen blev støttet af staten. Johan Jørgensen nævner i den forbindelse specielt Malmø, hvorfra der også er bevaret en lang række skifter fra det 16. årh., og de er nok værd at stifte bekendtskab med som kulturhistorisk kilde. Skifters værdi som kulturhistorisk kilde er, som det bl.a. er fremgået af indlæg i dette tidsskrift, omfattende; men p.gr.a. at det private skifte først blev endeligt afskaffet i 1792 og p.gr.a. de mange forskellige skiftejurisdiktioner er kildematerialet noget af en labyrint.

Det falder helt naturligt i tilknytning til udgivelserne af tingbøgerne fra Malmø også at udgive disse skifter, der udgør en del af byarkivet. Mange af skiftesagerne er også omtalt i stadsbøgerne 1503–1559 (der er udgivet), og i nærværende udgave af de særskilte hæfter og tilhørende skiftedokumenter (bilag) er der i så fald henvist til stadsbogen.

Udgaven er delt i to bind, således at de mest omfattende bilag til skifterne i bind 1, nemlig tre købmandsregnskaber, er udskilt til bind 2. Denne disposition forekommer rimelig: den der først og fremmest er ude efter materiale til belysning af dagliglivet: møbler, husgeråd, klæder etc. kan gå til bind 1; den, der først og fremmest vil studere handelshistorie, til bind 2. Der er dog også mindre regnskaber blandt bilagene til skifterne i bind 1.

Bind 1 indeholder 44 skifter (bofortegnelser), aftrykt i kronologisk orden. Udgiveren har andetsteds (i Malmø fornminnesforenings årsskrift 1964) redegjort for deres overleveringshistorie og dér søgt at påvise, at det i de fleste tilfælde drejer sig om skifter, hvor byen Malmø har haft en eller anden form for økonomisk interesse i boet, og at de derfor er blevet bevaret som en dokumentation for disse foretagender (se indledningen til bind 1 s. XII).

Det er selve fortegnelserne over de 44 boers indhold med vurderingerne af de enkelte genstande, der findes

udgivet, samt tilhørende bilag af forskellig art, bl.a. de større og mindre regnskabsoptegnelser. Hvad vurderingerne angår, har man mulighed for at sammenligne de anførte værdier med de priser, genstande kunne blive solgt til, idet der også er eksempler på salg af effekter fra et bo (bl.a. s. 103–106 og s. 135–142). – At give en oversigt over, hvad disse boer indeholdt, og hvad man derudaf kan slutte om dagliglivet i Malmø i midten af det 16. årh., er ikke muligt her; materialet er i den grad mangfoldigt. Som eksempel kan det dog nævnes, at det kun omtales få gange, at den afdøde har ejet bøger (udover regnskabsbøger): Jørgen Isenkræmmer har haft 3 »læsebøger«, Andreas Skotte (mærk navnet!) 5 sjælebøger og nogle andre bøger, og Barbro Jens Skribers efterlod sig også nogle bøger. Den sidste var enke efter slotsskriveren på Malmøhus. Derimod kan det undre, at der ikke omtales bøger i lektor Peder Herings bo.

Som hjælp til at finde rundt i det brogede stof findes der både sagregister – med ordforklaringer –, personnavne- og stednavneregister. Et yderligere hjælpemiddel er en oversigt over mønt, mål og vægt. Endelig er der en fortegnelse over vandmærker og over, hvilke »hænder« der har skrevet hvad. Vandmærkerne har udgiveren selv behandlet i MFÅ 1972.

Det skal nævnes, at der rundt om i udgaven er afbildet bomærker; det samme gælder for bind 2.

Den for omkring 25 år siden udgivne regnskabsbog for købmanden Ditlev Enbeck i Malmø har formodentlig fået mange til at interessere sig for de gamle købmandsregnskaber for at studere datidens handelsveje, varekategorier, priser o.s.v. I de i bind 2 aftrykte købmandsregnskaber får man endnu mere kildemateriale til udvidelse af grundlaget for et studium af handelsforholdene i Ørundsområdet i det 16. årh.s midte.

De tre købmandsvirksomheder har været af forskellig karakter. Det ældste regnskab, Morten Bryggers regnskab, der begynder 1537, stammer, som navnet siger, fra en brygger, der dog havde mange andre jern i ilden end at brygge øl: han handlede med humle, korn, malt samt var mellemhandler i varer som stoffer, heste, okser m.m. Desuden havde han i nogle år i opdrag at gøre kronens tiendekorn i Lundegård len til malt. – Bent Bryggers virksomhed har i modsætning til Mortens begrænset sig til ølsalg i Malmø og nærmeste omegn. – Det tredje regnskab er skomager Jens Nielsens hustru Kelufs regnskab fra 1550'erne for detailhandel med allehånde varer, først og fremmest humle, men også f.eks. øl, lys, brød, smør, ærter, sildegarn, salt, sæbe, hamp m.m. Hendes kundekreds er mest koncentreret til landområderne syd for Malmø. Til hvert af de tre købmandsregnskaber findes et personregister; til Morten Bryggers og Keluf Jens Nielsens desuden et sagregister og et stedregister. Ligesom i bindet med bofortegnelserne er der en oversigt over mønt, mål og vægt.

Begge bind er naturligvis forsynet med tekstkritiske noter, og forkortelserne er, for at lette læsningen, opløst.

Som det turde være fremgået af ovenstående, er udgaven af Malmø skifter en værdifuld publikation, det være sig for lokalhistorikere, personalhistorikere, kulturhistorikere, handelshistorikere som så mange andre.

Susanne Krogh Bender

Christian Keller: Arkeologi – virkelighetsflukt eller samfunnsforming. Universitetsforlaget Oslo-Bergen-Tromsø 1978, 100 s. ill., Pris: n. kr.

Dette er en central bog der let forståeligt og grundigt tager de spørgsmål op som enhver ansvarlig videnskab med mellemrum må stille sig for at bevare kontakten med virkeligheden: hvilken betydning har vores forskning – og hvordan bliver den brugt. Indenfor arkæologien er det længe siden den slags spørgsmål er blevet stillet, og Chr. Kellers bog er det første systematiske forsøg på at give et svar. For den der måske tror det er en af de bøger hvor der teoretiseres på et højt, og for almindelige mennesker uforståeligt abstraktionsniveau, kan det tilføjes, at det er det ikke. Tværtimod, er det en bog som i kraft af god fortællekunst er underholdende som en roman, samtidig med at forfatteren, skridt for skridt, trænger dybere ned i problemerne sådan at der i de 7 kapitler bogen er opdelt i tegnes et billede af arkæologiens samfundsmæssige betydning der er både foruroligende og fascinerende – og som i hvert fald ikke kan lade en arkæolog uanfægtet. Men lad os begynde med begyndelsen: drømmen om fortiden (kapitel I).

Drømmen om fortiden beskrives som en fællesnævner for både kulturhistorien og underholdningslitteraturen, og vi introduceres til sidstnævnte gennem nogle sekvenser fra Walt Disneys: Anders And. Det vises hvordan arkæologien ofte har den funktion at give kendte og troværdige orienteringspunkter som legitimering for drømmene om myterne om fortiden, og netop myten om fortiden har tilsyneladende altid spillet en vigtig rolle, fra folkeovertroens fortællinger til den moderne underholdningslitteratur. Dens øgede betydning idag ses som en delvis reaktion på den naturvidenskabeligt dominerede verden vi lever i. Drømmen er således en væsentlig del af arkæologien, men også en farlig del, fordi myte og videnskab kan blandes på mange måder.

Derefter tages spørgsmålet op: »Kan vi forstå fortiden« (kapitel II). Forfatteren tager her udgangspunkt i modsætningen mellem det store og perspektivrige arbejdsfelt som er arkæologien – fra de første mennesker til de store civilisationers opståen og fald – og så det yderst begrænsede interesseområde arkæologerne har valgt sig ud, domineret som det er af oldsagers ordning og datering (»de inkarnerede knappesamlere«). En del af årsagen ses i vanskelighederne med at tilvejebringe en videnskabelig forsvarlig viden om fortiden ud fra de begrænsede kilder der er til rådighed. Med baggrund heri beskrives filosofien bag det at forstå ukendte forhold ud fra en kombination af vor tids forståelseshorisont og den indlevelse som f.eks. fortidens efterladenskaber giver os mulighed for (hermeneutikken). Fordi det er kompliceret har arkæologerne ligesom skudt disse problemer fra sig og i stedet søgt det som synes sikkert, det som kan vejes og måles. Forfatteren mener imidlertid at det er en vigtig opgave for arkæologerne at de søger at udnytte de fællesmenneskelige erfaringsområder der findes mellem forhistorien og nutiden, bl.a. ved at beskrive levevilkår, omgivelser, natur etc., fordi det opfattes som en hovedopgave for arkæologien at bidrage til øget respekt og forståelse for

andre mennesker og deres kulturarv. Og her spiller indlevelsen en rolle.

I de følgende to kapitler beskrives nogle af de medier som har benyttet fortiden og dermed formidlet en kontakt med nutiden, nemlig kunsten og litteraturen. I »Kunst i fortiden–fortid i kunsten« (kapitel III) tages tråden op fra forrige kapitel. Med udgangspunkt i hulemalerierne diskuteres fortids- og nutidsmenneskets oplevelsesmuligheder af disse billeder og det fremhæves at kunstens formidlingsevne har baggrund i nogle universelle udtryks- og oplevelseselementer. Derover modelleres de tidstypiske budskaber ved hjælp af symboler som hyppigt kun kan forstås ved en mere videnskabelig og intellektuel indsats. Kunsten henvender sig således på et både følelsesmæssigt og intellektuelt niveau; det første kan opleves direkte, det andet må oversættes (hermeneutisk). Herfra føres linien nu videre op til nutiden og det konkluderes at kunsten og arkæologien har en del af de samme opgaver ved at sætte spørgsmålstejn ved de kulturelle værdier vi bygger på. Og at netop disse værdier hverken er ligegyldige eller ufarlige demonstreres i det følgende kapitel IV: »Fortid og litteratur.« Gennem en lang række konkrete eksempler vises det hvordan anvendelsen af forhistoriske motiver er blevet benyttet til bestemte nutidige formål. Ved at henlægge handlingen til en fjern fortid svækkes læserens psykiske beredskab sådan at man kan præsentere meninger og holdninger som man måske ellers ville have reageret imod. Eksemplerne, der tæller en række af vore kendte forfattere, omfatter raceideologi, reaktionære kønsrollemønstre, foruden naturligvis nationalismen som det gennemgående tema. Forhistorien er i sådanne sammenhænge altså med til at camouflere politiske og ideologiske holdninger. Særlig effektivt og farligt bliver det hvis der samtidig spilles på »videnskaben« som legitimering. At arkæologien således i virkeligheden er en stærkt værdiladet videnskab viser dens udstrakte politiske anvendelse (kapitel V: arkeologi og politik). Der gives en lang række eksempler på hvordan »myterne« er blevet anvendt i aktuelle politiske situationer – ofte med stor gennemslagskraft, og som regel i reaktionært øjemed. Men arkæologien er ikke blot blevet anvendt af andre; den har også selv i vid udstrækning været påvirket af politiske og nationale strømninger i sit valg af forskningsmål og emner. Der har således eksisteret en gensidig udveksling og der findes næppe nogen politisk bevægelse som ikke har brugt forhistorien til sine formål. Det betones at arkæologerne netop har et politisk ansvar fordi både arkæologer og politikere beskæftiger sig med værdinormer – værdinormer som styrer vore daglige handlinger; og disse normer er tillige hyppigt forankret i en forældet forskning fordi populærlitteraturen som regel er en forsinket udgave af forskningsresultaterne. Også her har den videnskabeligt arbejdende arkæolog et ansvar som formidler ved at forkorte denne forsinkelse, der ofte er 30–40 år. Der konkluderes at en udviklet politisk bevidsthed er det bedste værn mod misbrug. Men en politisk bevidsthed fører også til en kritisk og ansvarlig videnskabelig bevidsthed. Hvilke konsekvenser det har for den arkæologiske forskning diskuteres i kapitlet »Arkeologi og forskningsfilosofi.« (Kapitel VI).

Forfatteren beskriver først hvilke forskellige retninger

erkendelsen af det arkæologiske materiale kan føre i. Her har arkæologerne en tilbøjelighed til at blive stående ved en beskrivelse af genstandene – de tør, eller kan, ikke tage springet fra genstandenes *arkæologiske* virkelighed til deres *forhistoriske* virkelighed og miljø, og dermed overlader de i vid udstrækning dette område til manipulering, populært, litterært, politisk etc. I tilslutning hertil gennemgås kort en række nyere videnskabelige systemer og filosofier som i de senere år i stigende grad er trængt frem indenfor arkæologien, den såkaldte »nye arkæologi« (se Fortid og Nutid bind XXVII, hefte 3), hvor forfatteren vender sig mod tendensen til at overtage naturvidenskabelige modeller (systemteori, positivisme) og betoner samfundsvidenskabernes egenart, som han mener er uforenelig med anvendelse af teorier om historiske love. I stedet betones det videnskabelige og samfundsmæssige ansvar i valget af forskningsemner, og dette tema videreudvikles i det afsluttende kapitel VII: »Arkeologien i samfunnet.« Med ét citat af Willy Dahl om populærlitteratur: »Når den moralske påvirkningen ikke trer frem eksplicit, men ligger skjult i handlingsmønstret og personskildringen, taler vi om indoktrenering« – fremhæves det at noget tilsvarende ofte gælder arkæologien idag, såvel dens videnskabelige praksis som udnyttelsen af dens resultater. Og der konkluderes: »Jeg mener at fortidsforskerne skal være delaktige i utformningen av sitt eget samfunn. Men deres primære rolle er først og fremst å skaffe ny kundskap. Dersom denne kundskap skal kunne fungere som eksempler eller korrektiv til dagens problemer, stilles det sterke kvalitetskrav til forskernes produkter. Det er derfor viktigt at forskerne stadig vurderer sin rolle i samfunnet, og stadig tar opp til vurdering hva kravet til »sann« forskning innebærer.

Men hvis fortidsforskerne ikke samtidig har følelse for hva ders eget samfunn har behov for av kundskap om fortiden, vil de, som Tolstoy sier, meget lett bli »liksom døde menn som svarer på spørsmål ingen har stilt dem.« (s. 99).

Det er bogens fortjeneste at den så klart viser hvordan myterne om forhistorien gennemtrænger samfundet på kryds og tværs og benyttes i mange forkældninger til både politiske og ideologiske formål. Hermed er fagarkæologerne blevet revet ud af deres rolle som formidlere af en verdensfjern og upolitisk viden, med alt hvad det indebærer – og en del af det giver bogen kloge anvisninger på. Så er det tillige en befriende bog, fordi den enkelt og ligetil, med intelligens og humor, gør op med en række videnskabelige dogmer som har kunnet leve i forholdsvis upåagtethed fordi arkæologer gennemgående bruger mindre tid på at tænke sig om end de fleste andre samfundsforskere. Fortælleteknisk er bogen bygget op omkring eksemplificeringer, hvilket er dens styrke rent forståelsesmæssigt, men måske dens svaghed når det drejer sig om mere komplicerede problemer. Jeg sigter bl.a. til spørgsmålet om de historiske lovmæssigheder i kapitlet om arkeologi og forskningsfilosofi. Her er fremstillingen mangelfuld, og netop dette problem er centralt. Bogen igen betones hermeutikkens (indlevelsens) betydning i forskningsprocessen, men afviser man samtidigt betydningen af at søge lovmæssigheder ender man let med at formidle en almen menneskelig viden der er så intetsi-

gende at også den kan udnyttes og manipuleres, noget forfatteren næppe ønsker. Her er altså en uforløst problemstilling, som nok kun kan overvindes ved at inddrage de historiske lovmæssigheder som et konkret forklarings- og handlingsgrundlag for en ansvarlig samfundsvidenskab. Historien repræsenterer så at sige et kæmpe-mæssigt kulturvidenskabeligt laboratorium hvor vi gennem forsøgsopstillinger (i form af forskningsproblemer) prøver at indkredse (beskrive og forklare) de historiske konsekvenser af bestemte sociale, politiske og økonomiske strategier sådan at vi bedre kan forstå og tage stilling til, evt. søge at forandre, vor egen situation – lokalt og globalt, med en spændvidde fra primitive jægersamfund til højtudviklet kapitalisme (evt. senkapitalisme). Forskningen har således *både* en indlevende, alment menneskelig (hermeneutisk) funktion, hvorigennem vi øger vores forståelseshorisont, og en analyserende, almen historisk (lovsøgende) funktion, hvorved vi søger at uddrage en lære af historien som kan øge vort beslutnings- og handlingsgrundlag. Uden dette sidste element forbliver videnskaben handlingslammet og derfor ude af stand til at udøve sit videnskabelige ansvar. Denne erkendelse savnes som sagt i bogen – mærkværdigvis, fordi der hele tiden lægges op til den. Men det skal ikke fordunkle at »Arkeologi – virkelighedsflukt eller samfunnsforming« er den mest vedkommende arkæologiske bog jeg har læst i år.

Kristian Kristiansen

Antikvariske Studier. Tilegnet Knud Thorvildsen på 70-årsdagen 18. december 1977, Nationalmuseet, red. af Svend E. Albrethsen, 272 s. ill., Pris kr. 136.

Med udgivelsen af *Antikvariske Studier*, tilegnet Knud Thorvildsen, har Fortidsmindeforvaltningen fået en sikkert kærkommen lejlighed til at publicere et lille udvalg af de mange undersøgelser denne institution efterhånden har forestået under Thorvildsens ledelse siden oprettelsen i 1969. Set på den baggrund må festskriftet hilses velkomment. Det gælder også bogens lay out og udstyr: den fremtræder i et usædvanligt smukt omslag, i et handy format, tospaltet og let læselig.

De to første artikler tegner et billede af fortidsmindeforvaltningen og Thorvildsen. Viggo Nielsen giver en både fin og oplysende skildring af fredningernes historie munde ud i oprettelsen af Fortidsmindeforvaltningen i 1969, og Thorvildsens virke anskues i dette perspektiv, som et »led i kæden«, for at bruge artiklens overskrift. Dernæst tegner Georg Kunwald et personligt portræt af Thorvildsen og hans virke. De efterfølgende artikler, 23 ialt, præsenterer næsten alle resultater af udgravninger foretaget indenfor det seneste tiår, med hovedvægten på neolitikum (tragtbægerkultur), bronzealder (den ældre bronzealders grave) og middelalder/historisk tid.

Tragtbægerkulturen er repræsenteret med tre solide fundfremlæggelser, der alle bidrager til det nye billede der er ved at tegne sig af denne kulturs gravformer og

ritualer, og som desværre i alt for ringe grad findes publiceret. Mest interesse knytter der sig til Poul Kjærums artikel: »En langhøjs tilblivelse« der bidrager med afgørende ny viden om de neolitiske langhøjes opførelse – ikke på en gang, men gradvist ved tilføjelse af nye grave. Også anvendelsen af træ i gravkonstruktioner og i facadebeklædningen er et nyt interessant fænomen. Som det bemærkes af forfatteren vil nye udgravninger af langdysser med kun et enkelt dyssekammer i den ene ende sikkert bringe langt flere af denne gravtype for dagens lys. Endelig udmærker artiklen sig ved sit klare, knappe sprog. Til tragtbægerkulturens grave bidrager desuden Bo Madsen og Poul Otto Nielsen med »To tidlig-neolitiske jordgrave« der også viser nye, men efterhånden mere velkendte konstruktionsdetaljer, nemlig rester af en teltformet overbygning. Og med titlen på Ole Fabers artikel »Endnu et kulthus« fremgår det jo at vi her står overfor et fænomen som efterhånden er velkendt, først og fremmest fordi tidligere udgravninger af kulthuse næsten alle er godt publicerede. »Megalitgrave og megalitbygder« af Jens Bekmose er et mere kulturhistorisk forsøg, hvor der på grundlag af udbredelseskort over dysser og jættestuer tegnes et billede af nogle konstante træk i bebyggelsesmønstret. Der ligger et stort arbejde bag fremstillingen af kortmaterialet, men mest interessant, efter undertegnede anmelders opfattelse, er de indledende kort og tabeller over fordelingen af fredede oldtidsminder i Danmark der knyttes sammen med nogle kildekritiske betragtninger. Fredningernes historie og de fredede oldtidsminders fordeling er et forskningsområde som vi ved alt for lidt om. Neolitikum afsluttes med en fremlæggelse af en gravhøj med skeletter fra enkeltgravskulturen ved Erik Johansen.

En stribe nye gravfund fra den ældre bronzealder præsenteres af Christian Fischer, Svend Nielsen, Aino Kann Rasmussen/Sven Thorsen og Hans Chr. Vorting. Rigest blandt dem er »Bronzealderhøvdingen fra Ry« der var udstyret med et perlearmbånd med flere glasperler i, uhyre sjældent forekommende i bronzealderen, hvor glas skulle hentes helt fra Orienten. Iøvrigt rummede graven et typisk mandsudstyr med sværd, og bronzetutuili til fastgørelse af sværdremmen til skeden, samt to bøjlenåle der lå sammen og øjensynlig har hørt til kappen, ligesom de to der var indstukket i Muldbjergmandens kappe. Et lignende mandsudstyr fandtes i en anden jysk høj, udgravet af Svend Nielsen, hvor graven tilsyneladende har været skibsformet, et sjældent observeret fænomen. De efterfølgende høje interesserer især ved konstruktionsmæssige og stratigrafiske iagttagelser der vidner om en lang kontinuerlig brug af højene fra senneolitikum til jernalder hvorunder de har skiftet karakter flere gange. At overpløjede eller frigivne høje kan indeholde en sådan rigdom af informationer er lærerigt. Mindre lærerige er Henning Ørnsnes' tegninger af bronzerne i tre af artiklerne; ligeså udmærket hans streg egner sig for keramik, ligeså dårligt egner den sig for bronzer. Bronzealderen afrundes med Ebbe Lomborgs foreløbige præsentation af nye udgravninger på bronzealderbopladsen ved Skamlebæk radiostation, en boplads der har været under observation og udgravning i mange år af Søren Gregersen, og som nu, gennem en stort anlagt udgravningskampagne, har afsløret hustomter af den type som også kendes fra

den yngre bronzealders bopladser i Vestjylland. Den yngre bronzealders bopladser er ligeledes en af de fundkategorier hvor nye udgravninger har bragt afgørende ny viden for dagen. Men ligesom for de tidlige neolitiske grave gælder det, at denne viden i helt utilstrækkelig grad er gjort tilgængelig gennem publikationer.

Jernalderen er repræsenteret med tre bidrag. En jysk romertidsgrav fra Øster Troelsstrup i Avlum sogn, Vestjylland præsenteres af Hans Rostholm. Graven udmærker sig ved sin almindelighed. Til gengæld lykkes det P. V. Glob på tre sider at præsentere »et vikingeskib af guld og et af bronze.« Mest interesse knytter der sig imidlertid til de »veje af træ« som publiceres af Mogens Schou Jørgensen. Igennem de senere år er der foretaget en række betydelige udgravninger af vejanlæg fra forhistorisk tid, og der gives i artiklen en god oversigt over vores nuværende viden om forhistoriske veje, inden resultaterne af forfatterens egne udgravninger ved Risby præsenteres.

De resterende 100 sider af bogen er helliget middelalder og historisk tid. Indenfor europæisk forskning har saltudvindingen og dens historie tiltrukket sig stigende opmærksomhed i de senere år, manifesteret i en lang række afhandlinger i arkæologiske tidsskrifter. Resultaterne heraf sammenfattes af Ulla Lund Hansen i en god oversigt der samtidig tjener som oplæg til Svend E. Albrethsens artikel om saltudvinding på Læsø, et spændende stykke kulturhistorie som arkæologiske udgravninger har givet ny viden om og hvis særprægede lokalitet, Rønnerne, for nylig er blevet bevaret gennem fredning. Niels Sterum har foretaget en række udgravninger af cistercienserkirken i Løgum, hvilket har afsløret at den er opført på tørvfundamenter (græstørv), lagt ned i dybe fundamentgrøfter. Udgravningen afslørede også andre interessante træk ved kirkens opførelse, bl.a. at standsningen af byggeriet har været led i en veltillrettet planlægning. Middelalderlig bygningsarkæologi præsenteres også i andre artikler. Hans Kapel skriver således i »Kalk til slottets mure« om udgravningen af en kalkovn med tilhørende bygninger på Hammershus. Først fremlægges udgravningen kort og overskueligt, og til sidst får vi deres spændende historie: opført som led i Hammershus genopførelse og udbygning i 1500 tallet under magtkampen i Østersøen mellem de danske konger og hansesæderne, men hvor de egentlige tabere var de bornholmske skove (der medgik til brændingen) og bønder (som udførte hovevarbejdet). Hans Stiesdal præsenterer en middelalderlig gravplads i Stenløse, åbenbart anlagt selvstændigt uden kirke, men ikke langt fra en kirke med dertil hørende gravplads. Senere opførtes et kapel på pladsen. Udgravningen har således rejst flere spørgsmål end den har besvaret, sådan som det ofte går. »Hestekranier under Damaskegaard« af Henrik Vensild giver et indblik i hvordan magiske skikke med hedensk rod har holdt sig langt op i historisk tid. Ved Frilandsmuseets nedtagning af Damaskegaard på Bornholm viste det sig at gulvlag var lagt over gulvlag og ved udgravning kunne følges helt tilbage til 1500 tallet, ligesom skikken at nedgrave hestekranier – ifølge folkeovertroen for at beskytte huset, en skik som på Bornholm holdt sig helt op til ca. 1750 og vidner om kontinuiteten i de magiske skikke.

I »Ruinproblemer« giver Johannes Hertz en historisk oversigt over bestræbelserne på at bevare vore historiske ruiner samt ikke mindst problemerne dermed, og der gives gode eksempler på den ofte komplicerede problematik der knytter sig til bevarings- og restaureringsspørgsmål. Herhjemme blev arbejdet bragt ind i faste rammer af C. M. Schmidt, og idag henhører bevaringsarbejdet under Fortidsmindeforvaltningen. Artiklen afsluttes med et katalog over bevaringsarbejder udført af Fortidsmindeforvaltningen 1970–77. Kirsten Høgsbro giver til slut en god oversigt over »Vildtbanepæle«, de forskellige typer, deres alder og funktion. Det er en interessant historie om kongers jagtprivilegier der kan fortælles på baggrund af denne ret ydmyge fundgruppe. Først sent kom de i forskningens søgelys, idag er 120 registreret, men kun 50 fredet, og af de oprindelige af træ kendes kun et par stykker; her gemmer der sig sikkert flere i gamle bygninger. Vildtbanepælene fortæller således også et stykke antikvarisk historie.

En samlet vurdering af »Antikvariske Studier« kan give anledning til flere supplerende betragtninger. Først og fremmest har vi her fået præsenteret resultaterne af en række udgravninger som næppe ellers var blevet publiceret, og det kan mane til eftertanke. Der er således et slående misforhold mellem det store antal udgravninger der foretages i disse år og de få udgravningspublikationer – en situation som ikke i længden er holdbar. Hvordan dette problem evt. kan løses skal ikke diskuteres her. Det skal imidlertid betones at vi ikke har brug for endnu et arkæologisk tidsskrift hvor tilfældige fund publiceres i tilfældig orden. »Antikvariske Studier« er selv et eksempel på en sådan publikationsform der kan have sin berettigelse i forbindelse med et festskrift, men ellers er uden mening.

Kristian Kristiansen

Fyrkat. En jysk vikingeborg. I. Olaf Olsen og Holger Schmidt, Borgen og bebyggelsen. II. Else Roesdahl, Oldsagerne og gravpladsen. Nordiske Fortidsminder 3 og 4, i kommission hos Herm. H. J. Lyng og søn. København 1977. I. 165,- kr. + moms, II 135 kr. + moms.

I de 43 år der gik fra en klub i Slagelse ansøgte om at anlægge et dirt-track løb inden for den mærkelige cirkelrunde vold kaldet Trelleborg vest for byen og til udsendelsen af det her foreliggende to binds værk om Fyrkat, den fjerde og bedst kendte af borgene, har Danmarkshistorien fået tilføjet et nyt kapitel. Det begyndte med en datering til århundredet omkring år 1000 og en iagttagelse af anlæggets mageløse geometriske præcision og nu efter mange udgravninger, diskussioner og publikationer tegner et nyt billede af den sene vikingetids kultur.

En høj standard for arbejder af denne art satte allerede Poul Nørlunds udgivelse af Trelleborg-udgravningen.¹ Ikke alene var det rent arkæologiske materiale, bebyggelsen og oldsagerne fra hele anlægget behandlet efter tidens

bedste normer, men også mange andre fænomener blev taget med i betragtning: anlæggets form krævede en indgående landmålerberegning – chefen for geodætisk institut, Niels Erik Nørlund, var selvskreven dertil – men dertil kom en sjælden sans for andre sider af problemet; naturforholdene og deres ændring gennem tiden, afgørende for sejlmulighederne til borgen, tog botanikeren Knud Jessen sig af, Gunnar Knudsen redegjorde for navnet Trælleborg og Therkel Mathiassen og C. J. Becker behandlede de tidligere bopladser på stedet. Men som al god forskning stillede Trelleborg-udgravningen nye spørgsmål. Allerede ved udgivelsen kendte Nørlund eksistensen af tilsvarende cirkelvolde ved Aggersborg ved Limfjorden og på Fyrkat ved bunden af Mariager fjord og kunne derfor udpege den danske konge som den fælles bygherre, og den største begivenhed vi kender fra denne tid, Sven Tveskægs erobring af England inspirerede ham til i prægtige vendinger at skildre borgene som træningslejre som forberedelse til det største af alle vikingetogter.

C. G. Schultz var den der først førte arbejdet videre. Udgravninger i Aggersborg og Fyrkat bekræftede til fulde Nørlunds fortolkning,² ja måske næsten for godt. Det er i hvert fald hypotesen i det foreliggende værk at Schultz til en vis grad var offer for ønsketænkning og på grundlag af ganske få data følte sig i stand til at tegne alle borgenes grundplan. Hermed være ikke sagt at forfatterne af Fyrkat-bogen underkender Schultz's og hans mangeårige medarbejder Svend Søndergaards indsats: deres daglige notater har været en guldgrube for resultatet, men på to væsentlige punkter har man forladt Schultz's teorier: man gengiver ikke længere Nonnebakken ved Odense sammen med de andre fordi man i realiteten kun kender ringvolden og ikke med sikkerhed kan udpege blot et enkelt hus, og man opfatter den yderste række af stolpehuller som skrånede og lodrette stolper har Olaf Olsen selv æren for; rimeligt nok ofrer han 10 sider på dette problem, for stolpehullerne er det vigtigste kildemateriale for træbyggeri. Tillige med en redegørelse for udgravningshistorien udgør denne indgående metodiske fremstilling grundlaget for kendskabet til voldkonstruktion, bebyggelse og gader. Før den detaljerede gennemgang af enkeltheder har Olaf Olsen anbragt et geografisk afsnit, først og fremmest vejlinierne. De to åer, Onsild å og Skals å, danner tilsammen grænsen til Himmerland og forceringen af dem ved vadesteder eller broer kunne måske give et fingerpeg om den valgte beliggenhed for borgen. Samtidig har geologen Hilmar Ødum gjort rede for un-

dergrunden, niveauforholdene, specielt med henblik på ændringer i vandstanden i Mariager fjord, og vejene; naturvidenskabsmænd arbejder imidlertid med store tidsrum og Ødum tør ikke indlade sig på at beregne sejlmulighederne til Fyrkat for 1000 år siden. Ved at sætte dette naturvidenskabelige afsnit ind i sin argumentation i stedet for som Nørlund gjorde at anbringe det for sig selv kan Olsen bruge geografien til at bestemme formålet med borgen. Resultatet er dog lidt nedslående: hverken sejladsen på fjorden eller opsynet med de vejforløb der kan være tale om ved årtusindskiftet giver en tilfredsstillende forklaring på beliggenheden. »Fyrkat skulle først og fremmest beskytte sig selv« konkluderes der på s. 42, og den endelige opgørelse af borgens formål giver kun en delvis udlægning af dette gådefulde udsagn.

Af gennemgangen af de enkelte bestanddele noterer man sig dels at der er sket en planering for at opnå et jævnt borgterræn, dels at voldgraven aldrig er færdigudbygget. Det antyder et historisk forløb der er begyndt med en energisk indsats i stil med de øvrige borge og siden, inden Fyrkat var færdigt, slækkedes betydeligt. Jeg skal vende tilbage til dette fænomen siden.

Under selve opførelsen sparede man hverken tømmer, tørv eller kræfter. De plankede gader, den omhyggelige voldkonstruktion med den palisadeforstærkede forside, de fire nøjagtig ens porte – såvidt de afspejler sig i stolpehullerne – præcist lagt i verdenshjørnerne, bærmønstret og voldgraven, alt dette vidner om fremragende militær ingeniørkunst. Selv det intrikate problem: hvordan et angreb kunne slås tilbage i et anlæg af denne art, mener Olaf Olsen at kunne løse så det fungerer som et realistisk forsvarsanlæg. Her har jeg lettere ved at forstå de fortolkere, f.eks. Else Roesdahl, der lægger vægt på det monumentale og æstetiske i disse værker. Særlig praktiske, ikke engang militært, virker de ikke, og det er vel den bedste forklaring på at der er så få af dem.

I sammenligningen mellem de fire kendte borge gør Olsen korrekt rede for de mange lighedstræk. I anden forbindelse tager han afstand fra det angreb på romerfoden som den fælles måleenhed som museumsinspektør Helge Nielsen har fremført.³ Da der iøvrigt er andre enkeltheder der adskiller den sjællandske borg fra de to jyske, er det vel ikke utænkeligt at der også med hensyn til fodmålet kan være lokale varianter. Uden at tage stilling vil jeg dog fremhæve at problemet har en vis betydning for udpegningen af inspirationskilder, for ikke at tale om forbilleder. Inden vi tager fat på dem skal det noteres at de små forskelle mellem borgene udnyttes til et forsigtigt skøn over deres relative kronologi: Trelleborg som det ældste, derefter Aggersborg og tilsidst Fyrkat hvis udformning er præget af at man har skullet indpasse Aggersborg-mål på et næs der gav meget lidt plads til de yderste huskarreer. Nonnebakken er som det siges *the dark horse* – den kan både være den ældste og den yngste af dem alle idet volden rummer træk fra både den sjællandske og de to jyske borge.

1. Poul Nørlund: Trelleborg, København 1948.

2. C. G. Schultz: Aggersborg. Vikingelejren ved Limfjorden. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1949, s. 91–108.

3. Helge Nielsen: Foden på Trelleborg. Skalk nr. 1, 1974, s. 19–28.

Olaf Olsen afviser de fleste af de udenlandske anlæg man i tidens løb har foreslået som forlæg. Hverken de orientalske eller de engelske ringborge tillægger han betydning. Derimod mener han at man i højeste grad bør have opmærksomheden henvendt på en række ringvolde langs den frisiske kyst. De stammer fra slutningen af det 9. årh. og anses for at være karolingiske anlæg til forsvar mod vikingerne. Voldene er virkelig helt koncentriske og et af dem, Soubourg på Walcheren, har et retvinklet krydsformet gadesystem der næsten følger verdenshjørnerne. Ligheden er slående, også selv om man ikke har haft huskarrer som i de danske borge, og det er ikke urimeligt her at se kimen til Trelleborgene. Derimod er det ikke givet at karolingisk geometri er en nødvendig forudsætning. Normannerne var jo ikke de eneste fjender de frankiske hære sloges med, og hvis de kun har opført ringborge mod dem er det næsten for stort et hensyn at tage til fjenden. Eller sagt med andre ord: de egne der kender ringborge var i lange perioder af det 9. årh. på danske hænder, og man kan med lige så stor ret tænke sig en nordisk viking som bygherre – og så er romerfoden knap så nødvendigt et tilbehør i teknikken. Dette må dog anses for underordnet: både den endelige udførelse i Trelleborgene og deres fælles formål er under alle omstændigheder dansk historie.

»Vikingeborgenes formål« er det 8. og sidste kapitel af Olaf Olsens del af værket. Da der her i vid udstrækning tages hensyn til kollegernes resultater, vil jeg vente med at behandle det til resten af værket er refereret.

Holger Schmidt behandler kyndigt de tekniske og arkitektoniske problemer i forbindelse med husene på Fyrkat. Der er meget at hente om udhugning og afkløvning af træ, om husenes afsætning og opsnøring hvoraf de dele der har raget op over jorden med nogen sikkerhed kan beregnes, ikke mindst når andre bevarede træbygninger hentes ind til sammenligning. At det har knebet med at få plads til de 16 huse inden for volden er allerede nævnt, man har endda opereret med reducerede mål, et af de mange tegn på at arkitektens ide har domineret over virkeligheden på det trange næs.

Det tredelte, stavbyggede langhus med krumme vægge er i de senere år blevet en almindelig kending i vikingetidsudgravninger fra egnene langs Nordsøens østbred. Ligheden med skibsformen tillægges mindre betydning end tidligere og må anses for et lokalt fænomen. Hallen regnes af alle forfatterne for et overklassetræk skønt den ikke alene kendes fra høvdingegårde, men også fra islandske og gotlandske bondegårde. De sociale forskelle i vikingetidens Norden var efter anmelderens mening ikke særlig udtalte. Skønt den firlængede, men ikke sammenbyggede, karré, ikke har nogen parallel i ind- eller udland, anser Holger Schmidt de monumentale anlæg fra karolinger- og ottonertiden som forbilledet. Ligheden med den gengivne plan over klosteret i St. Gallen er ikke slående men der er mange mærkelige eksempler på hvordan ideer kunne hentes og føres ud i livet så det verdslige øje havde svært ved at genkende forbilledet – kunsthistorikere og arkitekter må tage stilling til denne teori. Der-

imod kan man uden videre acceptere Holger Schmidts resultat: »Borgene er en ambitiøs leders militære manifestation, en kraftudfoldelse, som tilsyneladende fik ringe eller slet ingen betydning for landet. En idé der hurtigt blev glemt. Da Fyrkat brændte, var den politiske situation ændret, og borgen uden strategisk værdi. Ellers var den genopbygget.« Og på basis af kollegernes resultater, men præcisere udtrykt: »... byggeriet skal dateres til det 10. århundredes sidste halvdel, og snarest til kong Haralds sidste regeringsår eller evt. kong Svends første.« (s. 149). I en oversigt over dansk historie i 900-tallet fremgår det at forfatteren tillægger de indenrigske opgaver større betydning end de udenrigske.

Inden vi fortsætter til næste bind hvor Else Roesdahl går endnu videre med denne tankegang, er der indskudt en excurs på engelsk hvor Hans Helbæk har udbygget sine epokegørende undersøgelser af det store kvantum rug der er fundet i et af de afbrændte huse.⁴ I store træk overskues her mange årtusinders rugforekomster fra deres hjemsted i Centralasien til slaverne i Østeuropa hvor rug fra bronzealderen til den dag i dag udgør det vigtigste brødkorn. De spredte forekomster i Vesteuropa stammer i reglen fra romerske lejre hvis soldater stammede fra rugdyrkende områder. Både fra vest og syd fandt rugen vej til de nordiske lande men bortset fra Bornholm fandt den først i vikingetiden endeligt indpas som dyrket korn, først i landsbyen under Aggersborg. Det parti der er fundet på Fyrkat må imidlertid være indført; derpå tyder kærernes størrelse, mangelen på hjemlige ukrudtsplanter og til gengæld forekomsten af nogle få der hører hjemme i det syd-østlige Centraleuropa, altså udpræget slavisk import der vidner om et imponerende agronomisk niveau i hjemlandet. Den brændte rug i Fyrkat, hævder Helbæk, stammer ikke fra en families private tragedie, men fra en ærgerlig, voldsom ildebrand i kvartermesterens kornmagasin. Atter her er det militærlejren med østlige kontakter, men iøvrigt præget af dagligdags gøremål, som tegner billedet.

Videst går dog Else Roesdahl i sin gennemgang af oldsager og gravpladsen. »Livet på Fyrkat« som var titlen på hendes første artikel om emnet i Skalk 1969 er stadig hendes største interesse. Efter en omhyggelig gennemgang af hvad der er fundet i de forskellige huse fremkommer den vigtige oplysning at kun 8 af de ialt undersøgte 12 huse havde ildsted, den sydvestlige karré er ikke udgravet i håb om at erfaringerne i tidens løb kan prøves på dette materiale. Tilsvarende hævdes det at også i Trelleborg manglede arnespor i husene nærmest volden. Derefter samles de forskellige typer af materiale i overskuelige grupper. Her får læseren et veritabelt chok: bortset fra et enkelt spyd og en pilespids hører alle fundene hjemme i en civil livsform; selv gravpladsen adskiller sig klart fra samtidige bondegrave ved det luksuøse udstyr – den prægtigste kvindegrav opviser endog en tå-ring á la haremsdame – og hvor der kan foretages kønsbestemmelse er kvinderne i overalt. Statistisk vejer det ikke tungt, men man er lige ved at spørge om det er en kvinde-lejr der her er gravet ud? Blandt gravformerne gøres der me-

4. Hans Helbæk: Da rugen kom til Danmark. Kuml 1970, s. 279–296.

get ud af ligkister der oprindeligt var vognfaddinger; da sådanne for så vidt det kan bestemmes altid brugtes til kvinder, foreslår Else Roesdahl at de socialt rangerer med de mandlige ryttergrave med hest og seletøj. Men der er ikke fundet ryttergrave ved Fyrkat!

Hvad der her virker som kvindeovervægt betragter Roesdahl som en karakteristisk nordisk civilinstitution med administrative opgaver. Det egentlige argument herfor er sporet af forskellige håndværk, blandt andet uldvævning og guldsmederi – der var vitterlig andre end soldater i borgen. At der ikke er landbrugsredskaber klarer med en henvisning til Trelleborg-fundene der både omfattede plovskær, lange og korte leer; kun en tilfældighed i fundforholdene lader Fyrkat fremtræde anderledes: i virkeligheden foregik livet i Fyrkat som i alle bedre huse i vikingetiden, efter denne opfattelse. Dateringen er grundigt opbygget ved sammenligning med andre mønt-daterede fund hvor de tilsvarende genstande optræder; resultatet bliver at borgen må stamme fra sidste halvdel af 10. årh. Da alle de fundne borge af denne type af forfatterne til det foreliggende værk hævdes at være for store til kun at bruges som tvangsborg – idet dette begreb åbenbart opfattes snævert militært beregnet til forsvar for en slags provinsguvernør – fremsætter forfatteren den teori at Trelleborge også har tjent som centre for opkrævning af afgifter, for retsudøvelse og måske endda møntslagning. Hverken det fundne materiale eller vort kendskab til periodens magtudøvelse støtter denne teori, men konklusionen af Else Roesdahls undersøgelser er at borgen repræsenterede Harald Blåtands rigsadministration. Som sagt kan præmisserne ikke bære denne slutning, først og fremmest fordi der ikke skelnes mellem bygherrens oprindelige hensigt med borgene og det der faktisk blev brugt til.

Derfor kan Olaf Olsen gøre kort proces med de civile funktioner i Fyrkat og slå fast: »Set med nutidige øjne virker vikingeborgene umiddelbart som militære anlæg.« (s. 99) Landeværn mod udenvælske fjender egnede beliggenheden sig ikke til, de var for store til indre formål for leding og hird krævede ikke borgeleje og oversteg kongens indtægter – altsammen emner vi først kender fra det 12. årh. – og resultatet bliver igen vikingeleje med henblik på Englandstogene, måske især de første i 990-erne.

Dette må indebære at Olaf Olsen ikke accepterer den reducerede kapacitet som mangelen på ildsteder i en række af huse har ført Else Roesdahl, Holger Smidt og Tage E. Christiansen til. Det ville ellers have været interessant at møde en samlet stillingtagen til Christiansens teori.⁵ Som bekendt går den ud på at borgene er opført før år 1000, og sammenholdt med at de nærliggende åløb snarere var tænkt til opstemning af vandet omkring borgfoden af forsvarshensyn end til besejling, synes de alle at være bygget for at holde en modvillig befolkning i skak, for eksempel under en borgerkrig, hvorom vi har to af hinanden uafhængige udsagn om tiden omkring 980.

Herved kunne borgenes korte levetid forklares; forsvarspræget og det karakteristiske vikingefundbillede med blandingen af lokale og fjerne, især østlige, genstande peger i samme retning.

Samtidig med at der bør ydes skyldig honnør for Fyrkat-publikationen, såvel udgravning som fortolkning – ikke mindst for at uoverensstemmelserne mellem forfatterne ikke skjules – får man lyst til at deltage i opklaringen af Trelleborgenes gåde.⁶ Idet vi forudskikker at en præcisere datering som kan ventes af de igangværende dendrokronologiske undersøgelser endnu kan udsætte os for overraskelser, vælger vi den datering og den situation der her er flertal for og forsøger at skitsere det 10. årh.s Danmarkshistorie hvor disse vikingeborge indtager en væsentlig, dynamisk rolle i forløbet:

Gorm og hans nærmeste forfædre kom fra »Nordman-
nia« og overvandt de svenske konger i Hedeby. Iøvrigt opslugt han og dronning Tyra residensen i Jelling i Midtjylland. Allerede næste generation, Harald med tilnavnet Blåtand, tog fat på at samle hele det rige som var beboet af danere og som i første halvdel af 9. årh. var styret af én konge, Horik, men det synes som enheden var opløst omkring år 900 og at lokale stormænd og fremmede, deriblandt svenske konger drev deres spil rundt omkring i landet. Harald sikrede sig en vigtig udgangsposition ved anlægget af Jomsborg ved den rige slaviske handelsby på øen Wollin ved Østersøkysten. Dermed var hovedåren i en international fjernhandel på hans hænder. Og så gik han i gang med at etablere sig i de øvrige dele af danernes område.

Begyndte han i Jelling kunne han enten opføre borgen ved Odense, Nonnebakken, eller ad en nyanlagt kæmpebro over Ravning enge søge over vandet ned i Storebælt hvor Trelleborg bekvemt kunne danne brohoved til underlæggelsen af Sjælland og siden fungere som fæstning for kongens mænd. Inden Harald døde var hans livsværk lykkedes så godt at han kunne stedes til hvile i en kirke eller et kloster han selv havde stiftet i Roskilde, og det på trods af at han sin sidste tid stod i en bitter kamp mod sønnen Sven.

Hvem af de to der opførte de jyske borge, ved vi ikke, men de brugte den samme bygmester. Aggersborg ligger centralt for beherskelsen af den nordlige del af Jylland; Limfjorden har på godt og ondt været et vigtigt mødested mellem nordmænd og danskere, og endelig skal man naturligvis ikke overse Englandstogter som forklaring på denne borgs beliggenhed. Efter næsten 100 års pause kom de i gang igen i 991. Svend Ellehøj har fremhævet Sven Tveskægs behov for *cash* efter tilfangetagelsen i Venden,⁷ men muligvis ligger en tidligere, nu glemte, situation bag denne anden fase af vikingetogterne, der var kongeligt organiseret i hjemlandet.

For ikke at have fjendtlige elementer i ryggen og samtidig holde styr på Himmerland blev så Fyrkat opført. Men inden man var færdig indså man at der ikke længere var

5. Tage E. Christiansen: Træningslejr eller tvangsborg. *Kuml* 1970 s. 43–64.

6. Mere udførligt i Aksel E. Christensen: *Vikingetidens Danmark*, 2. udg. 1977, s. 223–246, og i Inge Skovgaard-Petersen: *Oldtid og Vikingetid*. *Danmarkshistorie I*, Gyldendal 1977, s. 179–199.

7. Svend Ellehøj: *Olav Trygvessons fald og venderne*. *Historisk Tidsskrift XI Rk.* 4. bd. 1953–56, s. 1–51.

brug for så kraftig en indsats: Jelling-dynastiet havde formået at hævde sig som kongemagt over hele Danmark.

Og så gik det som med Hannibals soldater i Capua: af luksus og lediggang blev de »effeminati«. Landbrug gad man ikke drive; bedre og nemmere var det at rekvirere brødkorn af tidens bedste sorter gennem internationale handelsforbindelser. Visse håndværk kunne man ikke undvære: guldsmeden lavede smykker, dagliglivets fornødenheder krævede vævere, smede og tømrere. Man kan mere sig med at forestille sig at det var lejrkommandantens eksotiske frue eller førsteslavinde der beordrede arbejdet. En tidlang fortsatte dette søde liv, men da der en dag opstod en brand, opgav man bebyggelsen.

Der er ingen tvivl om at de mange byer der dukker op ved årtusindskiftet overtog de opgaver der stadig var brug for. Tømrere, snedkere, smede af enhver art, kamagere, skomagere og mange andre håndværkere fandt deres udkomme her. Om det var kongen og hans følge eller købmænd, indfødte som fremmede, der først satte skub i udviklingen, er vanskeligt at sige, men de nye byer lå let tilgængelig ved landeveje og fjorde. Kongen nød godt af en forøget varemængde, af indtægter fra deltagelse i markedshandelen, fra leje af hustomter, og måske allermest af at have administrative centre – i tidens beskeden målestok – spredt over landet. For byboerne var det selvfølgelig en fordel at kunne afsætte deres varer og sikres mod overfald takket være de kongelige krigere. Og selv om det vel ikke altid forløb efter planen var der for byernes opland store fordele at hente af dette nye træk i det danske bebyggelsesmønster: andel i køb og salg til en forøget befolkning, civilisationens goder, »urbane« sæder – alt sammen noget der bevirkede at byerne var kommet for at blive.

Vikingeborgene var, selv i deres mest civile antræk, bestemt af militær-strategiske interesser, oprindeligt måske direkte vendt mod den omgivende befolkning, efterhånden vel uden større betydning for egnen. Byerne var derimod ikke alene fremkaldt af kongemagtens og fjernhandelens interesser, men deres klare forbindelse med vikingetidens kommunikationsnet sikrede deres vedvarende betydning for det danske folk.

Inge Skovgaard-Petersen

Jørgen Andersen: The Witch on the Wall. Medieval Erotic Sculpture in the British Isles. Rosenkilde og Bagger, 1977, 173 s., ill. kr. 138.

Med *The Witch on the Wall*, hexen på muren, betegnes en såkaldt Sheela-na-gig, en irsk benævnelse for en siddende 'hex', der med spredte knæ viser, hvad der i bogen betegnes som vulva, pudenda m.m. Denne del peger hun på eller hun griber i skamlæberne med begge hænder, der oftest akrobatagtigt er ført ind under lårene (jfr. fig. 1).

Bogen, i stor kvart, er smukt sat, smukt tilrettelagt og arrangeret, med noter og billedtekster overskueligt anbragt i den brede margin. Mange af de over 100 illustrationer er efter fotografier taget af forf. selv på hans efter-

Fig. 1. Kilpeck-sheela'en.

forskningsrejser til afsides kirker, borge og ruiner, som han tegner et livligt og levende billede af. Men også i skildringerne af bygningsdele, figurer og enkeltheder ser man, at forf. behersker beskrivelsens vanskelige kunst; hans belæsthed er imponerende og bon sens er et gennemgående træk i forklaringer, slutninger (og de fleste) tolkninger.

Bogens mål og hensigt er at nærme sig problemerne vedrørende denne stærkt erotiske Sheela-na-gig, som forf. følger fra dens præromanske forudsætninger til dens forsvinden i renaissanceen, samt med den beslægtede figurer (elskerparret, 'Luxuria' m.fl.). Hvor gamle er sheela'erne? Hvor finder man deres oprindelse? Hvor i en bygning – og hvilken bygning – er deres oprindelige plads? Og hvad er meningen med dem, der s. 47 betegnes som hjemmehørende i den sub-world of Romanesque art, where an erotic colouring of the troubles of mankind are always a possibility. – Forf. indleder med et underholdende kapitel, *The Antiquarian Discovery*, hvor man fryder sig over de krumspring de victorianske antikvarer gjorde for at mildne den uanstændige figur ved at tilsøre de intime dele, som netop er sheela'ens særpræg.

Som det næsten altid går med 'gamle figurer', hvis egentlige betydning er gået i glemmebogen, har også sheela'en fået sine folkelige forklaringer – et sted forklares hun som en røver, der var blevet henrettet på et nærliggende rettersted.

Ligeså almen kendt er også det (sekundære) træk ved sheela'erne, at de oftest viser tegn på afskrabninger på deres intime steder, et sikkert tegn på, at folk har skrabet stenstøv af for at bruge det som medicin – ganske svarende til de 'sværdriller' der træffes i vore danske kirker (Ribe domkirke), såkaldt fordi folketroen sagde, at her havde man slebet sit sværd.

Men disse forklaringer giver ikke oplysning om sheela'ens oprindelige funktion og betydning, og en sådan får man heller ikke af de navneforklaringer, der er givet. Som forf. i en af sine mange kloge bemærkninger siger: Sheela-na-gig has become applied as a type-name by researchers, but there is no evidence that it was ever a widespread popular name for the figures, and it appears to have come out of the Irish language at a time where popular understanding of the characteristics of a sheela were very vague – Sheela-na-gig in 19th century Ireland was a term for females, not for figures, and it meant what it says, »Sheela-of-the paps«.

Det er naturligvis givet talrige 'lærde' forklaringer på den mærkelige figur – i så henseende skiller forskerne sig ikke særligt fra menigmand –, og der har hersket den største uenighed om dens alder og oprindelse, som nogle vil lede tilbage til keltisk tid.

Et af afhandlingens hovedpunkter er påvisningen af, at figuren ikke går længere tilbage end til romansk tid (s. 93), at den er kommet til Storbritannien fra Frankrig, især Normandiet (s. 113), at den er blevet særlig populær i Irland, hvor den har sin blomstringstid omkr. 1200 ff. For denne tese har forf. givet gode og vægtige begrundelser.

Det er vanskeligt at sige, om sheela'erne har haft en bestemt plads i bygningsmuren – kirke eller borg –, fordi de fleste eksemplarer nu har sekundære pladser, og fordi oplysningerne om de i museerne opbevarede er mangelfulde. Nogle få sidder dog på oprindelig plads, og af disse har et par tilknytning til bygningens indgang.

I ét tilfælde (Rath s. 46) er sheela'en »attacked by monsters« fra begge sider. Under omtalen af dette ikke ualmindelige motiv, menneske mellem uhyrer, gør forf. rigtigt opmærksom på, at det ikke behøver at repræsentere et angreb. »Luxuria« dies således af to udyr, og dette er sikkert også tilfældet med den Piacenza figur, som i sheela-stilling afbildes fig. 26, selv om underskriften hævder, at de to dyr angriber hende (jfr. også Bruères s. 56), skønt hendes hænder ligger roligt på dyrenes nakker. Det er derfor beklageligt, at Rath er så medtaget, at det ikke kan afgøres, om dyrene dier eller angriber; det første er nok det sandsynligste.

I et par spændende kapitler, Humanism and Barbarism og The twelfth Century Subjects giver forf. en nyttig og instruktiv oversigt over den romanske tids litterære emner, både de høviske og de jævne, en udmærket baggrund for tidens billedsprog, som vi kender det fra skulptur og kalkmaleri, på mure, vægge og inventar. Der kan næppe være tvivl om, at den overvejende del af disse »billeder« er dobbelttydige: dels forestiller de, hvad man ser (en kentaur, en havfrue, en basilisk etc.) dels har de en dybere betydning, en morale. Men hvilken? og hvem er det, der bestemmer, hvor sheela'en eller de andre væsner skal placeres – eller om de overhovedet skal placeres?

I forbindelse med behandlingen af de litterære emner kommer forf. ind på skulptørens, billedhuggerens, betydning for dette spørgsmål, og her finder anmelderen, at han tillægger 'the carver' en alt for selvstændig stilling i forhold til de motiver, denne skulle udføre med sin spids-hammer og mejsel. Billedhuggerens selvstændighed viser sig efter anmelderens mening kun i udførelsen af motivet,

i det kunstneriske udtryk; men han har næppe haft større indflydelse på de emner, han blev sat til at hugge. De blev ham tildelt af kirkens arkitekt efter det program, han havde enterret med den gejstlige øvrighed om. Det er da sikkert en iconologisk fejltagelse, når forf. s. 65 skriver: A catalogue of subjects employed by a carver will open a door to the way his mind worked.

En egentlig, almen skildring af sheela'erne gives ikke; men det fremgår af det rige billedmateriale, at det ikke drejer sig om kønne piger. Især i Irland er de overmåde hæslige, hvad der giver forf. anledning til den indrømmelse over for de 'keltiske' tilhængere, at denne hæslighed måske kan forklares som a pagan backlash (hvilket anmelderen forsyner med et udråbtegn). Midt i al denne hæslighed – de fleste er pilskaldede, har slappe, hængende bryster med baggrund af fremstående ribben – forekommer et træk, som forf. efter anmelderens mening helt

Fig. 2. Cavan-sheela'en.

Fig. 3. Södervala kirke, Hälsingland. *Nar med vrængemund.*

har misforstået, og det er et træk, der giver et fingerpeg om sheela'ens dybere, eller moralske, betydning.

I billedteksten til fig. 52 beskrives en sheela i The Old Wall at Fethard: Lean ribs and strangely deliberate 'tattooing' of the head are distinct features here comparable with the tattooed face of Athlone, fig. 51, or the streaked breasts of the Clonmel figure, fig. 56. Men her er ikke tale om nogen tatovering – hvad skulle den gøre godt for? – men simpelthen om rynker og gruber hos et gammelt menneske. Det fremgår særlig tydeligt af fig. 51 ff., og det er vanskeligt at forstå, hvorledes forf. kan forstå rynkerne i det lede, gamle fjæs, fig. 55, som tatovering. Rynker i ansigtet, på hænderne, i panden (fig. 83–84), de synlige ribben og de hængende bryster – alt dette viser, at sheela'en er en runken, gammel kælling – a hag, som forf. også kalder hende fig. 57, der er en skulptur på et meget lavt kunstnerisk niveau, dog ikke så lavt som fig. 50, hvor forf.s påstand om »kunstnerens« will to distortion bedre kan omskrives til manglende dygtighed hos en ringe stenhugger.

Den hæsligste af alle de afbildede sheela'er er dog den fra kirkeruinen i Cavan, fig. 83–84, og den hvis 'minespil' giver et godt fingerpeg om sheela'ens mening. Ikke uden kraft skildrer skulpturen (fig. 2) en liderlig gammel hex med tungen stikkende ud mellem de vrængende læber, fremhævede ribben og en overdimensioneret kønsdel. Den skaldethed, der som nævnt karakteriserer de fleste sheela'er er her dækket af hår (paryk?), jfr. s. 124 f. Panderynkerne opfatter forf. (s. 124) som et bånd, og han skriver: it seems near at hand to interpret the brow ridges

as an expression of internal unrest and a mental state of unease.

Men hvad betyder sheela'en, er den ondtafværgende, a guardian of the building? er den frugtbarhedssymbol? a grotesque and often lewd sculpture? an obscene female figure of uncertain significance.

Forf. tager ikke præcis stilling; men fremhæver den afværgende betydning, der kan ligge i exhibitionisme, og den moralske valeur.

Hvis anmelderens opfattelse af de ovenfor omtalte rynker er rigtig – og den kan næsten ikke være andet –, og når man betragter den liderlige tunge hos den gamle hex fig. 2, så bliver sheela'en næsten synonym med dødssynden »Luxuria«. I sheela'en ser vi da en karikatur på kirkefædrenes definition af kvinden som den, der lokker manden på skrækelige afveje, som selv i sin rynkede alderdom vedbliver at udøve sin fordærvelige indflydelse, et skræmmebillede for både mand og kvinde, der vil give deres 'dyriske' drifter frit løb.

Det har for anmelderen været en stor glæde at læse den velskrevne (næsten trykfejlfrie) bog. Vi har få sheela'er herhjemme i Danmark – sheela-stillingen er kendt hos narre og akrobater, der bruger hænderne til at trække ud i deres vrængemund (Södervala k. Hälsingland): (fig. 3); men forf. siger mange kloge ord om andre dødssynder og om de mærkelige væsner, havfrue, kentaur, basilisk etc. som også befolker vore kirker. Det vide udsyn, den store belæsthed har med rette gjort denne bog værdig til en doktorhat.

Erik Moltke

Tue og Bodil Gad: Rejsen til Jakobsland Wormianum, 1975, 172 s. ill., kr. 72,- (abon.-pris kr. 60).

For middelaldermennesket var pilgrimsrejsen de uendelige længsels mål og samtidigt midlet til at gennembyrde de meget snævre grænser, der var sat for de allerflestes virkelyst, det gjaldt ikke blot underklassernes menneskemasser, men også den fåtallige, socialt privilegerede top. Rejse- og vandringslysten har vel eksisteret til alle tider og i de fleste kulturer. I middelalderen blev den på markant vis kanaliseret først gennem korstogenes tilbageerobring af de hellige steder og derefter gennem de mange pilgrimsrejser. Med renæssancens genopvækken af interessen for antikken opstod længslen efter at se de antikke kunst- og bygningsværker, en længsel, som blev endnu mere fremherskende i romantikkens tidsalder. Selv om rejselivet fortsat var forbeholdt de få, foretog man fra det 18. årh. og fremefter dog adskillige valfarter fra Norden til antikkens Rom. Først henimod slutningen af forrige århundrede kom skarerne foruden overklassen, der ofte rejste for helbredets skyld, og kunstnerne til også at omfatte håndværkere. Nordboerne var dog så forankrede i vor lutheranske tro, at målet stadigt var det antikke Rom – ikke kirkens. Med få undtagelser fortsatte denne linie, lige indtil rejselivets eksplosionsagtige vækst efter anden verdenskrig åbnede rejsemuligheder for alle samfundslag og derigennem åbnede nye perspektiver.

Den i os alle iboende udlængsel har fået uanede muligheder for at blive mættet. Alligevel er det en bedrift, at ægteparret *Bodil* og *Tue Gad* efter adskillige års rejser delagtiggør os andre i deres pilgrimsfærd og tager os med til Santiago di Compostella – det sted som sammen med det hellige land og martyrerens Rom var det foretrukne rejsemål for middelalderens pilgrimme. Når vi i dag rejser til Spanien, foretrækker vi som regel den smilende solkyst, evt. maurernes Granada eller kunstens Madrid, men sjældent pilgrimmens vej langs den barske Atlanterhavskyst.

Bodil og Tue Gad har stort set delt de 14 kapitler mellem sig, uden at bogen på nogen måde har mistet sit præg af enhed. Først føres vi af stjernerne, mælkevejen, til apostlen St. Jakobs grav i det fjerne Galicien omtrent ved verdens ende – finis terre, Kap Finisterre. St. Jakobs særlige mærke har dog intet med stjernerne at gøre, men er en muslingeskal, skønt Compostella ikke ligger ved havet. Muslingeskallen, ibskallen – Ib er den nordiske kortform af navnet Jakob – blev det mest almindelige af alle pilgrimstegn, som pilgrimmene syede på deres hat, taske eller klæder. Den sagtmødige pilgrim med stav i hånd blev en af de former, hvori middelalderkunsten viste os den fattige fisker fra Genesareth sø. Han fremstilles dog også i Kristuslignende skikkelse, barfodet, ikklædt toga og med evangeliebog i hånden, f.eks. på sydportalen af domkirken i Compostella. Endelig forekommer St. Jakob i Spanien ofte afbildet som ridderen på den hvide hest i kamp mod maurerne.

Apostelskikkelsen rummer således vidt forskellige træk, hvoraf snart det ene snart det andet fremhæves i kunsten.

I det ny testamente træffer vi først og fremmest Jakob som søn af Zebedæus og broder til Johannes. Sammen med Peter stod de to brødre Jesus nærmest blandt apostlene. Om Jakob, Alfæus' søn, der også var apostel, siges kun, at han var en af de 12. Hos Matthæus forekommer en Jakob blandt Jesu brødre og siden tilhørende menigheden i Jerusalem. Om ham fortæller jødernes historiker Josefus, at han blev stenet år 61. Senere forfattere kalder ham »den retfærdige«, og nogle regner ham for at være identisk med forfatteren til det af Luther forkætrede Jakobsbrev. Det var en udbredt opfattelse i middelalderen, at denne Jakob også var identisk med Jakob Alfæus' søn, således at der i virkeligheden kun var to Jakob'er, apostlene Jacobus Major og Jacobus Minor. Ved udgangen af middelalderen træffer man dog også bibeludgaver med træsnit af pilgrimshelgenen med begyndelsen af Jakobsbrevet. Sammenblanding og misforståelser forekom i flere led.

Hovedkilderne til vor viden om helgenen St. Jakob er foruden de talrige kunstneriske fremstillinger den såkaldte St. Jakobs bog, der imidlertid kun har været lidt udbredt i sin fulde længde. Den er som de fleste helgenbiografier anonym; forfatterskabet er blevet tillagt pave Calixtus 2., men det kan ikke være rigtigt. Derimod er dens oprindelse sikkert fransk og fra midten af det 12. årh. I sin helhed bestod den af 5 »bøger«: 1. Udførlig liturgi for gudstjenesterne på St. Jakobs festdage, 2. Mirakler, 3. Overførelsen af St. Jakobs relikvier fra Østen til Galicien, 4. Krøniken om Karl den Store og Roland og

hvorledes St. Jakob griber ind i kampene mod maurerne, og 5. En pilgrimsfører, der fortæller »om St. Jakobs veje«. Delene 2-4 er overleveret i talrige håndskrifter, enten samlet eller hver for sig, mens delene 1 og 5 er sjældne. Del 1 findes kun i den fuldstændige redaktion af Jakobs bog, der kun kendes i 6 håndskrifter, hvoraf det vigtigste findes i domkirken i Compostella. Miraklerne findes i vekslende antal i middelalderens legendesamlinger, først og fremmest *Legenda Aurea* – den gyldne legende. Krøniken om Karl den Stores og Rolands bedrifter blev en meget udbredt folkebog, der også kendes i nordiske oversættelser. Sammenknytningen af Karl den Store og apostlen Jakob har nok forbindelse med, at det var på Karls tid, at man »fandt« apostelgraven.

Ægteparret Gad fører os ud på en spændende rejse, spækket med en mængde kulturhistoriske detaljer. Vi møder både heltene ved Ronceval og hører også om en række danske pilgrimmes vej til St. Jakob. Som et tillæg bringer bogen til sidst oversættelse af et kapitel fra 5. bog om St. Jakobs veje. Desuden er der blevet plads både til noter, en overskuelig billedfortegnelse og en glimrende bibliografi. Der er ingen tvivl om, at *Yves Bottineau's* rigt illustrerede bog »Les chemins de Saint-Jacques«, Paris 1966, både har virket som forbillede og inspirationskilde for forfatterne. De må »nøjes« med 20 sider meget velvalgte fotoplancher i sort-hvidt, en række udmærkede stregklicheer og et godt oversigtskort på forsatsbladene. I det hele taget er deres »folkebog« en fryd for øjet både m.h.t. kvaliteten af sats, papir og indbinding. Det er en velsignelse at konstatere, at det stadig kan lade sig gøre uden fondsstøtte at bringe en smuk bog på markedet til en rimelig pris. En oplagt gavetid.

Thelma Jexlev

A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600. Scania, Halland, Blekinge, vol. I-III, Kirkehistoriske studier udg. af Institut for kirkehistorie, Akademisk forlag, 1976, 167, 301 og 307 s., ill., kr. 400.

Værket er udkommet ved årsskiftet 1977/78. Det er udgivet af dr.theol. Knud Banning, der sammen med Mette Brandt og Søren Kaspersen har forfattet teksten. Alle forfatterne er tilknyttet Kirkehistorisk institut ved Københavns Universitet og har siden midten af 50'erne beskæftiget sig indgående med kalkmalerier og yret sig i en række artikler bl.a. i »Den iconographiske Post« – et internordisk tidsskrift, der blev startet på disse forfatters initiativ i 1970. Forrest i bind I oplyses det, at forfatterkollektivet har indhentet konsulentbistand fra historikere og kunsthistorikere, samt bistand fra en række studenter, der har medvirket ved materialeindsamlingen.

Det erklærede formål med dette værk er at skabe en systematisk håndbog egnet til studium af Skåne, Halland, Blekinges middelalderlige kalkmaleriprydelser. Værket er foreløbig udkommet i 3 bind og endnu et bind er planlagt udgivet i foråret 1979. Al tekst er affattet på

Äspö kirke ca. 1500. Den dømmende Kristus troner på regnbuen med straffens sværd og nådens lilje, der udgår fra hans mundvige. Basunblæsende engle indvarsler dommedag. De døde står op af deres grave, mens den kronede jomfru Maria går i forbøn for dem. Bag hende ses »franciskanerbroderene«.

Fotoarbejde ved Morten Bjørn og Ole Reiter

engelsk for at gøre Nordens enestående kalkmalerimateriale tilgængeligt for udenlandske forskere. Foruden en indledning til emnet giver bd. 1 en minutøs gennemgang (på 139 sider) af de middelalderlige kalkmaleriers motivgrupper, enkelt motiver og variationer i disse. Dette 139 siders såkaldte ikonografiske index er opbygget kronologisk efter forløbet i biblen. Det består af 6 hovedgrupper: 1) Treenigheden og himmeriget; 2) Skabelsen og syndefaldet; 3) Den gamle pagt; 4) Den nye pagt: genløsningen; 5) Den nye pagt: Kristus og hans kirke; 6) Dom og fuldbyrdelse. Disse 6 hovedgrupper er opdelt i 25 »indgange« med i alt 107 grupper. I bind 2 og 3 behandles landsdelens 215 middelalderlige kirker, kirke for kirke – opsat i alfabetisk rækkefølge, således at bind 2 indeholder kirkerne fra A–M; bind 3 fra N–Ö. I denne forbindelse skal læseren være opmærksom på, at alfabetet følger svensk retskrivning, hvor rækkefølgen af de sidste 3 bogstaver i alfabetet (æ, ø, å) er: å, ä, ö. Ved omtalen af den enkelte kirke, gives der først en generel beskrivelse af maleriernes datering, fremdragelse og værkstedssammenhæng; hertil er tilføjet en detaljeret bibliografi, der medtager det vigtigste materiale om den pågældende kirkes malerier. Dernæst følger en beskrivelse af de enkelte motiver. Hvis kirken har malerier fra forskellige tidsperioder, bliver hver periode behandlet individuelt. Bagerst

i bind 3 er der anført et appendix med 30 kirker, som ifølge skriftlige vidnesbyrd, engang har haft kalkmalerier. Desuden anfører dette appendix nogle kirker, der har en meget fragmentarisk kalkmaleriudsmykning. Disse maleriers sparsomme overlevering umuliggør ethvert forsøg på at bestemme, om de skal medtages i værkets undersøgelsesgruppe: alle middelalderlige kalkmalerier fra perioden 1100–1600. Bind 4 – der som nævnt forventes at udkomme i foråret 1979 – vil indeholde en kunsthistorisk oversigt.

Historien bag dette værk er følgende: I 1968 begyndte en række studenterhold at indsamle det tilgrundliggende materiale ved systematisk fotografering af kalkmalerierne i Skåne, Halland og Blekinge. Disse undersøgelser blev efter en pause afsluttet i 1972. Fotomaterialet udgør værkets vigtigste kildemateriale. En anden væsentlig kildegruppe er rapportmaterialet fra Topografisk Arkiv i Stockholm og fra Universitetsmuseet for historie i Lund. Dette rapportmateriale kan give en række værdifulde oplysninger om restaureringerne af de kalkmalerier, som i dag står fremme i kirkerne, samt oplysninger om kalkmalerier man på et tidligere tidspunkt besluttede at overkalke. Indsamlingen og registreringen af dette omfattende foto- og rapportmateriale, samt kendskabet til en række nyafdækkede kalkmaleriudsmykninger har mu-

liggjort en revidering/ajourføring af resultaterne i den hidtidige vigtigste forskning: Otto Rydbecks bog: *Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor* (Lund 1904), Monica Rydbecks: *Valvslagning och kalkmålningar i Skånska kyrkor* (Lund 1943) og Armin Tuulsens bog: *Romansk kunst i Norden* (Stockholm 1968). Forfatterne har desuden ved udarbejdelsen af manuskriptet inddraget og anvendt megen anden supplerende litteratur, hvilket også fremgår af den fyldige litteraturliste side 15 og 16 (i bind I), hvor forfatternes hyppigst vorede titler er anført. Litteraturlisten har dog efter vores mening et par mangler; således savner vi to håndbøger, som det ville være nyttigt for læseren at stifte bekendtskab med, nemlig: Frithiof Dahlbys bog: »De hellige tecknens hemlighet« (Stockholm 1963) – der oplyser om symboler og tegn i den kristne kunst; og »Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder« (Kbh. 1956 ff) – der giver mange værdifulde oplysninger om kalkmaleriernes enkelte motiver. Endvidere havde vi gerne set, at standardværket »Danmarks kirker« (Kbh. 1933 ff) også var medtaget i litteraturfortegnelsen. Mere beklageligt er det, at »Sveriges Kyrkor« ikke figurerer på litteraturlisten, idet denne bog alene har »bestemt«, hvilke kirker forfatterne har medtaget fra landsdelen Blekinge. Det ville derfor være vigtigt for læseren at få bibliografisk oplysning om, hvornår »Sveriges Kyrkor« er udkommet for herved at kunne kontrollere, om det er korrekt at lade »Sveriges Kyrkor« være udvælgelseskriteriet for landsdelen Blekinge. Vi kan oplyse, at »Sveriges Kyrkor« for landsdelen Blekinge er udkommet i 5 bind i perioden 1932–1965.

Forfatterne foretager en ualmindelig grundig og sober gennemgang af de 215 kalkmaleriprydede kirker i Skåne, Halland og Blekinge, som alle i middelalderen hørte under Lund ærkebispesæde i lighed med Bornholm og – i en kort periode – Rügen. De to sidstnævnte lokaliteter er dog ikke medtaget i værket. Motivbeskrivelse og -tolkning gælder ikke blot de kalkmalerier, som i dag er synlige, – forfatterne har også gjort et stort arbejde med at fremdrage oplysninger om kalkmalerier, der i dag er ødelagte eller overkalkede; og som noget helt nyt har de systematisk registreret alle de kalkmalerirester, der findes over hvælvene – d.v.s. de ældste tiders vægmalerier, der er blevet adskilt fra kirkerummet af senere indbyggede hvælvninger.

Værket benytter flittigt forskellige pædagogiske hjælpemidler såsom geografiske kort, sort/hvide fotos, oversigtstegninger der viser placeringen af de enkelte kalkmalerier i de 215 behandlede kirker, samt fyldige registre – dels en systematisk, dels en alfabetisk nøgle – der giver henvisninger til den ikonografiske behandling af de enkelte motivgrupper og detailmotiver. Af disse hjælpemidler fortjener specielt registrene megen anerkendelse. På en nem og overskuelig måde hjælper de læseren til let at finde det motiv, han søger. Efter beskrivelse af hvert enkelt detailmotiv, er der anført en kronologisk opstillet fortegnelse over de kirker, hvori det pågældende motiv findes. Et andet punkt der virker veldisponeret, er den måde, hvorpå beskrivelsen af den enkelte kirke typografisk er opsat med fri-plads til læserens egne notater. Værkets opsætning bærer præg af at være baseret på et veludviklet kartotekssystem (hver kirkebeskrivelse begynder

på en helt ny side) – værket kan da i øvrigt også købes i kartotekskortsudgave til samme pris.

I bind I benytter man sig af sort/hvide fotos som illustrationsmateriale, men desværre er fotografierne præget af stor uensartethed i den tekniske kvalitet. Den geografiske spredning i de medtagne billeder er endvidere også for lille. 74 kirker er repræsenteret med i alt 220 illustrationer, hvoraf hele 25% af billedmaterialet stammer fra blot 5 kirker, nemlig Linderöd (med 16 ill.), Hästveda (11), Malmö (10), Nora Strö (9) og Emmislöv (8); og værket medtager overhovedet ingen billeder fra kirkerne i Halland! Når et fotografi ikke er en originaloptagelse, men en affotografering af en akvarel (jfr. fig. nr. 206, 207, 210) burde det stå i billedteksten, ligesom det ville være en fordel, hvis man i billedteksten gentog kalkmaleriets datering.

Bogen indeholder en lang række fine motivbeskrivelser og nytolkninger, men et enkelt sted er vi ikke enige med værkets forfattere. I Äspö kirke (bd. III, p. 249) anføres følgende tekst ved gennemgangen af kirkens dommedagskildring: (oversat til dansk af anmelderne): »Omkring dommeren knæler den kronede Maria – med blottet bryst – og Johannes Døberen i forbøn. Flere døde står op af gravene. En griber fat i kanten af Marias kappe, en anden ses bagfra med hovedet kastet bagud. De er alle nøgne på nær en, der er delvis dækket af et ligklæde og en fuldt påklædt person, sandsynligvis en franciskanerbroder, der står i en kiste lige bag Maria. Det faktum at personen er påklædt indicerer med al sandsynlighed, at han har betalt for malerierne og ikke blot, at han er gejstlig, en anden munk afbildes nemlig nøgen.« Af ovenstående citat skulle det altså være en franciskanerbroder, som havde betalt for malerierne. Vi synes, det lyder usandsynligt, at en franciskanerbroder skulle have haft råd til at bekoste en sådan udsmykning, dels fordi munkene skulle leve i yderste fattigdom, dels fordi franciskanerne ifølge observantretningen ikke måtte have ejendom, – jordbesiddelse i sognet er næsten altid ensbetydende med, at den pågældende har betalt for udsmykningen.

Sammenfattende kan man sige, at man med dette værk har fået tilført et værdifuldt bidrag til brug ved kalkmaleriforskningen. Et værk, der er skrevet i et sprog og på et niveau, der fordrer baggrundsviden hos læseren til kalkmaleriemnet (bibelhistorie, helgenlegender, kunsthistorie, kristen-symbolik m.v.).

Med sin grundige registrering af alt det eksisterende kalkmaleri-materiale, sin bearbejdning af hele arkivmaterialet, sine kvalificerede ny-tolkninger og sin ajourføring af den hidtidige forskning, kommer dette værk til at indtage den dominerende plads inden for forskningen af Skåne, Halland og Blekinges middelalderlige kalkmalerier.

Morten Bjørn og Ole Reiter

Kai Hørby: Status regni Dacie. Studier i Kristofferlinjens ægteskabs- og alliancepolitik. 1252–1319. Den danske historiske Forening, 1977, 207 s., kr. 95.

Med den foreliggende afhandling har Kai Hørby taget en hidtil ret forsømt side af den politiske historie op til behandling. Ikke siden Erslevs samlede fremstilling af perioden i Danmarks Riges Historie er udenrigspolitikken blevet underkastet nogen gennemløbende analyse. Kun enkelte sider er taget op i forbindelse med andre problemstillinger som f.eks. Aksel E. Christensen: De nordiske kongeskifter 1319, og Niels Skyum Nielsen: Kirkekampen i Danmark. Det er derfor værdifuldt, at Kai Hørby nu har fremlagt en sammenhængende opfattelse af dette forløb.

Udgangspunktet for forfatteren har været at undersøge vilkårene for Christofferlinjens sikring og udøvelse af kongemagten. Det er således ikke de generelle betingelser for udøvelse af kongemagten, der er afhandlingens emne, men specielt de dynastipolitiske motiver og virkninger (s. 12). Her indgår ægteskabspolitikken som et centralt middel til sikring af disse interesser, ligesom alliancepolitikken ses som et supplerende og/eller afbalancerende instrument overfor de familiemæssige forbindelser (s. 12).

På grundlag af en indgående analyse af det spredte og ofte usikre kildemateriale lykkes det forfatteren at udrede hovedlinjerne og tidsfølgen i mangfoldigheden af forhandlinger, overenskomster, alliancer etc., ligesom han afdækker det komplekse politiske forløb, og påviser den overordnede rationalitet, der lå bag ved det på overfladen ofte flimrende spil. Forfatteren blotlægger hovedtrækkene i kongemagtens dynastipolitiske motiver og han vurderer, hvilke konkrete muligheder kongeslægten medlemmer havde for at gennemføre den ønskede politik i praksis ved i analysen også at inddrage udviklingen i de stater og fyrstedømmer, den konkrete politik berørte.

Hørby ser den førte politik som udtryk for en stadig eksistenskamp for Christofferlinjens kongemagt. Problemet havde sin rod i selve Christoffers tronbestigelse, hvor Abelslægten blev forbigået, hvilket markerede et brud på successionsreglerne. Selv om legitimiteten i arvefølgen efter Erik Glippings kroning ikke synes at blive bestridt, er Erik Glippings regeringsperiode karakteriseret af en stadig kamp med kongefrænderne, Erik Plovpenningss døtre og Abelslægten, om besiddelsen af patrimoniet. Især synes Abelslægten, der var familiemæssigt forbundet med de holstenske grever, at udgøre et problem, idet slægtens medlemmer sandsynligvis har stillet ret omfattende betingelser for opgivelsen af deres rettigheder til tronen. Det forekommer rimeligt at antage, at disse krav i ret udstrakt grad er blevet opfyldt ved den delvise udsoning mellem kongefrænderne i 1284. Det forekommer anmelderen, at periodens omfattende og dyre kongelige borgbyggeri kunne være set i denne sammenhæng som havende et dobbelt formål, dels at sikre riget imod ydre angreb, f.eks. fra kongefrænderne og deres allierede, dvs. garantere rigets integritet i kongemagtens hænder og, dels at sikre kongemagten overfor en intern stormandsopposition, som f.eks. ses udtrykt i håndfæstningen af 1282.

Det politiske forlig i 1284 betales ifølge Hørby konkret gennem afståelse af betydelige mængder af kongens arvegods. Herved reduceredes patrimoniet og kongemagtens selvstændige økonomiske grundlag svækkedes varigt.

De talrige ægteskabsalliancer samt forsøgene på sådanne mellem Christoffers dynasti og en række udenlandske fyrstehuse skal i sammenhæng med de udenrigspolitiske alliancer ses som et forsøg på at dæmme op for arvekravene og på yderligere at konsolidere og ekspandere Christofferlinjens stilling både politisk og økonomisk. En central vægt i denne forbindelse tillægger Hørby Erik Glippings tiltræden i 1284 af det nordtyske landefredsforbund, en tilslutning som antages at have fået strukturerende betydning for de kommende års politik. Her kædes på interessant vis den delvise udsoning med kongefrænderne sammen med landefredstilslutningen og den almindelige udenrigspolitiske situation, idet nogle af de deltagende fyrster antageligt har stillet betingelser om en udsoning mellem de forskellige grene af kongeslægten, bl.a. i forhold til Abelslægten ved at sikre hertugdømmet Jylland for denne. De norske arvekrav ses ikke at være indgået. Landefredsforbundet kom reelt i de følgende år for såvel de nordtyske stæder som for den danske konge til at tjene som et politisk magtinstrument vendt imod Norge og den norske konge.

Af tilsvarende betydning var indgåelsen af den dobbelte ægteskabsforbindelse mellem den danske konge Erik Menved og den svenske konge, idet de gensidigt ægtede hinandens søstre. Der var her tale om en både politisk og økonomisk alliance, idet store godstransaktioner samtidigt blev foretaget. Herved knyttedes de to rigers politiske udvikling sammen og samtidig kan forbindelsen ses som et forsøg på at isolere Norge.

Centralt i afhandlingen står Kai Hørbys omvurdering af Erik Menveds nordtyske politik, som hidtil nærmest har været anset for et uhyre changepræget spil. Hørby finder i modsætning hertil, at Erik Menved stod ganske stærkt i Nordtyskland og at kongens valgte kurs ud fra en dynastipolitisk synsvinkel har sin egen overbevisende rationalitet. Anmelderen finder det her væsentligt, at Hørby giver udtryk for, at den førte privilegiepolitik overfor Lübeck og nogle andre stæder kunne være dikteret af økonomiske hensyn. Erik Menved skulle efter denne tankegang have søgt at sikre en stigende handel på Danmark, og gennem afgifterne herfra skulle indtægtstab fra det reducerede patrimonium kompenseres.

Kai Hørby argumenterer overbevisende for at der eksisterede en sammenhæng mellem, dels Christofferlinjens eksistenskamp for at fastholde og sikre kongemagten, dels ægteskabs- og alliancepolitikken. Men det forekommer mig at kongemagtens generelle økonomiske situation burde være inddraget i højere grad i analysen, for til fulde at vurdere arten og omfanget af denne eksistenskamp. Det har uomtvisteligt været alvorligt for kongemagtens finansielle grundlag, at dens patrimonium blev kraftigt formindsket. Men også andre forhold på det økonomiske område må have forværret situationen. I denne forbindelse har bl.a. Helge Paludan i den nye Danmarks historie fremdraget nogle centrale forhold. Kongens rent fysiske magtapparat voksede bl.a. via et dyrt og omfattende borgbyggeri. Af disse og andre grunde steg behovene for større indtægter støt samtidigt med at landets generelle produktionsevne faldt. Kongemagtens indtægter formindskedes således både gennem en reduktion af patrimoniet og fordi skatteevnen i alminde-

lighed blev mindre bl.a. som følge af udpining af marginaljorden og faldende befolkningstal. Det forekommer mig derfor, at dele af den førte udenrigspolitik og alliancepolitik – og her især forholdet til Nordtyskland og stæderne – i højere grad end sket burde relateres til den generelle økonomiske situation. Mere fyldestgørende vurderinger på flere områder ville antageligt herved kunne gives bl.a. vedrørende helt afgørende forhold mellem den konkrete politiske stræben og de befolkningsmæssige og socio-økonomiske betingelser herfor.

Bogen viser ikke væsentlige nye veje i forskningen, hverken teoretisk-metodisk, ved inddragelse af centrale nye emneområder eller i måden, hvorpå resultaterne fremlægges. Men der er præsteret et stort og solidt arbejde med at opsøge kildemateriale og med at inddrage disses relevante fortolkningsmuligheder i forhold til et overordnet politisk-historisk perspektiv. Afhandlingen er i klassisk forstand lærd og slutter sig i positiv forstand til den empirisk sikre og videnskabeligt hæderlige københavnske skole af den erslevske tradition for historiske afhandlinger. Et væsentligt område ikke blot i Danmarks, men også i Nordens og Nordtysklands politiske historie har med Kai Hørby's disputats fået sin tiltrængte seriøse behandling. Mange hidtil løse enkeltiagttagelser og nye delanalyser knyttes her sammen til en syntese af blivende værdi.

Birgitte Wählin

Ole Bernild og Henrik Jensen: Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca. 1200 til ca. 1800. Bd. 1. Dansk Universitets Presse, 1978, 242 s., kr. 63,50 (for medlemmer af Progressiv bogklub).

Man hører ofte gymnasielærere og universitetslærere afvise *den marxistiske teori* om feudalismen i Danmark med en enkelt sætning eller to. Til denne slags lærere er der nu dårligt nyt: danske marxister er faktisk temmeligt uenige om, hvorledes *den marxistiske teori* ser ud. Efter års nedprioritering og nedvurdering af førkapitalistiske forhold er det endeligt blevet komme til den blandt danske marxister at beskæftige sig med disse forhold. Denne fornyede interesse har foreløbigt udmøntet sig i et par oversættelser af engelske feudalismeteorikere, flere tidsskriftsartikler (i »Historievidenskab« og »Den jyske Historiker«), Benito Scocozzas bog om »Klassekampen i Danmarks Historie, Feudalismen« samt nu Bernild og Jensens bog om den feudale produktionsmådes historie i Danmark.

Det foreliggende arbejdes forfattere er erklærede tilhængere af den franske såkaldte Althusserskole og de står dermed også i opposition til Scocozzas dialektiske- og historiske materialisme. Polemisk mod Scocozza siger forfatterne, at man ikke kan overspringe den teoretiske indledning i *deres* bog (Scocozza skrev i sin bog, at man kunne springe den teoretiske indledning over hvis man fandt den for vanskelig). Til gengæld kan man anklage Bernild og Jensen for, at de har gjort hvad de kunne for at læseren ikke skulle få læst den teoretiske indledning i

deres bog, idet denne indledning skæmmes af dansk universitetsmarxismes børnesygdom: en ubændig trang til anvendelse af fremmedord. De to forfattere har yderligere indskrænket den potentielle læserkreds ved at unnlade at oversætte flere af de engelske, tyske, franske og latinske citater, hvorimod de svenske citater læservenligt er oversat.

I første bind af det planlagte 2 (?) bindsværk er det forfatternes hensigt at behandle den feudale produktionsmådes grundstruktur defineret som arbejdsprocessen, produktionsforholdet og ejendomsforholdets karakter. De forsøger at udlede disse grundliggende strukturer teoretisk, hvorefter de med eksempler fra kildematerialet vil bevise eller sandsynliggøre deres teoretiske resultater. Denne metode turde være legitim omend risikabel. Blandt danske historikere har Fussing anvendt denne metode i bogen »Herremand og Fæstebonde« og blandt marxistiske historikere kan Dobbs »Studier i kapitalismens udvikling« tjene som (afskrækkende) eksempel. Ved hjælp af denne metode og med et blot nogenlunde kendskab til kildematerialet kan man næsten bevise hvad som helst – det virker blot ikke særligt overbevisende for læseren.

I Bernild og Jensens analyse af den feudale produktionsmådes grundstrukturer kommer de vidt omkring – der tages således stilling til en meget lang række problemer i dansk middelalderforskning. Dette forhold betyder naturligvis, at ikke al empirien virker lige gennembearbejdet endsigse indskutabelt. Her er der kun plads til at komme ind på nogle få af de behandlede problemer.

Karl Marx mente, at levn af fordums redskaber udgør en væsentlig kilde til studiet af svundne økonomiske samfundsformationer. Han mente således ikke kun, at redskaber kunne sige noget om produktivitetsniveauet, men også om under hvilke sociale betingelser disse redskaber blev anvendt. Synspunktet synes at være meget rigtigt for kapitalismens vedkommende (hvilken anden produktionsmåde kunne man ellers forestille sig producere f.eks. samlebånd?) men når de to forfattere forsøger at sammenkæde hjulploven og to- og trevang bruget med den feudale produktionsmåde stilles de over for svære kvaler. Hjulploven dateres med belæg i Borup Ris' højryggede agre til 1300-tallet, – lidt sent kunne man mene i forhold til den feudale produktionsmådes etablering. Iøvrigt kan de agerrenere, som forfatterne (ikke ubegrundet) vurderer som en væsentlig egenskab ved de højryggede agre, dateres tidligere, idet landskabslovene (f.eks. J.L. II. 72) omtaler dem. Dette kunne tyde på at de højryggede agre og dermed muldfjælploven allerede havde en vis udbredelse på dette tidspunkt. Men dette forhold, at det sandsynligvis kan lade sig gøre at datere muldfjælploven tidligere, gør ikke Bernild og Jensens sammenkædning mellem dette redskab og den feudale produktionsmåde mere sandsynlig. Især ikke hvis man tænker på svenske forhold: i Sverige var hjulploven ikke særligt udbredt, hvilket ikke forhindrede svenskerne i at have hverken to- og trevangsbrug eller feudalisme.

Behandlingen af bolet og trevangsbruget udgør et af bogens svageste empiriske afsnit. Forfatterne giver tilsyneladende op overfor den »ret store og spredte litteratur om emnet« og glæder sig i stedet over, at der findes en

»autoritativ monografi« om emnet! Den »autoritative monografi« er Poul Meyers: *Danske Bylag* (fra 1949). Poul Meyers bog citeres i hele afsnittet om arbejdsprocessens struktur med samme vægt som Karl Marx, og i litteraturlisten leder man forgæves efter Svend Aakærs indledning til Kong Valdemars Jordebog, Frits Hastrups »Danske Landsbytyper«, flere af Steensbergs arbejder og mange flere.

Bernild og Jensen udtaler sig kun nødigt om det førfeudale samfund. Det synes at falde svært at bestemme udbytningsformen (om der eksisterede nogen – forfatterne synes ikke at mene det) ligesom de ikke rigtig ved, hvad man skal stille op med de mange selvejerbønder, der kan konstateres under den tidlige feudalisme. Når Erslev og Poul Johs. Jørgensen (og iøvrigt også Erik Ulsig og Erik Moltke) hævder, at trælle har udgjort et betydeligt element i storgodsdriften i den tidlige middelalder, så afviger de to forfattere fra deres sædvanlige metode og konstaterer, at dette ikke kan verificeres. Der er således ingen overvejelser i bogen om, hvorfor slaveriet måtte ophøre ligesom det ikke diskuteres om slaveriet skulle være en rest fra en førfeudal periode. Forfatternes manglende forståelse af den førfeudale produktionsmåde bevirker, at de står undrende overfor (eller fejlopfatter) mange forhold i den tidlige feudalisme.

Bernild og Jensen forsøger at forklare vornedskabet i forbindelse med en analyse af det feudale værnforhold og det konkrete danske vornedskab for det sjællandske retsområde forklarer de som resultat af Skånemarkedets tiltrækning på arbejdskraften med deraf følgende mangel på arbejdskraft på Sjælland. Man kunne i denne forbindelse godt have ønsket sig en forklaring på hvorfor Skånemarkedet ikke virkede tiltrækkende på de skånske bønder, så vornedskabet også måtte indføres for det skånske retsområdes vedkommende. Iøvrigt kan vornedskabet næppe siges at have været i fuld overensstemmelse med den herskende tænkemåde under feudalismen – både Osterson Veylle og Arent Berntsen er helligt forargede over dette misbrug. Men måske vil der komme en forklaring på denne forskel mellem produktionsforhold og tænkemåde i dette værks andet bind.

Ole Bernild og Henrik Jensens bog indeholder mange svagheder på det empiriske område (og mange flere end de her nævnte) ligesom den teoretiske analyse også indeholder åbenbare svagheder og mangler. Der er ikke i denne anmeldelse taget nærmere stilling til forfatterens feudalismeforståelse, idet man for at yde denne feudalismeforståelse en retfærdig behandling må afvente bd. 2, hvor det vil vise sig om det lykkes for dem at få det opstillede system til at bevæge sig, med andre ord påvise dynamikken i den feudale produktionsmåde.

Gert Poulsen

Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikation nr. 1: Nationale forskningsoversigter, 1972, 233 s. Publikation nr. 2: Hornsherred undersøgelsen, 1977, 341 s., kr. hhv. 35 og 55 (boghandlerpris 52,50 og 90). Ved samlet køb kr. 80 (boghandlerpris kr. 110).

I 1969 organiseredes Det nordiske ødegårdsprojekt, der, som det hedder i forordet til publikation nr. 1 »tar sikte på et samordnet og sammenlignende studium af bosætnings- og jordleiehistorien ca. 1300–1600, gennem repræsentative punktanalyser i hvert land og en fælles sluttbehandling af resultatene«. Direkte springer det ud af en diskussion på Det nordiske historikermøde 1964 over temaet »ødegårde og ny bosætning i de nordiske lande i senmiddelalderen«, men har som generel baggrund den standende debat om den senmiddelalderlige krise. Som første resultat af det nordiske samarbejde kunne projektdeltagerne udsende et bind indeholdende forskningshistoriske oversigter fra de nordiske lande med tilgrænsede tyske områder, og nu foreligger resultatet af en af de danske punktundersøgelser, som omfatter Hornsherred.

I sit forord til ødegårdsprojektets første publikation gør redaktøren, den norske professor Andreas Holmsen opmærksom på, at indholdet i egentligste forstand er »nationale« forskningsoversigter og ikke må tages som udtryk for det koordinerede nordiske samarbejde. Gennemgår man indholdsfortegnelsen, ser man med det samme, at dette forbehold er nødvendigt. Både i henseende til titel, omfang og disposition afviger de enkelte landes bidrag en del fra hinanden. Forklaringen er naturligvis forskelle i forskningstradition, men en fælles disposition ville nu have lettet oversigten ikke alene for anmelderen, men også for læseren i al almindelighed.

Publikationen består af seks afsnit, eet for hver af de fem nordiske lande og eet, som behandler ødegårdsforskningen i Holsten og Lauenborg. Afviger de enkelte afsnit på flere punkter fra hinanden, så har de det til fælles, at de er resonnerende bibliografier, der inddrager både kildemateriale og fremstillinger. Nationale forskningsoversigter er først og fremmest et katalog over bidrag til belystning af den senmiddelalderlige krise, i første række naturligvis beregnet for projektdeltagerne, men til stor nytte for enhver, som ønsker at beskæftige sig med problematikken. Også danske lokalhistorikere kan have glæde af publikationen, idet det danske kapitel udarbejdet af Svend Gissel indeholder afsnit om de enkelte landsdele. Er publikation nr. 1 et katalog over nordiske bidrag til belystning af den senmiddelalderlige krise, kan nr. 2: Hornsherredundersøgelsen vist uden at gå forfatterne for nær på samme måde betegnes som et katalog over materiale til belystning af ødegårdsproblematikken i Hornsherred. Det er den første danske punktundersøgelse, og det er meningen, at den skal efterfølges af lignende undersøgelser i 5 andre danske lokaliteter: Falster, Hasle herred, og Tirstrup sogn i Østjylland, 4 sogne ved Ribe og Gl. Aabenraa amt, Slogsherred og Gl. Løherred i Sønderjylland. En redegørelse for udvælgelseskriterierne ville nok have været på sin plads i bogens indledning, da det er påfaldende, at hverken Fyn, Vest- eller Nordjylland er repræsenteret blandt undersøgelsesområderne.

Som ovenfor nævnt har ødegårdsprojektet sin oprindelse i en diskussion mellem nordiske historikere, men ved Hornsherredundersøgelsen har en række repræsentanter for andre fag: stednavneforskning, arkæologi, fosfatanalyse og geografi også medvirket, hvad der må siges at være en heldig udvikling, for som Hornsherredundersøgelsens redaktør Svend Gissel indledningsvis nævner ville

»en historisk analyse alene næppe kunne have bragt forskningen meget længere frem, end det var sket i C. A. Christensens afhandling fra 1964«.

Bogens første 40 sider optages af en redegørelse for forskningsmetodikken inden for den danske afdeling af ødegårdsprojektet, hvor alle ovennævnte fags specielle metodik behandles. Dernæst følger bogens specielle del: Hornsherredundersøgelsen. Denne indledes med en beskrivelse af undersøgelsesområdet, derpå følger en kildeoversigt inden for samtlige fag, introduktioner til sognene i Hornsherred, en gennemgang af det store »ødelagte« område, oldenområdet, en behandling af de enkelte øde bebyggelser, og endelig en omhyggelig behandling af baggrunds- og kausalforhold omfattende godsstruktur, landsbystuktur og handels- og kommunikationsforhold. Afslutningsvis bringer bogens redaktør en afsluttende oversigt og konklusion. Til teksten følger sig liste over ødegårdsprojektets arbejdsplaner, fortegnelse over grafiske illustrationer, forkortelsesliste, kilde- og litteraturfortegnelse og person- og stedregister.

Hornsherredundersøgelsen imponerer måske i højere grad ved sin materialefremleggelse end ved sin rigdom af nye resultater, selvom det naturligvis er både nyt og overraskende, at Gissel i konklusionen kan påpege, at jordbundsforholdene selv ikke kombineret med en klimamændring kan have været afgørende for ødebyernes lokalisering, men at årsagerne snarere må søges i manglende adgang til søtransport samt tilhørsforhold til mindre kapitalstærke gods komplekser. Til gengæld er det muligt inden for bogens rammer at finde alt bevaret materiale – af hvilken art det måtte være – fra middelalderen og op til 1600 med relevans for Hornsherred. Den store detailrigdom letter imidlertid ikke læsningen; det kan undertiden være svært for læseren at følge med i, hvor forfatteren bevæger sig hen. Men det er vel en funktion af, at det middelalderlige kildemateriale er så sparsomt og spredt, at historikeren ikke kan tillade sig at lade nogen kilde uprøvet. Bogens talrige ekskurser hvor interessante de end i sig selv kan være forstærker ligeledes dette udtryk. Her skal kun nævnes: Skt. Dionysius i danske middelalderkalendrier, men der er andre.

Afhandlingens force ligger først og fremmest i, at den er et bevis på, at tværfagligt samarbejde kan føre til exceptionelt gode resultater. Dette gælder især ved lokaliseringen af de enkelte øde bebyggelser, hvor både arkæologi, stedsnavneforskning, fosfatanalyse og geografi har givet afgørende bidrag. Det er blot synd, at der ikke inden for projektets rammer har været mulighed for egentlige arkæologiske udgravninger af de nedlagte landsbyer. Resultaterne heraf kunne måske give svar på nogle af de spørgsmål, som har måttet lades ubesvarede.

Nu må man ikke glemme, at Hornsherredundersøgelsen kun er en brik i et meget stort puslespil, som først kan lægges, når alle øvrige brikker er tilvejebragt. Man må se frem til den endelige konklusion, når samtlige punktanalyser foreligger.

Birte Früs

Hain Rebas: Högadlig intressepolitik, slaget på S:t Jørgensbjerg och Köpenhamnstraktaterna år 1441. Scandia bd. 43 årg. 1977 hft. 2, s. 136–184.

Det har i mange år været ret almindeligt, at svenske historikere har taget emner fra Danmarkshistorien op til behandling – medens det omvendte i langt mindre grad har været tilfældet. Det er ikke mindst ved Lunds Universitet og i nogen grad ved Göteborgs Universitet, at dansk historie dyrkes. Forfatteren til den foreliggende artikel er ansat ved Göteborgs Universitet og er elev af Erik Lönnroth, for hvem dansk historie ikke turde være fremmed.

Artiklen tager sit udgangspunkt i bondeoprøret i Vendsyssel i begyndelsen af året 1441; det blev ledet af Henrik Tagesen (Reventlow), men fik en ende ved slaget ved St. Jørgensbjerg i juni 1441. Henrik Tagesen blev henrettet.

Samtidig med dette bondeoprør, der havde forgængere i årene 1438–40, foretog den hollandske flåde operationer i de danske farvande, og det vises, at den afsatte konge Erik af Pommern, der havde fælles fjender med hollænderne og bondeoprørerne, søgte at udnytte situationen til egen fordel. Der argumenteres for en sammenhæng mellem bondeoprørerne og de hollandske operationer, bl.a. ud fra det rent militær-strategiske synspunkt, at en flåde på den tid måtte have adgang til forsyninger på land, hvis den skulle være i søen ret længe. Hollands motiver til at sende en flåde til de danske farvande, i hvert fald i 1440 og formodentlig også i 1441 efter opfordring fra Erik af Pommern, skulle være løfter fra ham om handelsretigheder, hvis han kom til magten (s. 146). Men omvendt nærmede man sig fra dansk side også Holland og sluttede en handelsaftale i sommeren 1441; fra dansk side har man på den måde forhandlet under et vist hollandsk militært pres (s. 151).

Efter redegørelsen for den ydre handling går Hain Rebas nærmere ind på baggrunden for handlingsforløbet. Han gennemgår de danske handelsmæssige forhold i perioden: eksportvarerne var heste og fødevarer, herunder i tiltagende omfang okser. Afsætningsmulighederne var stigende. Det var ikke mindst højadelen, der fik sig manøvreret ind på denne handel, og i særdeleshed den jyske adel (s. 155–157). Samtidig skete en udvikling i retning af koncentration af den danske jord på færre hænder, nemlig adelens, især højadelens, på bekostning af lavadelen og selvejerbønderne.

Hain Rebas går yderligere ind på adelshandelen ved konkret at behandle de jyske forhold inden for landbrugsproduktion, godsbesiddelse og handel. Nord for Limfjorden og i Vestjylland var slægterne Gyldenstjerne og Banner i det 15. århundrede ret så dominerende, såvel som private godsejere som i rollen som lensmænd på kronens slotte (denne sidste udvikling kan følges op igennem hele det 16. årh.). Bemærkelsesværdigt er det, at netop nogle af slægterne Banners og Gyldenstjernes gods er bliver angrebet under den vendsysselske bondeopstand i 1441, og der argumenteres for, at opstanden udover en protest imod rigsrådets politik også helt konkret som baggrund havde ønsket om hævn på de nærmeste

udsugere, der samtidig har været fremtrædende repræsentanter for det samfund styret og domineret af aristokratiet, der var blevet resultatet af udviklingen i de nærmest foregående år og ikke mindst efter Erik af Pommerns afsættelse. Der argumenteres samtidig for, at netop disse familier inden for højadelen som storproducenter og storafsættere af eksportvarer kunne være interesseret i handelsforbindelser med hollænderne, og at de med den indflydelse, de havde på landets politik, faktisk fik dette gennemført – ikke kun ud fra landspolitiske bevæggrunde, men ud fra ønsket om helt personlige fordele (s. 180).

Den foreliggende artikel er særdeles velskrevet, og argumentationen ret så overbevisende, især fordi så mange aspekter inddrages. Det at sammenkæde storpolitik, økonomisk historie, personalhistorie og lokalhistorie er selvsagt ikke noget nyt; men her er det efter min mening gjort med særlig succes.

Susanne Krogh Bender

Martin Schwarz Lausten: Religion og Politik. Studier i Christian III's forhold til det tyske rige i tiden 1544–1559. Akademisk Forlag, Universitetsforlaget i København 1977, 374 s., kr. 118.

Martin Schwarz Laustens (herefter M SL) disputats kan bedst karakteriseres som et skoleeksempel på den klassiske danske doktordisputats, med dennes dyder og lyder. Her er tale om det imponerende resultat af en enkelt mands kolossale arbejdsindsats i en lang årrække, og her er tale om et lærd værk, der i sjældnen grad henvender sig til en snævert afgrænset elite.

Og det er synd. Kirkehistoriske disputater er sjældne, og afhandlinger om dansk udenrigspolitik i ældre tid er det endnu mere. Afhandlingens emne må desuden antages på forhånd at interessere en ikke helt lille kreds. Der er således al mulig grund til at hilse bogen velkommen, så meget mere som vi her har fået en virkelig grundig, sober og solid gennemgang af det vigtige spørgsmål om Danmarks forhold til Tyskland i almindelighed, og den habsburgske kejsermagt i særdeleshed i den første generation efter reformationen.

Det arbejde der er lagt i bogen er imponerende. Så vidt det kan skønnes er hele det store, vanskeligt tilgængelige og til nu kun sparsomt udnyttede kildemateriale, der befinder sig her og i udlandet, gennemgået minutøst, ligesom den eksisterende litteratur er indgående behandlet. I betragtning af at det for størstepartens vedkommende utrykte kildemateriale må have frembudt enorme problemer, bare læsemæssigt og sprogligt, er indsatsen imponerende. Også bogens disposition er principielt sund: Efter en, omend kortfattet, indledning gives der i det første store afsnit: »Christian III's stilling til Kejser Karl V's religionspolitik 1544–1557«, der optager mere end halvdelen af bogens tekstafsnit, en grundig og minutøs gennemgang, hvor ikke bare som lovet den danske tysklandspolitikens religionspolitiske aspekter behandles, men hvor man samtidig i vid udstrækning direkte eller in-

direkte får en analyse af hele det dansk-tyske forhold i perioden. I de følgende mindre afsnit analyseres så, stadig grundigt og omhyggeligt de udenrigspolitiske enkeltproblemer, hvor religionspolitikken spillede en mere eller mindre fremtrædende rolle.

Yderligere er der grund til at være taknemmelig for den måde hvorpå forfatteren har løst det vanskelige spørgsmål om forholdet mellem grundtekst og noter. For det første det rent tekniske: Det er glædeligt, at forfatter og forlag har ofret den betydelige ekstraudgift forbundet med at anbringe noterne nederst på hver side. I disse år med deres økonomiske stramning, er det her man ofte sparer, hvilket måske kan forsvares, hvor noterne kun giver kortfattede henvisninger, men som i den foreliggende bog, med dens mange og omfattende noter ville have vanskeliggjort læsningen urimeligt. Endnu vigtigere er det, at M SL har valgt at koncentrere sin grundtekst omkring fremstillingens principielle hovedlinier, medens diskussion af problematiske detaljer, yderligere redegørelse for sideaspekter o.l. er anbragt i noterne, der samtidig overalt rummer præcise og fyldige kilde- og litteraturhenvisninger. Efter min mening er resultatet af den valgte løsning noget nær perfekt. At prisen herfor så synes at have været, at pladsen er yderst økonomisk udnyttet, med smal margin, en lille sats til grundteksten osv., er til at bære.

Alene de her fremhævede kvaliteter, og der er mange andre, gør at M SL mere end har fortjent sin doktorgrad.

Når det alligevel i indledningen blev antydnet, at bogen foruden sine uomtvistelige kvaliteter også rummer mere kritisable træk, hænger det sammen med flere ting, der naturligvis griber ind i hinanden. Der er for det første hvad man kunne kalde et pædagogisk problem. Bogen er alt andet end letlæst. Den danske disputatsordning angribes ofte i disse år for at være elitær, for at forskerne sidder i deres elfenbenstårne og skriver for hinanden og for at meritere sig. Desværre vil denne disputats kunne bruges til at underbygge disse anklager. Der tages så at sige intet hensyn til de læsere, der ikke som forfatteren har hele deres reformationshistorie ned til de mindste detaljer præsent. Der skal kun gives et enkelt eksempel af mange: I kap. 5, hvor Christian III's forhold til de lutherske lærestridigheder og enhedsbestræbelser behandles omtales Osiandersagen, der bl.a. en overgang belastede det ellers så gode forhold mellem Christian III og svogeren hertug Albrecht af Preussen. Men hvad var egentlig Osiandersagen? Ja, her lades den læser der ikke ved det på forhånd, totalt i stikken. Efter på et par linier (s. 223) at have konstateret, at den hidtidige forskning kun sparsomt har behandlet sagen, og med temmelig vildledende konklusioner, går M SL straks over til en detaljeret analyse af kongens forhold til sagen. Her ville en blot ganske kortfattet redegørelse for dens indhold, teologisk og historisk, have været en enorm hjælp for den interesserede ikke-ekspert. Det samme kan siges om stort set alle de enkeltproblemer, der behandles i bogen.

En tilsvarende kritik kan rettes mod bogens hovedafsnit, den kronologiske gennemgang af perioden 1544–57, så meget mere som forholdet her får konsekvenser for hele bogens hovedtema. Bogen begynder i 1544, med freden i Speyer mellem Karl V og Christian III som en

fuldbyrdet kendsgerning. Det er nok legitimt at forudsætte indholdet heraf bekendt, og man kan da også hurtigt repetere teksten i den trykte udgave, om nødvendigt ved hjælp af den loyalt anbragte note på s. 11. Men ville det ikke have været rimeligt som indledning til bogen at give en analyse af traktatens forudsætninger? Baggrunden for det dansk-norsk-slesvigsk-holstenske monarkis udenrigspolitik efter 1536 udgør et yderst kompliceret billede, hvor inden- og udenrigske problemer på mangfoldige måder griber ind i hinanden. Christian III havde i 1536 erobret sit rige efter tre års borgerkrig, landet var dybt forgældet og finanserne ødelagte, administrationen på det nærmeste brudt sammen, ligesom hele den udenrigspolitiske situation var anspændt. Godt nok sad Christian II i sikker forvaring på Sønderborg slot, men hans arvinger var i høj grad virksomme, og dobbelt farlige på grund af familietilknytningen til Karl V. Den afgørende målsætning for Christian III og hans regerings udenrigspolitik måtte derfor være at få sikret kongemagten for Christian III og hans slægt, udadtil såvel som indadtil. Religionsspørgsmålet var naturligvis en særdeles vigtig faktor i hele dette spil, men det forekommer mig til det yderste betænkeligt at gøre denne, eller for den sags skyld enhver anden enkeltfaktor til det centrale i en undersøgelse som den foreliggende, uden først at have redegjort for de øvrige, og uden konstant at følge og afveje hvorledes de griber ind i hinanden.

Bogens emne ligger i grænseområdet mellem de traditionelle arbejdsfelter for kirkehistorikere og almindelige historikere (»profanhistorikere«?), og kræver vel en bredere indsigt end det er rimeligt at forlange af en enkeltperson for at dækkes fuldt ud. Det ville derfor have været glædeligt, om M SL i løbet af arbejdet med bogen havde kontaktet forskere, der arbejder med emnet ud fra andre synsvinkler, så meget mere som der ved hans egen læreanstalt, omend ved et andet fakultet, kunne peges på flere, der både havde kunnet og villet deltage i et gensidigt positivt samarbejde. Som det er nu, *kan* bogen opfattes som et uheldigt resultat af de traditionelle stive faggrænser, og som en illustration af det ønskelige i det videst mulige samarbejde mellem beslægtede dicipliner. Ved det mundtlige disputatsforsvar havde jeg mulighed for at opfordre til etableringen af et sådant samarbejde, en opfordring jeg gerne vil gentage her.

Jeg tror at et sådant samarbejde ville have hjulpet forfatteren til at undgå nogle faldgruber som han nu unødigt er faldet i. Som et eksempel kan man pege på spørgsmålet om beslutningsprocessen omkring Christian III. M SL synes stort set at gå ud fra, at kongen selvstændigt har kunnet bestemme den førte politik. En opfattelse der næppe er holdbar. Ganske vist mangler man en tilfredsstillende analyse af spørgsmålet, om hvem der egentlig traf de afgørende beslutninger, men nogle grundtræk kendes dog. Der synes traditionelt at eksistere en opfattelse af at udenrigspolitikken i ældre tid var kongernes personlige domæne, men er det så enkelt? M SL afdækker selv ved flere lejligheder den indflydelse som kongens tyske råder, f.eks. folk som Andreas von Barby og Peter Svave havde på den førte politik. Men var de danske råder helt uden indflydelse når det gjaldt udenrigspolitikken? Umiddelbart lyder det usandsynligt, så sandt

som større udenrigspolitiske initiativer automatisk får indenrigspolitiske konsekvenser. Desuden var det danske rigsråds medbestemmelsesret ved krigserklæringer sikret i håndfæstningen. Og ser man på de fire krige som Danmark var involveret i i århundredet efter 1536 får man et klart billede af de danske råders indflydelse. Krigen mod Karl V i 1542 må nærmest betegnes som en forsvarskrig, men det er interessant at se hvorledes både danske og tyske råder ivrigt havde arbejdet på at undgå den. Krigen mod Sverige 1563 skyldes nok i høj grad Frederik II personligt, men blev dog bakket op af betydelige dele af rigsrådet, og blev først erklæret efter at dette i de foregående år havde fået flere af kongens personlige støtter som medlemmer, lige som kansleren Johan Friis' fjendtlige holdning overfor Sverige er velkendt. Kalmarkrigen i 1611 blev først erklæret efter at Christian IV i adskillige år havde søgt den presset igennem, og rigsrådet kapitulerede først over for truslen om at kongen ellers ville gå i krig på egen hånd i sin egenskab af slesvigsk-holstensk hertug. Og som bekendt var denne trussel ikke engang tilstrækkelig i 1625, Christian IV deltog i første omgang i kejserkrigen alene som hertug. Rigsrådets vigtigste magtmiddel overfor kongen var dets skattebevillingsret, som netop i krigstillælde blev særlig aktuel. Dette fører ind på et andet aspekt, som M SL i for høj grad negliger: De begrænsninger som de økonomiske realiteter sætter for den udenrigspolitiske handlenfrihed.

Klarest kommer dette frem i behandlingen af den schmalkaldiske krig 1547, og det er her det uheldige ved M SL's grundtese: Udelukkende at se forholdet til kejsermagten ud fra et religionspolitisk synspunkt er mest markant. Baggrunden for den danske holdning, at holde sig uden for opgøret, som M SL kritiserer så strengt er freden i Speyer 1544, hvor Karl V endelig anerkendte Christian III som dansk konge, og samtidig lovede ikke militært at støtte Christian II's arvinger. Christian III på sin side måtte opgive forbundet med Frankrig, og måtte love ikke, åbent eller hemmeligt, at støtte kejserens fjender. Christian III fik altså, i det omfang det nu var muligt sikret sin kongemagt, og kejseren fik ryggen fri mod nord i det opgør han planlagde mod de tyske protestantiske fyrster. Om religionsspørgsmål indeholder traktaten intet, hvilket ikke kan undre: Den fornemste katolske fyrste kunne lige så lidt forhandle religionssager med kætteren Christian III, som denne, som overbevist lutheraner kunne det med ærkepapisten Karl V. Dette forhindrede dem naturligvis ikke i ellers at nå til en forståelse på andre punkter, når forholdene ellers dikterede det. Speyer-freden var i resten af Christian III's levetid grundlaget for forholdet til Tyskland, hvilket M SL naturligvis erkender, omend med beklagelse, hans bestandigt gentagne holdning er, at Christian III som luthersk konfessionsbevidst fyrste ikke burde have holdt så gode miner til de katolske habsburgeres slette spil som han gjorde. Som f.eks. under den schmalkaldiske krig. Kejserens påskud for at angribe de protestantiske fyrster var omhyggeligt ikke af religiøs art, hvorfor Christian III med formel god ret kunne fastholde, at han i så fald ikke ifølge forbundstraktaten var forpligtet til at komme forbundsfællerne i det schmalkaldiske forbund til hjælp. Når M SL dertil hævder, at kongen burde have kunnet gennemskue den

kejslerlige taktik, og erkende at der reelt var tale om en religionskrig, er der for mig ingen tvivl om at dette præcis var hvad Christian III og hans rådgivere gjorde. Spørgsmålet er blot hvilke konsekvenser denne erkendelse burde få for den danske politik. Jeg vil mene, at som de økonomiske forhold var i Danmark i 1547, var en aktiv militær indsats i Tyskland på protestantisk side, uanset hvor ønskelig en sådan evt. må have været ud fra den danske regerings religiøse overbevisning, en umulighed. Årene op imod 1547 var i Danmark præget af den yderste økonomiske knaphed. Kronens finanser havde allerede 1533 været elendige, og borgerkrigen 1533–36 sikrede nok Christian III's kongemagt, men efterlod samtidig en enorm gæld. Krigen med kejseren 1542–44 gjorde ikke situationen meget bedre. Efter 1544 kunne man så begynde at afvikle gælden, og havde i 1547 netop fået frigjort sig for de mest tyngende poster. Den endelige afvikling nåedes først kort før kongens død. Og den lenseform, som i anden halvdel af 1500-tallet sammen med en gunstig international konjunktur stabiliserede den danske kronens økonomi, var i 1547 netop lige påbegyndt.

Et aktivt dansk engagement i Tyskland i 1547 måtte naturtdvendigt have været ført med lejetropper, hvis effektivitet kunne svinge, men i hvert fald var betinget af kontant betaling. Erik Arup har opgjort, at et regiment på 8000 mand i 1563 kostede 50.000 daler kontant pr. måned, hvilket stort svarede til et helt års normale skatteindtægter. Et tilsvarende forhold var utvivlsomt gældende i 1547. Uden likvide reserver, og med en økonomi, der netop tillod bestridelsen af de mest nødvendige udgifter, herunder et ret højt forsvarsberedskab, især maritimt, for det tilfælde at situationen syd for grænsen skulle blive for truende, var en aktiv dansk krigsdeltagelse i 1547 en umulighed. For Christian III og hans råder, tyske som danske, har en streng neutralitet, og opretholdelsen af et venskabeligt forhold til den sejrriige haburgske kejsermagt for næsten enhver pris været uomgængelig nødvendig. Dette også ud fra det religionspolitiske synspunkt der måtte være det vigtigste: At sikre den lutherske kirkes fortsatte eksistens i Danmark, Norge og hertugdømmerne.

Man må altså afvise den religionspolitiske overordnede synsvinkel som M SL anlægger på den danske politik over for det tyske rige i årene 1544–59 som værende for ensidig og for snæver, ligesom det er for billigt, når M SL gentagne gange bruger formuleringer som at Christian II lod dynasti- og territorialpolitiske hensyn gå frem for hvad han burde som luthersk konfessionsbevidst fyrste. Christian III's landes fortsatte eksistens som lutherske stater, og som selvstændige riger overhovedet var betinget af en til det yderste realistisk udenrigspolitik. Og dette var netop hvad Christian III og hans regering formåede at gennemføre. Det skal da også nævnes, at M SL i sin afsluttende sammenfatning og konklusion erkender den førte »realpolitik«s nødvendighed, omend det virker som om denne erkendelse egentlig er ham inderligt imod.

Når dette er sagt skal det endnu en gang fremhæves, at den foreliggende bog betegner et enormt fremskridt i forhold til tidligere. Alene den grundige gennemgang af kildematerialet, med dets mange og udførlige referater og citater er i sig selv yderst værdifuld, og vil udgøre et

fortrinligt arbejdsgrundlag for den fremtidige forskning. I universitetsundervisningen i historie vil bogen være uomgængelig, omend man må konstatere at forfatteren ikke gør livet lettere for benytterne. Men fra historisk hold kan man ikke desto mindre glæde sig over nu fra kompetent kirkehistorisk side at have fået en solid og kyndig gennemgang og analyse af de kirke- og religionshistoriske aspekter i reformationstidens danske udenrigspolitik. Forfatteren skal have megen tak herfor.

Ejvind Slottved

Haakon Bennike Madsen: Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 53. 1978. 454 s., kr. 94,40.

Siden P. V. Jacobsen i 1833 udsendte sin bog om det danske skattevæsen under Christian 3. og Frederik 2., har denne bog været den eneste samlede fremstilling af skattevæsenet i »adelsvældens periode«, selv om emnet har været berørt i forskellige andre sammenhænge.

Nu foreligger som disputats fra Odense Universitet en fremstilling af det danske skattevæsen i et længere tidsrum, end P. V. Jacobsen behandlede. Til gengæld er bogen emnemæssigt i hvert fald i een henseende mere snæver, idet den, som det fremgår af undertitlen, kun behandler skatterne på landbefolkningen, og – hvad titlen ikke oplyser – ikke hele landbefolkningen, men kun den »ufri« del af den, altså ikke de af adelen ydede »skatter« (kontributioner).

Medens P. V. Jacobsens indfaldsvinkel naturligt nok (han var jurist) er retshistorisk/administrationshistorisk, er Bennike Madsens sigte i følge indledningen *socialhistorisk*, således forstået, at han interesserer sig for skattevæsenet ud fra skatteydernes synsvinkel, ikke ud fra statsadministrationens. Det skal straks fremhæves, at det socialhistoriske aspekt dog ville have vundet noget i styrke, hvis forfatteren ikke straks fra begyndelsen havde indskrænket sig til kun at behandle beskatningen af bondestanden; vi har i dag (hvad også fremgår af bogen) vanskeligt ved at måle, hvor stor skattebyrden dengang faktisk har været for den enkelte, men en sammenligning af skattebyrdens størrelse på de forskellige dele af befolkningen er dog ikke uden interesse, især ikke i socialhistorisk henseende. Det skal nu straks være sagt, at emnet skatterne på landbefolkningen i sig selv er omfattende nok. Forfatteren har til den ende været igennem et enormt kildemateriale, først og fremmest samtlige bevarede ekstraskattemandtaller fra kongeriget Danmark, men desuden et stort normativt materiale (f.eks. skattebreve) og andet kameralmateriale. Skattemandtallerne er ikke nogen ukendt kilde, de er f.eks. brugt til personalhistoriske og lokalhistoriske undersøgelser; men en systematisk gennemgang af disse mandtaller med henblik på en undersøgelse af det, de egentlig blev udfærdiget til, skatteoprævning, har ikke været foretaget tidligere –

heller ikke af P. V. Jacobsen, idet mandtallerne hovedsagelig stammer fra tiden efter Frederik 2.s død.

Bogen er, udover den indledende præsentation af kildematerialet, delt i 4 dele. 1. del er en beskrivelse af de forskellige former for skatter; i princippet var de alle ekstraordinære skatter, som dog havde en tendens til at blive mere og mere »ordinære« i løbet af perioden. Det skal her indskydes, at egentlige ordinære skatter jo desuden også fandtes; men de var af mindre betydning i denne periode, såvel for staten som for befolkningen, og behandles ikke i bogen. – De forskellige former for ekstraordinære skatter var f.eks. den almindelige landeskat i penge eller naturalier, kvægskat (som forfatteren foretrækker at kalde kvægligningsskat), hartkornsskat (der dog egentlig først hører rigtig hjemme i tiden efter 1660, se s. 46 f), og lokale kontributioner. Hvad de sidste angår, finder jeg det ikke helt konsekvent, at forfatteren medtager de tilfælde, hvor en kontribution, der havde karakter af en offentligretslig forpligtigelse, konverteres til penge, men ikke, hvis den præsteres in natura. I øvrigt kan det være vanskeligt at skelne mellem det, der i bogen kaldes lokale kontributioner, og almindelige arbejdsforpligtigelser som vej- og broarbejde og de dermed forbundne ægter – præstationer, der ofte afløstes til en pengeydelse. Disse afgrænsningsproblemer får betydning, når man kommer frem til fortegnelsen over udskrivninger (s. 345–397) og vil opgøre det samlede antal udskrivninger.

I 2. del: »Skattepligt«, som er den mest omfattende af de fire dele, behandles først skatte kategorier og skatteklasser. Skatte kategorier fremkommer ved inddeling af befolkningen i grupper efter sociale/økonomiske kriterier; medens skatteydelsen eller skattesatsen er afgørende for, hvilken skatteklasse en person tilhører. De skatte kategorier, der skønnedes at have samme skattebyrde, kom i samme skatteklasse (s. 54). De anvendte benævnelser kan virke lidt forvirrende, da P. V. Jacobsen (s. 22) bruger ordet klasse til at betegne, hvor Bennike Madsen kalder kategori.

Forfatteren gennemgår de forskellige skatte kategorier – såsom jordegne bønder, fæstebønder, tjenestdreng, husmænd, inderster (der konsekvent benævnes indester) – og det påvises, hvordan der i perioden 1530–1660 er sket ændringer i kategoriinddelingen, således at der er kommet flere og flere kategorier til. En gennemgang af skatte kategorierne må nødvendigvis indeholde en diskussion af, hvilken social-økonomisk realitet, der gemmer sig bag de forskellige betegnelser, der – som det påpeges – ofte bruges i flæng. Bennike Madsen mener på grundlag af ekstraskattemandtallerne at kunne sandsynliggøre, at der f.eks. er forskel på begrebet inderst i Jylland og på Sjælland, således at de jyske inderster socialt stod højere end de sjællandske (s. 86).

Hvad skatteklasserne angår, godtgøres det, at udgangspunktet for fastsættelsen af skatteydelsen var den skat, fæstebonden skulle betale, i hvert fald fra 1548, da fæster og selvejere skattemæssigt adskiltes. Der opereres med en række klassesystemer, der får benævnelser efter, hvor mange forskellige skatteklasser, der anvendtes i de konkrete tilfælde, og det ses derved, at der i løbet af perioden er sket en stadig differentiering af skatteklasserne, således at der indtil 1578 var tale om et to- eller treklassessystem

(eventuelt et enklassessystem), men fra 1579 om et fireklassessystem, som bliver det fremherskende i resten af perioden, dog afbrudt af fem-, seks- og syvklassessystemer. Fireklassessystemet kan beskrives sådan: hvis klasse 2, fæstebønder (m.fl. kategorier der blev beskattet på linie med disse) betalte hver 1 daler, betalte selvejere 2 daler (klasse 1), den tredje klasse, bl.a. tjenestekarle med fuld løn, betalte 1/2 daler, og den laveste klasse, tjenestekarle uden løn, 1/4 daler (s. 96).

Efter dens grundige beskrivelse af skatte kategorier og skatteklasser kommer det tema, der er en af bogens hovedhjørnerne, *skatteligningen* (s. 102–137), det emne, der i følge forordet har dannet udgangspunktet for hele arbejdet med bogen, og som forfatteren tidligere har behandlet i artiklen »Den rige hjælper den fattige« (Historisk tidsskrift 1960).

Når det er sagt, at udgangspunktet for skatteydelsen var fæsteren, og når denne skulle betale f.eks. 1 daler, så betød det ikke dermed, at alle fæstere skulle betale hver 1 daler, nogle kunne komme til at betale lidt mere, nogle lidt mindre. Differentieringen opnåedes ved at lægge skatteyderne i læg, normalt på 10 mand tilhørende samme skattekategori; meningen var så, at de, der ikke kunne betale den fastsatte ydelse, skulle »hjælpes« ved at de rigere i lægget betalte noget for dem (s. 108). Især i afsnittet om ligningen kommer i socialhistoriske aspekter i bogen frem, bl.a. i diskussionen af, hvorvidt skattebyrden på denne måde blev mere »retfærdigt« fordelt, og det kan næppe undre, at forfatteren ikke mener, den blev det, bl.a. fordi der ikke blev foretaget nogen differentiering mellem rigere og fattigere dele af landet (s. 103 og 109). Om nogen skatteudskrivning på grundlag af selvangivelser var der normalt ikke tale; den anvendtes dog f.eks. ved kvægskatterne 1566–70 og 1657.

Hele behandlingen af læglægningen lider af den svagheit – som Bennike Madsen også selv påpeger – at skattemandtallerne ikke er struktureret efter læg og ikke angiver de faktiske beløb, hver enkelt skatteyder har betalt. Han er dog alligevel ikke i tvivl om, at denne læglægning har fundet sted, og mener, at notiser i skattebreve og mandtaller med bilag kan give »et nogenlunde vederhæftigt billede af læglægningen i perioden 1530–1660« (s. 107). Han er dog i afsnittet om ligningen i mange tilfælde yderst forsigtig i sine slutninger, der ofte fremsættes med et »jeg tror«, »det vil jeg mene«, »det er overvejende sandsynligt« o.lign. Noget ganske klart og vederhæftigt billede af læglægningen synes jeg således ikke, man får, selv om der bringes en række enkelt eksempler på, hvordan systemet har fungeret. Den endelige konklusion på dette afsnit er da også meget forsigtig, idet Bennike Madsen s. 133 indrømmer, at hans konklusion: den ringe differentiering og ligning uden at være baseret på økonomiske kriterier, ikke er ny, men er den samme som P. V. Jacobsen (s. 22–28) nåede frem til. Han har dog kunnet supplere P. V. Jacobsens undersøgelser, således at dens konklusioner også kan vises at gælde for tiden efter 1588.

Bogens 2. del sluttes med redegørelse for forskellige især praktiske forhold vedrørende skattepligten, bl.a. restancer, som jeg dog finder naturligt at ville høre bedre hjemme i bogens 3. del: »Skatteforskænsel«. Det vises her,

at der fra slutningen af det 16. århundrede – men især fra 1620'erne – blev krævet tingsvidner som bevis på, at en person ikke kunne betale sin skat p.g.r.a. »forarmelse«. Udover denne form for skatteforskånel var der også tale om generelle forskånelser, først og fremmest af de adelige ugedagsmænd. I tilknytning til sin behandling af dette emne bringes som bilag en oversigt over de »ugedagsrede« i Nyborg len i perioden 1610–57 (s. 337–342). Men i øvrigt henviser Bennike Madsen til Fridericias »Historisk-statistiske Undersøgelser« og erklærer sig enig i resultaterne heri, ligesom han i afsnittet om ugedagsarbejdskræfter flere gange kun kan bekræfte de forklaringer, andre tidligere har fremsat.

Bogens sidste del – »Skattetynge« – har karakter af en slags afrunding af fremstillingen. Til belysning af skattetrykket behandles dels det begreb, forfatteren kalder »normativ skattetynge«, d.v.s. det samlede beløb, statsmagten krævede præsteret (s. 230); at dette beløb var noget andet end det faktiske skattetryk, kan ikke undre – jo længere man kommer frem i perioden, desto flere eksempler på manglende skattebetaling (ved fritagelse) finder man. At den »normative skattetynge« ikke nødvendigvis tog hensyn til befolkningens faktiske skatteevne, turde ikke være overraskende. Staten kom i løbet af perioden, især efter 1625, ind i en »ond cirkel«, hvor man blev nødt til at udskrive flere og større skatter, jo færre personer, der betalte den krævede skat fuldt ud. Den »normative skattetynge« tog nemlig ikke hensyn til den ringere skatteevne, der kan konstateres i løbet af perioden, og selv om den havde gjort det, havde det med det gældende system næppe hjulpet meget; et eller andet sted skulle pengene jo komme fra. Det kan ikke undre, at man efterhånden søgte at finde et andet system, det der blev til hartkornsskatterne efter 1660.

Bennike Madsen synes at mene, at staten selv »var skyld« i, at den kom ind i denne onde cirkel, idet man gav grønt lys for skattefritagelse ved tingsvidner om »forarmelse«. Bag dette resonnement (s. 242) kan ligge en opfattelse af, at befolkningen faktisk kunne betale mere; men en afgørelse heraf er vanskelig p.g.r.a. kildematerialets karakter og det hele økonomiske system, præget som det var af naturaløkonomien. – Det skal her understreges, at de udregnede »forarmelsesprocenter« (s. 245–250) ikke kan vise, om folk var »forarmede« og ude af stand til at betale skat – selv om udtrykket kunne opfattes sådan – men blot at de på den ene eller den anden måde var blevet fritaget derfor.

I tilknytning til afsnittet om normativ skattetynge bringes der s. 345–397 en fortegnelse over udskrivninger i perioden, idet de geografisk begrænsede udskrivninger dog regnes som selvstændige udskrivninger; derfor er hver udskrivning i listen ikke udtryk for lige stor byrde på befolkningen, hvilket forfatteren også er klar over (s. 232). At der også er andre begrebsmæssige problemer, er omtalt ovenfor s. 124. – Alligevel afstår Bennike Madsen ikke fra at bruge det samlede antal udskrivninger – 475 – til at vise noget om skattetrykket; udskrivningerne deles dog i fire grupper:

1. Alm. landeskatter i penge.
2. Alm. landeskatter i naturalier.

3. Andre i almindelighed rigsdækkende pålæg.
4. Lokale kontributioner.

Især grupperne 3 og 4 fremviser en mangfoldighed af forskellige former for skatter og byrder, såsom kvægskatten af 1566 20/11 og udbud i Villands, Gårds og Albo herreder (udskrevet 1568 18/2). Forfatteren fordeler disse former for udskrivninger på 4 perioder for at søge at give et billede af skattetyngen. Perioderne er: 1530–60, 1561–80, 1581–1620, 1621–60, altså ikke lige lange. Han ønsker at vise den skattemæssige virkning af syvårskrigen 1563–70 (s. 233 og 237), men går samtidig à priori ud fra, at perioden 1561–80 må kaldes »syvårskrigen periode« (s. 233); derved afskærer han sig selv – og os andre – fra at få tal for, hvor længe syvårskrigen virkninger varede rent skattemæssigt. Hvis vi tager hans egen udregningsmåde, antallet af udskrivninger, kan man med de samme tal få andre ting frem:

Periode	Skatteform 1	Skatteform 2	Skatteform 3	Skatteform 4	Sum
1561–70 ..	24	41	24	15	104
1571–80 ..	10	11	1	0	22
1561–80 ..	34	52	25	15	126

Hvis vi stadig holder til antallet af udskrivninger, bliver det i årligt gennemsnit i tiden 1561–70: 10,4 (og 1563–70: 12,6, idet der var 101 udskrivninger disse år), men det bliver kun 2,2 i perioden 1571–80. Til sammenligning kan anføres, at tallet i perioden 1581–90 var 0,9.

Når man nu ved, at spørgsmålet om krigsfinansieringen under syvårskrigen og landets økonomiske ydeevne faktisk er et omdiskuteret spørgsmål (og de pågældende værker er anført i litteraturlisten), finder jeg det på baggrund af de her anførte tal mindst talt betænkeligt blot at gå ud fra, at hele perioden 1561–80 er »syvårskrigen periode«, ligesom jeg i det hele taget finder en sådan motiveret periodisering, som anvendes, særdeles farlig at anvende; man kommer let ind i en cirkelslutning, og denne fare mener jeg ikke, nærværende forfatter har undgået. Desuden har han på dette punkt åbenbart slet ikke haft blikket åbent for det økonomisk-politiske aspekt, som man dog ikke kan se helt og aldeles bort fra, selv om ens hovedsynsvinkel er socialhistorisk. Hertil kommer, at det set ud fra et socialhistorisk aspekt ud fra de givne tal næppe er korrekt, at perioden 1561–80 danner en enhed m.h.t. skattetryk. De særlige former (3 og 4), der i hele den behandlede periode mest optræder i krigstider, findes – bortset fra een – kun i tiden 1561–70, d.v.s. endda kun 1563–70; og de almindelige penge- eller naturalieskatter, der udskrives 1571–80, til hvilket formål er de gået? Når det gælder naturalieskatterne (gruppe 2), som udgør halvdelen af skatterne 1571–80, skal de alle bruges til udrustning af flåden – i enkelte tilfælde også til forsyning til de kgl. slotte. To af disse udskrivninger gælder kun i Frederiksborg, Krogen og Hørsholm len, og med den begrundelse, at bønderne i disse len var fri for den sidst udskrevne skat.

Går man f.eks. til Johan Grundtvigs behandling af Frederik den andens Statshusholdning (s. 44–48), bruger han en anden periodisering, idet han nemlig slår perioden 1571–88 sammen til en og når frem til, at skatteprovenuet i den periode årlig var gennemsnitligt det samme som i tiden før syvårskrigen – et resultat, der jo også har et socialhistorisk perspektiv.

For at kunne udregne de skattemæssige virkninger af syvårskrigen foretager Bennike Madsen yderligere opdelinger, nemlig både i 10-års og 5-års perioder, d.v.s. kun fra tiden fra 1571 og frem, hvad der er beklageligt; men det skyldes kildematerialets begrænsning. Da man således ikke kan sammenligne med forholdene under krigen, forbliver spørgsmålet om de fiskale virkninger af syvårskrigen tildels ubesvaret. Tabellen s. 238 giver dog måske et fingerpeg, idet 5-året 1571–75 udviser større skattebetaling end 5-året 1576–80. Her ville man nok være kommet nærmere til en påvisning af krigens skattemæssige virkninger ved at give tallene pr. år og ikke pr. 5-år, 10-år eller 20-år.

Når det er sagt, at bogens 4. del har karakter af en afrunding, må det samtidig fremhæves, at nogen egentlig slutning eller konklusion ikke findes. I et kort efterskrift (s. 251) afstår forfatteren udtrykkeligt fra at sammenfatte resultaterne. I stedet henvises til de sammenfatninger og konklusioner, der er foretaget under selve fremstillingen. Men disse er sandelig ikke så lette at finde. Bogen har ganske vist en særdeles specificeret indholdsfortegnelse; men den indeholder kun eet kapitel, der har benævnelsen konklusion; man må derfor læse den fra ende til anden for at støde på de lejlighedsvis sammenfatninger, hvoraf nogle er nævnt i denne anmeldelse. Det er faktisk synd, for der findes en del slutninger og konklusioner, som forfatteren ikke havde behøvet at skjule på denne måde.

Der er ingen tvivl om, at bogen indeholder en særdeles grundig behandling af mange sider af det danske skattevæsen i det 16. og 17. århundrede; men selve fremstillingen er så detaljefyldt, at det kan være vanskeligt for læseren at danne sig et overblik over enkelte forhold inden for problemkomplekset eller over hele bogen. Mange forklaringer og slutninger drukner i de mange eksempler og detaljer. Nogen let tilgængelig indføring i problematikken er denne bog således ikke; den der ønsker en kortfattet redegørelse for de forskellige sider af sagen bør starte med P. V. Jacobsens bog, i hvert fald når det gælder det 16. årh.

Bogen har et sagregister, som man kan bruge til at finde alle de givne oplysninger om et bestemt emne; er emnet f.eks. adelsens ugedagstjenesters forhold, er det dog ikke noget ringe antal henvisninger, der findes; her kan man næsten lige så godt læse hele afsnittet, der dog ligesom de fleste mangler en opsummering.

Bennike Madsen udtrykker i efterskriftet et håb om, at bogen kan inspirere andre til at bore videre i emnet. En større inspiration ville nok bedre fremkomme, hvis der havde været flere klare og letfindelige teser og konklusioner, som kunne inspirere til at undersøge, om forfatteren har ret eller til at gå ham efter i sømmene. Som det nu er, kan man frygte, at bogens form vil kunne afholde en del fra at tage dette vigtige emne op.

Susanne Krogh Bender

Bue Kaae: Biskop Peder Jensen Hegelund 1542–1614. En biografi. Historisk samfund for Ribe amt 1977. 184 s. kr. 80.

I 1976 udsendte Historisk samfund for Ribe amt Peder Hegelunds almanakoptegnelser ved Bue Kaae (anmeldt i Fortid og Nutid XXVII s. 243–44); og udgiveren har nu udvidet sin indledning til almanakudgaven til en selvstændig biografi over den lærde Ribe-biskop. Betegnelsen udvidelse skal tages meget bogstaveligt, idet biografien i sin opbygning og selv i afsnittenes titler helt nøje følger almanakudgavens indledning s. XVII–XXI.

Efter det første kapitel om Hegelunds barndom og første ungdom i Ribe og hans studieår ved forskellige universiteter følger fire kapitler om hans manddomsår i det 16. århundredes Ribe, først som skolemand, derefter som teologisk lektor ved domkirken, som sognepræst sammesteds og endelig – efter en del forviklinger – som biskop over det store Ribe stift, i hvilket embede han døde.

Biografien er således strengt kronologisk opbygget; det giver den en annalistisk karakter, hvilket måske heller ikke kan undre, aldenstund hovedkilden for biografien er almanakoptegnelserne. Eller med andre ord: her har vi faktisk et sammendrag af almanakoptegnelsernes udsagn om Peder Hegelunds liv. Et forsøg på at disponere stoffet lidt mere efter emner kunne måske have været ønskeligt; f.eks. findes redegørelsen for hans familieliv – og her er meget at fortælle – rundt omkring i de forskellige kapitler. Når nu almanakken er udgivet kunne man så meget mere have forholdt sig friere til den strengt kronologiske ramme, der nemt gør fremstillingen mere tør, end den nødvendigvis behøver at være. Peder Hegelunds liv og miljø er nemlig ikke kedeligt. Gennem sit arbejde og sin familie kom han i forbindelse med en mængde mennesker, kendte som mindre kendte, og bekendtskabskredsen blev ikke mindre af, at han var gift tre gange.

Flere steder i Hegelund-biografien behandles det lærde miljø i slutningen af det 16. og begyndelsen af det 17. årh.; også dette emne kunne fortjene at have været samlet noget mere. Kapitlet om Hegelunds bispetid giver forfatteren anledning til at behandle den i det 16. årh.s slutning fremherskende teologiske retning, philipismen, og striden mellem denne og den nye ortodoksi, først og fremmest repræsenteret ved Hans Poulsen Resen, der havde været Peder Hegelunds elev i Ribe. Hvad Resen angår, er det nok ikke ganske præcist, når det s. 150 hævdes, at denne havde den fornemste stilling ved universitetets filosofiske fakultet; hvilken stilling, der var den fornemste, er det nemlig svært at sige; som professor i dialektik (professoratet kaldtes også professorat i logik) havde han i det mindste ikke noget lønmæssigt fortrin (se E. Slottved: Lærestole og lærere ved Københavns Universitet 1537–1977 s. 22 ff. o.a.).

Bogen er præget af, at Bue Kaae i en årrække har beskæftiget sig med Hegelund og hans tid. Så meget, at det smitter af på sproget; f.eks. står der s. 14 »... de *tynger*, der under den nordiske syvårskrig blev lagt på borgerne...« (min understregning), det ord ville man givet bruge på Hegelunds tid, men næppe i dag.

I betragtning af, at forfatteren har arbejdet så meget med Hegelund og hans tid, kan det undre, at fremstillingen alligevel er præget af en tilsyneladende distance til stoffet. En distance, der ikke mindst giver sig udslag i, at der ikke findes nogen sammenfatning eller noget forsøg på en bedømmelse af Peder Hegelund og hans virke. Hele bogen kan således nok give anledning til overvejelser om emnet: at skrive biografier (jfr. Claus Bjørns artikel i *Fortid og Nutid XXVII* s. 226–233). Det er nok en af de sværeste genrer, man i dag kan befatte sig med som historiker. Af de to yderpunkter: den solide, neutrale (måske ikke for spændende) redegørelse for den biograferedes især ydre liv og færden og den subjektive, engagerede biografi, ofte på kanten til helteeos'et, er denne bog et eksempel på det første.

Hegelund-biografien er i sin ydre form ligesom udgaven af almanakoptegnelserne off-set-trykt på grundlag af en affotografering af et manuskript, en form, der vinder mere og mere frem, men som ikke altid er lige vellykket. Det kan gøres overordentlig præsentabelt, men det kan også gøres sådan, at det alt for tydeligt fremgår, at det drejer sig om et affotograferet manuskript. I denne bog har man et eksempel på det sidste; f.eks. er det ikke altid, to sider over for hinanden begynder lige højt oppe; der er bl.a. også håndskrevne rettelser. Der er mange illustrationer i bogen, og billedteksterne er særdeles fyldige og oplysende; men de er i alt for ringe grad adskilt fra den egentlige tekst, man kan ikke altid lige med det samme se, hvor billedteksten er og hvor hovedteksten er. Det anførte er naturligvis at henregne til småtingsafdelingen, men det var på den anden side ting, der uden større besvær kunne have været undgået.

Disse bemærkninger om bogens ydre form er naturligvis ikke beregnet på at afskrække nogen fra at læse den. Især den, der ikke har mod på at gå igang med selve de omfattende almanakoptegnelser, vil have glæde af at læse denne oversigt over Hegelunds liv og færden. Et studium af den mangfoldighed af personer, der optræder i bogen, lettes af et personregister. Af hjælpemidler findes desuden en ordliste.

Susanne Krogh Bender

Frede P. Jensen: Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie. Skrifter udgivet af det historiske institut ved Københavns Universitet. Bind VII. 1978. 143 s. kr. 80.

Det historiske institut ved Københavns Universitet påbegyndte i 1957 en skriftrække, i hvilken der hidtil er udkommet ret få, men vægtige bidrag til historieforskningen.

Bind VII omhandler en periode i den danske og svenske historie, der i de sidste 100 år ikke har været overvældende dyrket i den danske (men så sandelig i den svenske) historieskrivning, når der lige bortses fra kildeudgaver. Siden Kr. Erslev, Troels-Lund, C. F. Bricka, A. Heise, J. A. Fridericia m.fl. i slutningen af forrige århundrede gennemrejste »adelsvældens« perioden på kryds og

tværs, kom der – måske naturligt nok – en vis afmatning, og det er faktisk først inden for de sidste 10–20 år, det 16.–17. årh. igen er kommet til ære og værdighed over en bredere front, selv om der naturligvis i den mellemliggende tid er udkommet flere bøger om perioden, bl.a. med økonomisk-historiske emner.

Det er ikke mindst Frederik den 2.s tid, der i dette århundrede har været forsømt, hvilket Frede P. Jensen også understreger i sit forord. Det er derfor glædeligt, at det forsømte nu forsøges indhentet – for selv om der for omkring 100 år siden udkom mange grundige behandlinger af emner fra denne periode, er der siden da inden for historieforskningen hændt meget, der kan berettigg til at tage perioden op igen ud fra andre synsvinkler og problemstillinger og ud fra et andet kildemateriale, der måske ikke har været tilgængeligt dengang. Der er emner nok at tage fat på.

Frede P. Jensens bog indeholder tre bidrag, hvoraf de to er bidrag til Frederik 2.s og det tredje til Erik 14.s historie. Han har tidligere offentliggjort studier over den nordiske syvårskrings historie, og disse tre bidrag knytter sig hertil. Den synsvinkel, der anlægges, er først og fremmest den politisk-historiske og den historiografiske, hvorom mere nedenfor. Det klargøres straks i forordet, at forfatterens syn på Frederik 2. er mere positivt, end man ellers længe har været vant til at se.

Det første bidrag, »Frederik II og hans kancelli« (s. 13–44), indeholder da også en rehabilitering af kongen, en meget veldokumenteret rehabilitering. Medens mange har anset Frederik 2. for simpelthen mindre begavet og ikke mindst har peget på hans tilsyneladende dårlige læse- og skrivekundskaber, dokumenterer Frede P. Jensen, at det der var galt, var at kongen var ordblind; han henviser her til en artikel af Victor Hermansen fra 1956. Det forekommer mig dog ikke, at det skulle være så nyt og mærkværdigt, at Frederik 2. var ordblind. Selv om Victor Hermansens artikel er lidet kendt, mener jeg ikke det er særlig vanskeligt ud fra de af Carøe publicerede almanakoptegnelser (Historisk Tidsskrift 4. rk. III) umiddelbart at se, at det måtte være noget i den retning, der var galt. I øvrigt er argumentationen (især s. 28–32) for, at Frederik 2. ikke var ubegavet, særdeles overbevisende, og det kan kun være berettiget at give ham en rehabilitering på det punkt.

Der argumenteres bl.a. for (uden at det dog direkte kan bevises), at grunden til, at der findes så få egenhændige breve eller notater fra Frederik 2. er, at han p.g.r.a. sin ordblindhed dikterede breve til en sekretær eller skriver, og at man af manglen på egenhændige resolutioner eller breve ikke kan slutte, at Frederik 2. ikke deltog ret meget i regeringsforretningerne.

Samtidig vises det, at det, at Frederik 2. ikke opholdt sig særlig meget i København, ikke betød, at han var uden for regeringsapparatet – tværtimod: den del af administrationen, der var brug for til at udstede breve, fulgte med kongen, der selv traf beslutningerne om, hvad der skulle ske. Kun den del af statsadministrationen, der var beskæftiget med rutinesager, der ikke krævede kongens tilstedeværelse, forblev i København; det gælder således Rentekammeret, hvis virksomhed var regnskab og revision, men så godt som ikke udsendelse af breve.

Det andet bidrag, »Myten om Peder Ox« (s. 45–82) går tilbage til et foredrag holdt i 1976. Der tages fat på den i mange år fremherskende opfattelse af Peder Ox som den store statsmand, der under syvårskrigen bliver kaldt hjem, da landet stander i våde, og som frelser Danmark politisk og økonomisk, medens kongen, Frederik 2., ikke havde megen indsigt i statsstyret. Den ligefremme falden-på-halen for Peder Oxes geni, der kan findes i adskillige historiske værker, kan nok i sig selv vække mistænksomhed hos læseren.

Frede P. Jansens behandling af Peder Ox-myten indeholder dels en redegørelse for de samtidige kilder og for det 18. årh.s brug af disse kilder, dels en gennemgang af opfattelsen af Peder Ox i det 19. og 20. årh. Jeg vil tage det sidste først. Dette felt, det historiografiske, er efter min mening der, hvor forfatteren er virkelig på hjemmebane. Man får en klar og overbevisende redegørelse for de forskellige historikers hovedsynspunkter, tendenser og afhængighed. Især går det hårdt ud over Troels-Lunds »Peder Ox. Et historisk Billede« fra 1906, der reduceres til et »sprogmonument« og »vidnesbyrd om en fremtrædende historikers og nationalistis idiosynkrasier« (s. 79). Det er barske ord; men forhåbentlig vil det alligevel ikke ganske afholde folk fra at stifte bekendtskab med Troels-Lund; bogen kan efter min mening sagtens læses, selv om man er klar over, at særdeles mange af påstandene og teserne er løse eller direkte forkerte. Fordi en forfatter har en tendens – i dette tilfælde en antitysk tendens – kan man godt læse bogen med udbytte, selv om man ikke deler denne tendens. I øvrigt er gennemgangen og påvisningen af Troels-Lunds pro-skandinavistiske og anti-tyiske synspunkter overbevisende nok og i sig selv underholdende (s. 74–79).

At det billede af Peder Ox, som Troels-Lund tegnede, så nogenlunde direkte blev overtaget af Erik Arup, hvis syn på det nationale jo i hvert fald ikke var det samme som Troels-Lunds, kan måske nok undre; men det er ikke desto mindre tilfældet. Hos Arup får kongen – hvilket til gengæld næppe kan undre – endda en endnu mindre rolle tildelt end hos Troels-Lund; det er ikke mindst hos Arup, at billedet af Frederik 2. som et intellektuelt set rent nul, der tilbragte det meste af sin tid ved drikkebordet, bliver slået fast. Og hverken billedet af Frederik 2. eller af Peder Ox er siden da blevet synderlig revideret.

Det påvises i gennemgangen af historieskrivningen, at en del af de fortjenester, der tillægges Peder Ox, som f.eks. et udarbejdet program til reform af den danske statsøkonomi, er en konstruktion – den går tilbage til Hans Gram; og »reformprogrammet« følges i historikerens behandling heraf. – Diskussionen mellem Troels-Lund og Johan Grundtvig om Peder Oxes finansstyrrelse bliver gennemgået, uden at forfatteren dog går nærmere ind på selve emnet statsfinanserne. I det hele taget savner jeg en nøjere behandling af, hvad der gik for sig i de år, Peder Ox var rigshofmester, især på det økonomiske område, som er så omdiskuteret, men som der ikke tages stilling til. Det er såre meget på sin plads at tage myten om Peder Ox op til revision; men når så Peder Oxes rolle nærmest afskaffes, hvad så? Det kan jo ikke modbevise, at han vitterlig kom tilbage fra sin landflygtighed, og at han fik det høje embede som rigs-

hofmester, og en eller anden grund må der da have været til det, en eller anden brug må man (Frederik 2.) jo have ment, man havde for ham. I sin redegørelse for de samtidige kilder peger Frede P. Jensen meget rigtigt på, at enkedronning Dorotheas udtalelser om Peder Ox først og fremmest er udsprunget af personlig uvilje; han mener ikke, Peder Oxes tilbagekomst betød en forringelse af Frederik 2.s magtposition, hvilket – ikke mindst når man inddrager hans argumentation i afsnittet om Frederik 2. og hans kancelli – lyder såre troligt. Men i så fald manglede man da endnu mere en forklaring på eller mening om, hvad man ville med Peder Ox. Var det f.eks. fordi man var mere tryk ved at have ham hjemme end ved at have ham gående og intrigere mod Danmark i udlandet, når man var i krig?

Bogens tredie og sidste bidrag, »Vasaslægten versus Erik XIV« (s. 83–125) behandler en række intriger rettet mod Erik 14. af Sverige, ikke så meget fra dansk side, som fra hans egen families og anden side, selv om den danske regering naturligvis ikke kunne være utilfreds med, at der var indre modstand mod Erik 14. De behandlede intriger havde først og fremmest til formål at få Eriks halvbror, hertug Johan, gift med den polske prinsesse Katharine, på tronen i st.f. Erik. De planer mod Erik, der behandles i denne bog, vedrører tiden under den nordiske syvårskrig frem til 1566. At det faktisk i 1568 endte med, at Erik 14. blev styrtet, og Johan blev kongen, ligger således uden for denne bogs rammer.

Sammenfattende kan det siges om de tre bidrag til den danske og svenske historie i det 16. årh., at de repræsenterer et stort skridt fremad i udforskningen af denne periodes politiske historie – og så er det en fornøjelse for en gangs skyld at læse så godt et dansk.

Susanne Krogh Bender

Godfred Hartmann: Christian. En skitse til et portræt. Gyldendal, 1977, 359 s., Ill., kr. 125.

Godfred Hartmann har skrevet en omfangsrig bog, hvor man kan følge alle faserne i fjerde Christians liv, så rigt på begivenheder og ulykker af alle slags. Hartmann siger i sin begrundelse for arbejdet, at han ikke er historiker men kun en ganske almindelig københavner, der gennem længere tid har følt trang til at lære en anden, lidt ældre københavner at kende. Dette er naturligvis krukkeri, for Hartmann er en dreven skribent, og læseren står tilbage med spørgsmålet, hvad der har fået forfatteren til at dykke ned i et århundrede, der synes at stå hans smag og interesser temmeligt fjernt.

Hartmanns biografi har som undertitel »En skitse til et portræt«, men den kunne lige så vel have haft undertitlen »Scener af kongens liv«, for den er i endnu mere udpræget grad end sine forgængere på dette specielle område bygget op omkring de »store« tildragelser i kongens historie så som hans kroning, Christian Frederiksenes togt til Nordkap, krigen med Sverige 1611–13, 1643–45 samt deltagelsen i Trediveårskrigen, videre ægteskabet med Kirsten Munk og dette ægteskabs særprægede afslutning,

det store bilager og endelig kongens triste livsaften. I denne opbygning ligger på en gang bogens svaghed og dens fortrin. Svaghed: fordi fremstillingen er bundet til den plastiske skildring af disse begivenheder og, ser man bort fra afsnit om kongens byggevirksomhed, ikke indlader sig på beskrivelser, endelige analyser, af mere gennemgående temaer. Hele det danske politiske milieu og da navnlig de skæbnsvangre kontroverser mellem kongen og rigsrådet får ikke den principielle plads, det tilkommer. Fortrin: fordi de gammelkendte scener er fortalt med stor udførlighed og sikker sprogbeherskelse. Bogens hovedfortrin ligger overhovedet på det sproglige plan, i dens afdæmpede, lidt vemodige tone og differentierede sprogbrug.

Hvorledes falder nu Hartmanns billede af Christian IV ud?

Her er det åbenbart, at Hartmann er mere imødekommende over for kongen, end kongens seneste biografer har været. Forfatteren gør det klart, at kongen som udenrigspolitikker var af mådeligt format og førte en impulsiv, selvsk kurs der ledte ind i katastrofer både i forholdet til kejseren, Sverige og Nederlandene, men i sidste ende er det tydeligt, at kongen vurderes ud fra sine menneskelige kvaliteter snarere end ud fra sit politiske format. Der peges på kongens kærlighed til sine børn, på hans mod, hans evne til at udholde livets prøvelser, hans arbejdsmohed. Et kapitel har som overskrift »Christian den foretagsomme«, og skulle Hartmann med et ord karakterisere kongen ville det blive med den »foretagsomme«. Heri kan man ikke være uenig med forfatteren, men foretagsomhed har både positive og negative sider og Hartmann har væsentligst øje for de positive sider af anstrengelserne, så som f.eks. kongens byggevirksomhed. I virkeligheden er Hartmanns portræt af kongen ikke så nuanceret, som man kunne have ønsket det på baggrund af det store kildemateriale, ikke mindst kongens egne breve, der står til disposition. »Det uendeligt Smaa«, der ifølge Georg Brandes afslører karakteren, er næppe grebet i denne bog og f.eks. C. O. Bøggild Andersens portrætskitse i Dansk biografisk Leksikon fremtræder mere profileret. En række temaer, som tidligere forfattere har strejft, så som kongens selvoptagethed, hans mistænksomhed og, i de senere år, hans overtro, er ikke taget op af Hartmann.

Hartmann har i sin velskrevne bog ikke lagt skjul på Christian IV's svagheder, men trods alle indrømmelser er det den ræsonnable, altseende og bydende monark fra Heibergs »Elverhøi«, der endnu en gang får lov til at gå over scenen.

Frede P. Jensen

Inger Dübeck: Købekoner og konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvindens historiske retsstilling. Juristforbundets forlag. 1978, 681 s., kr. 175.

Med sin disputats »Købekoner og konkurrence« har Inger Dübeck ydet en helt utrolig præstation. Det utrolige

gælder mængden af indsamlede og bearbejdede informationer og det gælder spændvidden i værkets problemstilling. For den ikke juridisk kyndige læser foreligger der et murstensværk der i form og indhold nærmer sig håndbogen og opslagsværket. Som sådan skal den ikke anmeldes her, men jeg har sat mig som opgave at trække de linier frem som tegner kvinders erhvervsmæssige vilkår i perioden fra senmiddelalderen til midt i 1800-tallet og samtidig at vurdere bogen som indlæg i den løbende kvindedebat. Det sidste er ikke det mindst spændende fordi ID bevidst har fjernet sit arbejde fra kvindepolitisk sammenhæng.

Tyngdepunktet i den meget lange periode der behandles ligger omkring det 18. årh. Overalt sættes emnet, kvinders erhvervsretlige vilkår i byerne i relation til andre nord- og vesteuropæiske lande, så det er en stor mundfuld. Bogen er ikke bygget op i tidsafsnit men grundstrukturen udgøres af temaerne »Myndighed og rådighed« i andet hovedafsnit, »Etableringsretten« i tredje og »Næringspositionernes grænser« i fjerde. Første hovedafsnit behandler temavalg og forskningsproblemer, herunder bl.a. metodeproblemer. Inden for de enkelte afsnit er kapitlerne også af tematisk karakter hvilket giver bogen et for en historiker vældigt juridisk ansigt – markeret af den rent grafiske opsætning med forskellige skriftstørrelser, paragraftal etc. Det fremmer naturligvis overskueligheden og dermed brugsværdien for retshistorikeren, men gør det lidt besværligt rigtigt at få fat i det udviklingshistoriske forløb. Der rådes delvis bod på dette ved de grundige opsummeringer, men det er for mig at se bogens svaghed som »læsestykke«.

Bogens svaghed, dens store omfang som er vanskeligt at holde sammen på for læseren, er dog samtidigt dens styrke. ID har ikke noget steds ville slå af på kravene om at give sin primære undersøgelse den rette underbygning. Hun har erkendt »at det ikke var muligt at fremstille de specifikke kvinderetlige problemer indenfor erhvervsrettens historie uden først at belyse vigtigere dele af den almene erhvervsrets historiske indhold og udvikling« (s. 19). Ingen kan komme og sige at arbejdet med kvindestof har medført proportionsforvrængninger eller rette andre angreb på ID's saglighed i arbejdet med kvindehistorie. I den henseende er værket skudsikkert. Det har været nødvendigt at skrive flere bøger på en gang for at skrive om dette kvindespecifikke emne. Det betyder bl.a. at store mængder hidtil utrykt og relativt ubearbejdet materiale er blevet inddraget og til gavn og glæde ofte citeret. Det anvendte kildemateriale er først og fremmest love, bevilinger, domme, ansøgninger men også andre former for juridisk litteratur såsom værker af retslærde, f.eks. A. S. Ørsted.

Bogens hovedproblemstilling er: Hvad er det der har bestemt kvinders position i næringslivet? Svaret er at det både er kønsneutrale og kønsspecifikke bestemmelser. De juridiske grænser inden for hvilke kvinders erhvervsmæssigt kunne udfolde sig blev sat af ægtemand eller værge, af magthaverne i byen, dvs. bystyre og laug, af staten, dvs. kongevalgte embedsmænd og dommere. Kvinder var i et patriarkalsk samfund som det danske undergivet mænd, enten ægtemand eller værge, og manglede således de helt basale forudsætninger for at drive erhverv, nemlig

myndighedsret til at indgå økonomiske aftaler og rådgivningsret over formue. ID gør i sit andet hovedafsnit grundigt rede for myndigheds- og rådgivningsbestemmelser, såvel for gifte, ugifte og enker. Gifte kvinder opnåede faktisk først fuld myndighed i Danmark i 1899, ugifte i 1857, mens enker lige fra landskabslovenes tid har inddraget en privilegeret særstilling. Der fremlægges nye synspunkter på myndigheds- og rådgivningsbegrebet, idet der opstilles en anden og mere funktionel sondring, nemlig habil/inhabil og kompetent/inkompetent. Gifte kvinder har – trods deres juridiske umyndighed i lange perioder – haft såvel habilitet, dvs. evne til at påtage sig formueretlige forpligtelser, såvel som/eller kompetence, det vil bl.a. sige rådgivning over en vis formue, og dermed langt større muligheder i erhvervslivet end deres umyndighedstilstand lader ane. Dels kunne ægtemænd give deres hustruer tilladelse til at disponere over vel at mærke ofte begrænsede beløb. Dels kunne en hustru i tilfælde af at ægtemanden var syg, ødsel eller fraværende få særlig bemyndigelse til at drive næring. Det gjaldt f.eks. »Maren Jens Pedersen der 27.11.1715 fik lov til at væve lærred for godt folk, fordi hendes mand, børseskytten, i 1703 havde forladt hende, uden at hun vidste hvorhen og om han var levende eller død« (s. 250). Sådanne bevillinger var almindelige i det 16. og 17. årh. men i begyndelsen af 19. årh. kom kancelliet ind på helt at afslå ansøgninger om rådgivningsbevillinger. Bevillinger til ugifte kvinder gaves oprindeligt kun til adelige jomfruer, men kom i det 18. årh. i stigende omfang ikke-adelige til gode. Sammenfattende fastslår ID (s. 616 og 617) at »statsmagten kun fastholdt umyndighedsideologien så langt som det af økonomiske grunde var ønskværdigt. Bevillingspraksis over for gifte såvel som ugifte var først og fremmest bestemt af forsyningspolitiske og sociale eller økonomiske hensyn til som oftest vanskeligt stillede kvinder.« Man kunne også tilføje at bevillinger til kvinder aldrig blev givet til kvinder som samlet gruppe med henblik på at gavne endsige at ligestille denne. Tanken var fjern!

Når vi kan konstatere at det i Danmark har været muligt for kvinder at opnå status som næringsdrivende, og når vi kan konstatere at vi har haft sådanne professionelle handelskvinder eller købekoner, så skyldes det ovennævnte årsager, men vel også at kvinder i mange tilfælde har fået besked om af ægtemanden at bidrage til opretholdelsen af familiens eksistens. (s. 199).

Enkelte næringer har været drevet af kvinder lige siden middelalderen, f.eks. har vi i Danmark haft ølkoner dokumenteret fra 13. årh., men generelt har kvinders næringsret – som hang sammen med borgerskabsret – været afledt af mandens. Et sådant indirekte borgerskab gav kvinder mulighed for at handle på torvet eller fra eget vindue uden særlig tilladelse. I løbet af det 17. årh. blev det mere almindeligt at kræve særlig autorisation af visse næringsdrivende kvinder. F.eks. »Da nogle kroesker i Skagen var døde, anmodede tolderen i 1634 magistraten om at beskikke nye, som kunne sælge øl, mjød, most og brændevin etc i potter og kander og mindre mål, så kongen kunne få sin accise. Der blev herefter beskikket 3 kvinder i Østerby, som hver lørdag skulle angive ugens salg (s. 312)«. Borgerskab gav dog heller ikke i sig selv adgang til en næring hvis denne tilhørte de laugsorgani-

serede. I særdeleshed kvinder havde af konkurrencemæssige årsager meget vanskeligt ved at blive optaget i laugsvæsenet der jo beherskede handel og håndværk i størstedelen af den her behandlede periode. Det gik hvis man var enke efter et laugsmedlem, – enker har altid haft hævdpå en særlig ret – man kunne også komme ind som hjælpende familiemedlem eller tyende, men vanskeligt med anden status. Anderledes stod det til ved manufakturterne hvor man i vid udstrækning beskæftigede kvinder. 1728 taltes i København 117 syersker og 178 spinde-rsker, som sad og arbejdede for sig selv uden medhjælp af nogen art. (s. 339).

Der fandtes dog særlige grupper i befolkningen som kunne opnå adkomst til næring uden borgerskab og laugstilhør. Blandt disse grupper var soldater- og bådsmandskoner. De sorterede lovgivningsmæssigt direkte under kongen og fik p.g.r.a. deres særligt udsatte sociale position tit særbevillinger. Gang på gang optræder de i teksterne som et ynkeligt folk, tvunget til tiggeri for at overleve. Christian V nedlagde 1682 forbud imod, at soldater- og matroskoner løb omkring for at tigge mod trussel om indsættelse i Børnehuset hvis de alligevel gjorde det . . . (s. 353). Under Den store nordiske krig blev der i København sørget for at de kunne tjene til føden ved lidt småhandel, men det følgende eksempel viser tydeligt hvordan særbevillingen mødes af det almindelige borgerskab der ikke vil tåle konkurrence: 5.8.1718 blev der afsagt politiretsdom over 3 soldaterkoner, der havde siddet og handlet ved kanalen mellem Højbro og Holmens bro. De fik advarsel om at holde sig fra al handel der kunne skade købmænd og spækhøkere, og måtte kun sælge vindtørrede sild, æg, holstensk sild, visse andre tørrede fisk samt rokker, ål eller hvillinger. (s. 354).

I sit sidste afsnit inddrager ID et helt nyt felt i sin undersøgelse nemlig politiretten. Ved hjælp af den kan hun supplere det billede af »den retshistoriske virkelighed« som vi ellers kun plejer at få skabt af privatretten. ID behandler begrebet »god politi«, dvs. det retspolitiske mål som man i reformationstiden stræbte efter, nemlig opretholdelse af ro og orden. Det betød bl.a. opretholdelse af ligevægten i samfundet, ikke mindst mellem stands- og fagfæller, og politiets opgave blev derfor at hindre al forstyrrelse af det etablerede, især af illoyal konkurrence, urimelige priser eller skadelige monopoler. Inddragelsen af politiretten giver os et nyt møde med købekonerne, for de måtte – som anden opponent Thøger Nielsen udtrykte det – altid fægte sig frem på kant med loven. De to mest typiske former for lovovertrædelse, hvori kvinder gjorde sig kraftigt bemærket, var forkøb og fuskeri. Forkøb betød handel udenfor det retmæssige handelsområde og udenfor den retmæssige tid. Forkøb var i sig selv ikke forbudt. Således var det netop i høj grad gennem det såkaldte forkøbsinstitut at kvinder kunne få udvidet deres almindelige hustrulegitimation til indkøb. Men det var det skadelige forløb der måtte bremses. Det hændte at folk fra byen så deres fordel i at købe ulovligt som f.eks. nedenstående flok som vi møder i et andragende til magistraten i København i 1672. Torvehandelen i København var faldet betydeligt »fordi høkere og soldater og deres kvinder i stor mængde og i flokketal løb ud af portene før torvedagen helt til Valby og længere for at udforske, hvad

bønderne havde at sælge. Det, som man især var interesseret i i byen, opkøbte de . . . « og sådan kom der for få varer til byen (til skade for borgerskabet). (citater fra s. 569). Den anden gruppe syndere som kvinder ofte tilhørte var fuskerne, dvs. dem der udførte arbejde uden laugstilhed, næringstilladelse eller uden uddannelse. Der blev drevet veritable klapjagter på fuskere, men der var dog nogen der kunne se de sociale årsager til fuskeriet. Til dem hørte politimesteren i København de i 1703 syntes at nogen soldater- og bådsmandskoner der var grebet i fuskeri burde have en begrænset næringsadkomst. Krømmerne – hvis næring konerne havde generet – for op: »I alle andre Steder i Verden ser man ingen Kvindfolk med Kramvarer hus- eller gadelangs at købe, sælge og uldfuske, men de ernære sig med Kniplen, Knyttten, Spinden af Uld og Hørgarn og sy, vaske eller to, eller med allehånde anden slags Husgærning . . . « »Man kan snart ikke holde tjenestepiger, fordi de gifter sig med en soldat eller bådsmand, hvorefter de bliver »en Fusker, Omløber og Næringsfordærver«. (s. 503).

Hvorfor var handelskvindene på kant med loven, hvorfor var de som det hedder i lovsproget – »svagt motiveret for efterlevelse?« ID giver det selvfølgelig og logiske svar, at det var de fordi de havde begrænsede muligheder for at opnå adkomst til legal næring. (s. 623). Kvinder var langt ind i det 18. årh. i vidt omfang afskåret fra at få en faglig uddannelse, af formueretlige grunde vanskeligere stillet i erhvervslivet end mænd når det gjaldt at investere i egen forretning, samt – bortset fra enker og enkelte formuende ugifte – afskåret fra at opnå rådighed over produktionsmidler (s. 564). Og når en kvinde af forsorgspolitiske grunde fik en bevilling, var den ofte så ringe at det næsten ikke var muligt at opretholde livet uden at overskride grænserne.

Netop på grund af den økonomisk-historiske synsvinkel som ID anlægger bliver hendes bog til andet en retshistorie. Den er i høj grad socialhistorie. De behandlede kvinder ses hele tiden som led af bestemte grupper i samfundet, påfaldende nok møder vi dem tit blandt de uformuende, de hjælpeløse, lovovertrederne. Nøgternt og tørt skriver ID at »den lange middelalderlige arbejdsdag – og socialt set var forholdene mange steder i Europa middelalderlige helt frem til 1800-tallet – prægedes af kulde, sult og nød. Fattigproblemerne var enorme og må løbende opfattes som medvirkende forudsætninger for kvindernes behov for aktiv deltagelse i erhvervslivet eller behov for forsørgelse« (22). Det stof der er grundlag for disse erkendelser og som gang på gang i eksempler lægges ud til læseren kunne trækkes ud og skrives som en reportage-agtig skildring fra fortiden. Den saglige ID har andre mål med sin bog end at vække læserens sociale samvittighed, men måske er det netop hendes nøgterne og rolige rapporteren der giver citaterne deres dramatiske styrke.

Det er meget vanskeligt at give en samlet beskrivelse og vurdering af hvordan udviklingsforløbet for kvinders erhvervsretlige vilkår tegnede sig. Gik det op eller ned for

købekonerne? Set i det helt lange perspektiv vil jeg med forsigtighed sige, at der i periodens løb skete stramninger og indskrænkninger i kvinders forskellige positioner, på det myndigheds- og rådighedsretlige plan kraftigst i periodens slutning. Når forløbet er svært at få fat i, skyldes det den virkelighed der søges beskrevet. Retssystemet var i Danmark fra middelalderen et privilegiesystem, dvs. at lovgivningen bestod først og fremmest af særlige bevillinger, tilladelser etc. Senere fik vi en i højere grad almen lovgivning, men også denne gennemhulledes konstant af særlovgivning, bl.a. fordi stat og lokalsamfund, her byerne, ofte havde forskellige interesser. F.eks. sigtede den kongelige privilegiepolitik på et tidspunkt mod større næringsfrihed mens de lokale borgerlige myndigheder bestræbte sig på at begrænse antallet af bevillinger for at støtte de allerede etablerede. Kvinder blev her – ligesom andre marginalgrupper – kastebold for de magthavende.

ID fastslår i sin sammenfatning at det i sidste instans var sociale og økonomiske hensyn der bestemte rettens udvikling og hermed satte de juridiske rammer for kvinders erhvervsmæssige muligheder. Ja, hensyn til hvem? Mange kvinder fik en bevilling, fordi det var mere indbringende for byen hvis hun klarede sig igennem på en skrabet næringstilladelse end hvis hun skulle forsørges. De sociale og økonomiske hensyn var dem der blev taget af magthaverne til magthaverne, til de etableredes fordel.

Det kan være inspirerende for kvindekampen at læse om vor elendighed i fortiden. Inspirerende er det med sikkerhed at læse solidt og dygtigt arbejde som IDs, hvad enten det drejer sig om kvinders undertrykkelse eller op-højelse. Måske er hendes fortløbende behandling af doktrinen, dvs. de retslærdes teorier om lovgivningen, den del af stoffet der påvirkede mig mest, og den del af bogen skal da også kort omtales. Parallelt med sin beskrivelse af udviklingen giver ID en præsentation af den til enhver tid rådende retsopfattelse og dens forhold til lovgivningen. Det har været de danske juristers opgave både at tolke en retsopfattelse ud af gamle love og at skabe en ny som legitimation for ny lovgivning. I forbindelse med diskussioner omkring kvinders myndighedsret i Danmark omkring 1800, giver ID gode eksempler på hvorledes jurister fastholdt hustruens inhabilitet og inkompetence »uden just at brillere med hensyn til originalitet i argumentationerne. Nogle fulgte de romerske tanker om kvinders fysiske mangler og svagheder, mens andre henviste til beskyttelsen af ægtemandens økonomiske interesser, hans berettigede forventninger om uindskrænket rådighed og nydelse af boets midler. Atter andre henviste med Bibelen i hånd til den respekt, hustruen skyldte ægtemanden og hans ægteskabelige myndighed.« Det gjaldt om at legitimere den umyndighed man ønskede at fastholde, og ikke alene dette ønske, men naturligvis også de grænser som enhver periodes forestillingsverden sætter for et menneske, forhindrede disse jurister i at se klart, bl.a. i at erkende at kvinder i 17. årh. faktisk havde haft en større myndighed end den juristerne selv accepterede.

Det er ikke ideologien – i dette tilfælde bl.a. forestillin-

1. Inger Dübeck: Om arbejdsretten og de retlige vilkår for kvinder i arbejdslivet ca. 1850–1914. Nr. 5. i »Arbejds-lønns og rettsforhold for yrkesaktive kvinder i de nordiske land ca. 1850–1914«. Red. G. A. Blom. Trondheim 1978.

gerne om kvindens natur – der har bestemt udviklingen, men den har været medvirkende. ID viser – i et andet lille arbejde¹ – hvordan et fabriksreglement fra århundredeskiftet for kvindelige arbejdersker afspejler de forestillinger at kvinder pr. natur er sjuskede, dovne og snakkesalige og udmønter det i et sindrigt bodesystem velegnet til at reducere kvinders i forvejen lave løn. Også i 1978 slås kvinder med et ideologisk efterslæb som dække over konkret forskelsbehandling!

IDs store arbejde burde lægges frem *også* i en anden form så et langt større antal læsere kunne få gavn af det. Det vil sætte sine spor uden, men gid ID måtte få tid og lyst til at skrive nogle små, lidt mere almene fremstillinger om de mange emner der behandles i »Købekoner og konkurrences«. Der er publikum til det.

Nanna Damsholt

Slaget i Køge Bugt 1. juli 1677. Forudsætninger, forløb og følger. Søe-Lieutenant-Selskabet 1977. 93 s., kr. 39.

Denne lille bog er udgivet i anledning af 300-året for admiral Niels Juels sejr i Køge Bugt. Sejren regnes for den dansk-norske flådes største og har derfor været et kært emne for marinehistoriske forskere. I særlig grad har en af de førende forskere indenfor dette emne, museumsleder Jørgen Barfod, i bøger og artikler skrevet om marinen på Niels Juels tid. Kort tid før udgivelsen af denne bog udsendte Barfod en stor Niels Juel biografi (anmeldt i *Fortid og Nutid XXVII* s 578 ff.) samt en forkortet engelsk udgave af denne.

Formålet med Søe-Lieutenant-Selskabets bog har været at søge bidrag fra flere forfattere med forskellige forudsætninger. Dernæst er der tilstræbt en fremstilling, der i en vis udstrækning kunne belyse hidtil oversete forhold omkring slaget. Endelig har man også tilstræbt, at de selvstændige indlæg skulle kunne udgøre et samlet hele. Bogen indeholder således 4 indlæg af forskellige bidragydere, som behandler hver sit aspekt af søslaget. En af forfatterne, arkivar H. C. Bjerg har samtidig redigeret bogen.

Første indlæg kommer fra Finn Asgaard, direktør for Tøjhusmuseet. Han redegør for udenrigspolitikken og selve krigens forløb op til slaget. I denne fremstilling gøres udmærket rede for de diplomatiske forhold, der førte til krigen. Derpå omtales de første sømilitære operationer fra 1675 og indtil slaget i Køge Bugt. Det drejer sig om Gotlands erobring, Tromps sejr ved Øland samt Niels Juels kamp mod en overlegen svensk flåde mellem Bornholm og Rügen.

Næste bidragyder er den svenske marinehistoriker, landsarkivarie Lars O. Berg, som hovedsagelig på baggrund af utrykt materiale skildrer udrustningen af den svenske flåde. Det skal bemærkes, at det er første gang, at der i en bog af denne art også er et bidrag fra »fjendens«. Berg beretter detaljeret om de store vanskeligheder den svenske marineledelse havde med klargøringen af flåden. Vi får herigennem kendskab til skibenes størrelse og armering samt om problemet med at skaffe mandskab og

kvalificerede officerer. Det er spændende læsning, og der bringes mange nye oplysninger, som kan medføre en ny forståelse af Niels Juels sejr i Køge Bugt.

Viceadmiral S. Thostrup har skrevet om selve de sømilitære operationer i forbindelse med slaget. Indledningsvis omtales datidens skibe og taktik, i den hensigt at bibringe læseren den nødvendige referenceramme til forståelse af hovedsagen – redegørelse for selve krigsoperationerne, som førte op til slaget samt selve slaget og dets følger. Thostrup afslutter sit klare og overskuelige indlæg med en definering af forskellige sømilitære fagudtryk, der er anvendt i teksten.

I sidste indlæg fremlægger arkivar H. C. Bjerg en glimrende historiografisk oversigt. Først redegøres for det eksisterende primære kildemateriale, som desværre er hurtigt overset. Dernæst klarlægges de punkter, hvor der igennem senere tideres historiske behandling af emner er fremkommet uoverensstemmelser i fortolkningen af kildematerialet. Videre analyseres de tidligere historiske fremstillinger af slaget. Her påpeges, hvilket kildemateriale de forskellige forfattere har haft til rådighed, samt i hvilket omfang de har overfortolket deres materiale. Bjerg afslutter sit indlæg og dermed bogen med at udtrykke sin opfattelse af slaget i Køge Bugt.

De 4 omtalte indlæg er alle hver for sig gode. I en vis udstrækning fremlægges nye oplysninger og opfattelser af slaget. Hermed er bogens formål delvis opfyldt. Et samlet helhedsbillede mangler dog i nogen grad. Det der især er galt er, at Lars O. Bergs meget værdifulde indlæg om den svenske flådes udrustningsproblemer står isoleret. Overfor dette indlæg burde være placeret et tilsvarende dansk indlæg. Det forekommer så meget desto mere ærgeligt, at dette ikke er sket, fordi der findes danske historikere – f.eks. Jørgen Barfod – som kunne have skrevet et sådant indlæg.

Denne fejl må vel nærmest tilskrives redaktionen, som også på anden måde har været uheldig med den redaktionelle linie. Det er nu engang en mangel ved en historisk fremstilling, at litteratur- og kildehenvisningerne er ufuldkomne, ja oftest ikke er tilstede. Alle indlæggene er behæftet med denne fejl, der dog træder stærkest frem i Bjergs indlæg. Til trods for talrige citater – fremhævet i kursiv – findes ingen nøjagtige angivelser af, hvor citaterne stammer fra, ligesom det er umuligt at finde frem til det primære kildemateriale efter forfatterens angivelser.

Som forfatter har Bjerg fremlagt en overbevisende historiegrafisk oversigt, et klart og skarpt metodisk arbejde. Sprogtonen og formuleringerne er imidlertid efter anmelderens mening for skarp og afslører til en vis grad en manglende forståelse for tidligere marinehistorikers forudsætninger. Nu kan de afdøde af gode grunde ikke tage til genmæle, men det kan nulevende historikere til gengæld.

Dette er også sket, idet Jørgen Barfod efter bogens udgivelse har følt, at han måtte forsvare sin opfattelse af slaget overfor Bjergs opfattelse. Resultatet er blevet en barsk anmeldelse af bogen i Tidsskrift for Søværnen. Herpå har Bjerg svaret, og Barfod har gensvaret, hvilket i skrivende stund er sidste indlæg i debatten (se Tidsskrift for Søværnen, april og maj 1978).

Som det fremgår af ovenstående, er det sidste ord om

slaget i Køge Bugt næppe sagt. Hvis man med udgivelsen af denne lille bog havde troet, at kunne fremlægge en afbalanceret fremstilling, har man delvis taget fejl. Derimod er det lykkedes at skabe en debat, som forhåbentlig vil være nyttig for den fremtidige marinehistoriske forskning.

Ole L. Frantzen

Ellen Andersen: Moden i 1700-årene. Fra 1690 til 1790. Nationalmuseets serie Danske Dragter. 1976 316 s., ill., kr. 178.

Ellen Andersen, der indtil 1965 var museumsinspektør ved Dansk Folkemuseum under Nationalmuseet, har i et omfattende forfatterskab delagtiggjort offentligheden i sin viden om danskernes klædedragt i ældre tid. I 1960 kom »Danske bønders klædedragt«, og med værket »Moden i 1700-tallet« har vi fået en grundig indføring i, hvordan de øverste sociale lag herhjemme gik klædt – eller ønskede at gøre det.

Det er blevet til en fornem bog, der er god at have både i og ved hånden også for andre end dragthistorikere. Den er illustreret med en mængde samtidige malerier, kendte som mindre kendte, og sammenholdt med teksten har man en levende katalog over en periodes kulturhistorie. Der er overalt lagt vægt på klarhed og overskuelighed, og gennemgangen af de enkelte dragter og dragtdele er befriende sober og lidt filosofisk. Ellen Andersen drager som den kyndige museumsforsker det frem, der er belæg for, hverken mere eller mindre. Højt spændte teoridannelser over modefænomenerne har ikke været hendes ærinde, og den problemstilling, der opulles i indledningen, er da også først og fremmest at fremlægge en række kendsgerninger om dragterne i logisk og overbevisende sammenhæng.

Man bør unde sig den fornøjelse, det er, at læse bogen i sammenhæng (billedteksterne må især ikke glemmes), men en ensartet opbygning af kapitlerne og et sagregister og ordforklaringer bagest giver den også håndbogens stadige værdi.

Kildemæssigt bygges der på fire hovedgrupper: 1. samtidig litteratur (f.eks. Holbergs komedier, breve og erindringer) 2. malerier (Jens Juel m.fl.) 3. skifter og 4. dragter (særlig Nationalmuseets og Rosenborgs samlinger). De forskellige kilder kombineres indbyrdes, og det gøres med opmærksomhed på de kildekritiske problemer. Karakteristisk for forfatteren er det de bevarede dragter og et samtidigt modelexikon, der oftest refereres til. Naturligvis er de mange portrætter af kongelige og andre, som havde råd til at lade sig male, værdifulde for forståelsen af, hvorledes dragterne blev båret, men hvor langt går idealiseringen, hvor langt går kunstnerens frihed og anvendelsen af maleriske tricks? Ellen Andersen berører problemet i teksten til Frederiksborg museets prægtige portrætter af prinsesse Charlotte Amalie og dronning Sophie Magdalene, begge fra ca. 1730 (s. 24). Den hermelinsforede kongekåbe, der snoer sig omkring damerne er deres stadskjoler uvedkommende, men det var moderne at male kongelige personer med et sådant draperi.

Det er ifølge sagens natur nemmere at skaffe sig viden om de fornemmes smag og påklædning end tilfældet er med den socialt set dårligere placerede del af befolkningen. Så meget desto vanskeligere må udvælgelsen af eksemplerne være, men her er man tryk ved forfatterens overblik, der støttet af bl.a. skifteprotokollernes registreringer synes at sikre, at det repræsentative trækkes frem. Hvad periodiseringen angår: 1690–1730, 1730–70 og 1770–90, følges i store træk, de stilperioder, der kendes fra andre sider af kunsten og kunsthåndværket. Det gøres der opmærksom på i indledningen, men det havde været en fordel, om denne parallelisering var forfulgt under de enkelte kapitler.

De tre kronologiske kapitler er i princippet disponeret ens. Efter en kort indføring i delperiodernes politiske og økonomiske karakteristika gennemgås kvinde og mandmoden i nævnte rækkefølge, fra top til tå og fra yderst til inderst i bogstaveligste forstand. Dragterne beskrives, varianter omtales, og også de intimeste klædningsstykker, som malerierne ikke afslører, får vi set – ja, næsten følt i tilfældet fiskebensskorter og torturerende snøreliv. I 1700-årene yndede man dragter til særlige lejligheder: ride- og jagtdragter, sørgedragter, karnevals-kostumer m.v., og at dømme efter denne bogs kapitel om disse specialdragter var de især skabt til kvinderne. Som disse dragter får også barnedragten særlig omtale, og det samme er tilfældet med de mængder af pynt og tilbehør, man omgav sig med. Netop tilbehøret siger meget om det liv, der førtes. Eksempel: loppesælger – i elfenben – var nødvendigt toiletgarniture i første halvdel af 1700-årene (s. 216). Senere kom det på mode at vaske sig!

Efter disse historiske afsnit følger en illustreret og kommenteret katalog over et udvalg af de eksisterende dragter. Katalogen er opbygget som de foregående kapitler: kvinder, mænd og børn. Dragterne er forsynet med snitmønstre og syanvisninger, så den fingernemme kan gå igang, eller med enhver glæde sig over den formidable håndværksmæssige snilde, der har ligget til grund for disse beklædningsstykker.

Første halvdel af 1700-tallet var herhjemme som i resten af Europa modemæssigt fransk domineret, selv om mangt og meget under sin vej gennem Tyskland ændrede sig lidt i retning af det solidt borgerlige. Mændene af det bedre selskab kom på den traditionelle store dannelsesur selv til modens arnesteder, hvorfor det nye ofte slog hurtigere og mere direkte an i mandsdragten. Nationaløkonomisk set var der bestemt ikke basis for nogen øsel import af luksusvarer i århundredets første årtier, og både nu og siden søgte man gennem de såkaldte luksusforordninger at forhindre en del af befolkningen i at klæde sig ekstravagant.

Påklædningen var i enevældens standssamfund mere end nogensinde et håndfast statussymbol, så det giver sig selv, at forbuddene mod luksusbeklædning ikke gjaldt dem, der havde magten.

Der lægges ud med det stive og noget pompøse i hvert fald at dømme efter sriben af officielle kongeportrætter. Spørgsmålet er så, hvor sandt et udtryk disse billeder og for den sags skyld de bevarede dragter er for klædeskabenes reelle indhold. Man lod sig fortrinsvis male i det store skrud og næppe uden sammenhæng hermed er det de

samme eller lignende dragter, der er bevaret for eftertiden. Opfatter man modebegrebet (man savner for øvrigt en definition i bogen) som det, man ønskede at blive beskuet og husket i, da taler billederne sandt.

Efter 1730 begynder en vis demokratisering at vise sig i moden. Den mere afslappede landligt prægede engelske stil finder vej til mændene, og med nogen forsinkelse begynder damerne i København at erstatte fiskebensskørterne med de formentlige mere bekvemme hoftepunder. Over dem udspændtes kinesisk mønstrede silkestoffer, og falbelader og kunstige blomster var der til overflod. Rokokoens fornægtede sig heller ikke i dragtmoden. Mændene fik knappet deres frakker op, så de udsøgte veste og de stramme skindknæbukser kom til syne. Parykker bar de stadig, men de vældige krøllede allongeparykker (à la Tordenskiolds) blev erstattet af de mere moderate pung- og piskeparykker. Kvindernes frisurer blev til gengæld udviklet til det ekstreme i samme periode (se f.eks. karikaturen s. 109).

Mod slutningen af århundredet slog anglomanien og klassicismen igennem – hver for sig og sammen. Den landlige engelske stil gik fint sammen med de roussauske modestrømninger og de klassiske stiltræk i dragten som man bl.a. genopdagede ved udgravningerne i Pompei, kunne kombineres hermed. Ellen Andersen lægger afgørende vægt på den franske revolution som en faktor, der vender op og ned på alting også når det drejer sig om mode. Der breder sig efter revolutionen en naiv tro på nationaldragter som et løsen, der kunne stille borgerne lige, men heller ikke dengang lykkedes det ad den vej.

Børnene var langt op i 1700-tallet som spæde viklet som mumier, og blev snarest muligt herefter klædt på som voksne. Efter ca. 1770 blev båndene løst i takt med de roussauske opdragsidealene, og egentligt børnetøj blev almindeligt. Denne nyskabelse viser i al sin enkelhed, hvorledes moden spejler en tids livsvilkår og idealer, og den slags erfaringer kan læseren selv gøre mange andre steder i denne bog. Et engelsk summary og samtlige billedtekster både på engelsk og dansk skulle sikre en velfortjent udbredelse også uden for landets grænser.

Margit Mogensen

Grethe Ilsø: Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent- og magistratsembede 1735–65 (= Administrationshistoriske studier I). Universitetsforlaget i Aarhus, 1978, 183 s., kr. 59.

I 1975 iværksatte Statens humanistiske Forskningsråd et forskningsprojekt, hvis hovedformål er at få skabt et oversigtsværk over dansk lokaladministrations historie 1660–1868. Projektet, der skal udfyldes af de store huller i vores viden om Danmarks historie, er planlagt til ni bind, der hver skal behandle et vigtigt aspekt inden for emnet. Den første publikation i serien er arkivar Grethe Ilsøes bog om udnævnelserne til de kgl. retsbetjent- og magistratsembeder i Danmark uden for København 1735–65, en undersøgelse, hvis hovedformål er at besvare

de to væsentlige spørgsmål: hvem blev embedsmand i den danske lokaladministration, og hvordan blev man det?

Bogen er bygget op omkring fire hovedafsnit: Embedsbesættelsen (s. 23–55), Ansøgerne og deres kvalifikationer (s. 57–89), Bevægelsen inden for embedskorpset (s. 91–99) og Faktorer i beslutnings- og udvælgelsesprocessen (s. 101–15). Bogen indeholder desuden nogle indledende afsnit om kildemateriale og embedskorpsets kvantitative udvikling, et konkluderende afsnit, to bilag og en litteratur- og kildefortegnelse. Da bogen ved sine mange eksempler også er en kilde til oplysning om personer og lokaliteter, kan personal- og lokalhistorikere nok beklage, at den ikke er forsynet med person- og stedregister.

Grethe Ilsø har valgt at besvare de to spørgsmål ved en kvantitativ analyse kombineret med eksempler til belysning af individuelle tilfælde. Disse eksempler er undertiden oplysende og giver et indblik i embedsstandens forhold; men ofte tager eksemplerne overhånd, og Grethe Ilsø har en tendens til i lange opregninger at ville præsentere læseren for alle tilfælde vedrørende et bestemt forhold; dette tynger fremstillingen og tjener egentlig ikke noget formål, navnlig ikke, da forfatteren i mange tilfælde ikke daterer sine eksempler.

Af tidsmæssige grunde (note 6 s. 123) har undersøgelsens hovedkilde været de i Danske Kancelli førte gratialprotokoller, hvori indkomne ansøgninger til embeder, der alene afhang af kongens nåde, embede for embede er indført i ekstrakt til brug for forelæggelsen for kongen. Gratialprotokollerne er, fordi de giver mulighed for at se udnævnelserne ikke alene på baggrund af oplysninger om de akkorderede, men også om de refuserede ansøgere, en meget værdifuld kilde for en undersøgelse af den foreliggende art. Grethe Ilsø begrunder i note 6 s. 123 det forsvarlige i at koncentrere sig om denne kildegruppe med, at kildematerialet dækker hele den udvalgte periode og indeholder så mange systematiserbare enkeltdata, at de lader sig kvantitativt bearbejde. Det er dog en sandhed med modifikationer, at kildematerialet dækker hele den udvalgte periode. Grethe Ilsø påviser selv s. 20–21, at gratialprotokollerne kun medtager 271 af de 541 retsbetjent- og magistratsembeder, der blev besat ved kgl. resolution i perioden; således er der kun indført entledigelses- og successionsansøgninger frem til 1746 og ikke alle, mens den tredje gruppe ansøgninger, som Grethe Ilsø medtager, ansøgninger vedrørende vakante embeder, er indført for hele perioden, men langt fra alle og slet ingen i 1747 og 1748. Ansøgningerne til de 50% af embedsbesættelserne, der således indgår i undersøgelsen, 3.143 ansøgninger i alt, kan ikke uden videre betragtes som en tilfældigt udvalgt stikprøve, og det er næppe tilstrækkeligt at advare mod at betragte resultaterne som andet end minimumsangivelser (f.eks. s. 22). Der kan være tale om systematiske afvigelser, f.eks. antyder Grethe Ilsø selv s. 121 muligheden for, at kongen reelt kun har truffet afgørelsen i de embedsudnævnelssager, der ikke er indført i gratialprotokollen.

Det må undre læseren, at Grethe Ilsø ikke har gjort sig overvejelser om, hvor pålidelige referater af de originale ansøgninger gratialprotokollens ekstrakter er, dette så meget mere som et af hovedresultaterne af undersøgelse-

sen er, at Danske Kancelli via gratialprotokollens førelse ganske bevidst søgte at påvirke kongen i hans valg af ansøger. Selv om langt fra alle originale ansøgninger er bevaret, og ofte kun de akkorderede, vil det eksisterende materiale dog kunne give et vist indtryk af ekstrakternes pålidelighed.

Med de anførte forbehold er gratialprotokollerne dog en så vigtig kilde, at de bør danne grundlag for den kvantitative analyse. Den stærke bundethed til gratialprotokollen har imidlertid den uheldige konsekvens for undersøgelsen, at den f.eks. i afsnittet om bevægelser i embedskorpset ikke giver mulighed for at følge de egentlige undersøgelsespersoner ud over Danske Kancellis ressort; vi kan f.eks. ikke få belyst, hvor mange retsbetjente og magistratspersoner, der kumulerede deres embede med et tolderembede o.lign. Grethe Ilsøe har valgt at overholde afgrænsningen 1735-65 strengt ved benyttelse af gratialprotokollen, hvilket medfører, at vi heller ikke får mulighed for at følge personerne ud over undersøgelsesperioden. Med denne strenge overholdelse af tidsgrænserne burde Grethe Ilsøe, selv om hun s. 59 tager forbehold over for resultaterne, ikke have anvendt tid på fordelingerne s. 36, 47 og 57-58 af ansøgningerne på 1., 2., 3. (o.s.v.) gangs ansøgere o.lign.; resultaterne bliver direkte misvisende, da der kun regnes med de ansøgninger, en ansøger har indsendt i perioden (s. 36 og 47 endog i perioden 1735-46), en førstegangs ansøger kan således reelt være en tiendegangs ansøger. Samme indvendinger kan rettes mod redegørelserne s. 37 og 60 for spændvidden mellem en ansøgers første og sidste ansøgning, også her tages der kun hensyn til ansøgningerne inden for undersøgelsesperioden (henholdsvis 1735-46 og 1735-65).

For bedre at kunne belyse »vejen til embede« har Grethe Ilsøe frem for snævert at tilrettelægge sin undersøgelse med henblik på besvarelse af de to overordnede spørgsmål udvidet fremstillingen med en række baggrundsafsnit og uddybende afsnit, hvori redegøres for lokaladministrationens kvantitative udvikling i perioden, proceduren ved embedsbesættelser, embedskumulering, embedsudnævnelse ved entledigelse, ved succession/ekspektance og ved vakance, ansøgningsaktiviteten, det geografiske ansøgningsområde og bevægelsen inden for embedskorpset. Afsnittene er oplysende; men mange af dem lider desværre under, at forfatteren næsten udelukkende bygger på gratialprotokollen, og de tynges af for mange eksempler (tabeller og grafiske fremstillinger vil blive omtalt senere). Afsnittet om proceduren ved embedsbesættelserne, hvor Grethe Ilsøe kan bygge på sin store administrationshistoriske viden som arkivar, er forbilledligt kort og klart.

Fremstillingen burde have indeholdt en kort omtale af de embedstyper, der indgår i undersøgelsen. I denne forbindelse må det beklages, at læseren kun ad omveje (i bilag I med henvisning fra s. 11 og på s. 20) bliver klar over, at der bag betegnelsen kgl. retsbetjent- og magistratsmeder i Grethe Ilsøes undersøgelse skjuler sig følgende embedstyper: kgl. birkefoged, kgl. birkeskriver, (vice)borgmester, byfoged, byskriver, herredsfoged, herredsskriver og (vice)rådmand.

I afsnittet Ansøgere og deres kvalifikationer undersøger Grethe Ilsøe antallet af ansøgere, fordelt på akkor-

derede og refuserede, for hver af følgende faktorer: fuldmægtigforhold/konstitution, sættdommer/sætteskriver, slægtskabsforhold til tidligere embedsindehaver, kgl. og private herskabers tjener, borger, militær, juridisk eksamen, prokurator og »ved pennen«. I særlig grad har Grethe Ilsøe ønsket at undersøge »i hvilket omfang juridisk eksamen kan konstateres at slå igennem som kvalifikation ved udnævnelse til retsbetjent i de første årtier efter dens indførelse« (s. 74). Konsekvensen er blevet, at denne faktor har fået en ganske omfattende behandling i forhold til de øvrige faktorer; det er således den eneste faktor, hvor ansøgerne fordeles over tid og i tabelform, hvilket savnes ved gennemgangen af de øvrige faktorer. En simpel tabellarisk fremstilling af fordelingerne ville lette tilegnelsen betydeligt, og m.h.t. den tidsmæssige fordeling er det en væsentlig mangel ved en undersøgelse, der bl.a. har til formål at undersøge, om der i embedsudnævnelserne kan spores en stigende bureaukratisering, at den ikke i højere grad giver mulighed for at se, om der gennem perioden udvikles en fast praksis m.h.t. disse. Grethe Ilsøe burde i sin undersøgelse også have skelnet mellem de ansøgere, der allerede sidder i embede, og de ubefordrede ansøgere. På s. 93 berører forfatteren selv forskellen mellem de to ansøgerkategorier m.h.t. geografisk ansøgningsområde; også på andre områder må der formodes at være en forskel, som gør det tvivlsomt at behandle de to grupper ansøgere under eet.

Frem for at behandle alle faktorer hver for sig i selvstændige afsnit burde forfatteren være kommet nærmere ind på de baggrundsfaktorer, der synes at have spillet en væsentlig rolle, f.eks. »ved pennen«, på bekostning af faktorer, der tilsyneladende var uden betydning, f.eks. militær baggrund, og baggrundsfaktorerne burde være kombineret. Der er kun ganske enkelte tilløb til sådanne datakombinationer (f.eks. s. 86 og 88), og i den form, undersøgelsesresultaterne præsenteres, giver de et ret diffust billede af en række enkeltfaktorer, men intet samlet billede af baggrundskvalifikationerne hos gruppen af akkorderede ansøgere over for gruppen af refuserede ansøgere.

De samme anklager kan rettes mod Grethe Ilsøes undersøgelse af faktorer i beslutnings- og udvælgelsesprocessen. Også her savnes en tidsmæssig fordeling, en fordeling af ansøgerne på embedsmænd og ubefordrede og først og fremmest en kombination af faktorerne både indbyrdes og med baggrundsfaktorerne. Grethe Ilsøe præsenterer os i dette afsnit for to meget spændende aspekter i udnævnelsesprocessen, nemlig at en rekommendation af ansøgeren fra stiftamtmanden/amtmanden over det amt, hvori det ledige embede var placeret, var ved at udvikle sig til en fast administrativ praksis og en faktor af betydning for udnævnelsen, og at kancelliet benyttede sig af positionseffektens indvirkning også på konger og ved sin placering i gratialprotokollen af kancelliets egen kandidat forrest i rækken af ansøgere til et bestemt embede mere eller mindre sikkert fik kongen til at vælge ham. Med en understregning af disse to faktoreres betydning er undersøgelsen reelt afsluttet, og læseren sidder tilbage med en række undersøgelsesresultater, der ikke rigtig hænger sammen, og med en række spørgsmål, hvis besvarelse måske kunne have givet noget af det savnede helhedsbil-

lede, f.eks. om der er visse fælles kendetegn ved de ansøgere, kancelliet prioriterede højt, og om amtmandens rekommandation betød noget for kancelliets prioritering.

Grethe Ilsøe skriver i note 6 s. 123–24, at »Bearbejdelsen af data er foretaget på traditionel vis. Anvendelsen af EDB eller hulkortbehandling ville have muliggjort datakombinationer, som det ikke har været overkommeligt at etablere inden for de givne tidsmæssige og materielle rammer«. Da undersøgelsens værdi forringes på afgørende måde ved de manglende datakombinationer, må det beklages, at der er blevet sat så snævre tidsmæssige og materielle rammer for Grethe Ilsøes arbejde. Randhulkort synes velegnet for en undersøgelse af den foreliggende art, og da mange oplysninger vil kunne hules direkte ind fra gratialprotokollerne, og da materialet ikke er uoverkommeligt stort, vil anvendelsen af et sådant system næppe tage urimelig lang tid i forhold til de muligheder, det åbner for interessante undersøgelser.

De snævre tidsmæssige og materielle rammer er formentlig også forklaringen på, at korrekturlæsningen ikke har været så omhyggelig, som den kunne være (f.eks. note 3 s. 123 Max Weber: Bùrdnetil... for Max Weber: Bürokratie...), og at der er en ganske vilkårlig veksel mellem, at eksempeltrækker er placeret i note, i teksten med petit og i teksten med brøkskrift. Langt værre er det dog, at der er flere eksempler på manglende kontrol af og korrekturlæsning på tallene; som eksempel skal nævnes de to tabeller på s. 36, hvor de 42 akkorderede og 17 refuserede engangs ansøgninger i den første tabel i den anden er blevet til henholdsvis 43 og 16, når kolonnerne lægges sammen.

En del af bogens tabeller og diagrammer er meget lidt overskuelige, således diagrammerne s. 78 og 79, der med fordel kunne erstattes med simple tabeller med absolutte tal og procenter. Benyttelsen af tabellerne lettes i øvrigt ikke af, at de sjældent er forsynet med overskrift, og at tabelhovedet ikke gentages på hver side ved tabeller, der strækker sig over flere sider (f.eks. tabellen s. 81–85).

Det er det almindelige indtryk af denne første publikation i serien af administrationshistoriske studier, at den har lidt under de begrænsede midler, der er til rådighed for humanistisk forskning i dag. Grethe Ilsøes undersøgelse, hvis gennemførelse har krævet en betydelig arbejdsindsats, er et pionerarbejde. Det må derfor i særlig grad beklages, at der ikke har været de fornødne ressourcer til at gå ud over gratialprotokollens oplysninger og til at foretage datakombinationer, hvilket medfører, at undersøgelsen i den form, den nu foreligger, ikke giver et klart billede af, hvem der blev embedsmand i den danske lokaladministration, og hvordan man blev det.

Jette Kjørulff Tuxen

Lawrence J. Baack: *Agrarian Reform in Eighteenth-Century Denmark*. New series no 56, University of Nebraska Studies, Lincoln, Nebr., 1977, 44 s., pris ikke opgivet.

Det er ikke hyppigt, at dansk indenrigshistorie tiltrækker udenlandske historikers interesse, men denne lille publikation er dog eksempel på, at danske samfundsforhold i fortiden har kunnet fange en forsker, der såvidt vides ikke er af dansk afstamning eller på anden vis har særlig tilknytning til landet.

Fremstillingen, der ifølge sin natur må få karakter af en oversigt, er bygget på den eksisterende litteratur, mens kilder – samtidens indlæg og senere udgivelser – kun i ringe omfang er trukket ind. Udnyttelsen af litteraturen forekommer fornuftig, men man havde nok ønsket Albert Olsens/Jens Holmgaards synspunkter lidt stærkere præsenteret. Der er få egentlige fejl i skildringen af danske landboforhold og selve reformernes forløb, men den stærke vægt forfatteren lægger på de bernstorff'ske reformer i 1760'erne og senere på A. P. Bernstorffs del i selve reformlovgivningen vil man næppe finde dækkende idag. Til gengæld havde man nok foretrukket at hoveriet havde fået en mere fremtrædende plads i fremstillingen. Der er således tale om skildring af reformforløbet, der for danske læsere med nogenlunde forudsætninger vil forekomme ikke helt ajour – det er Edvard Holm og Hans Jensen, der først og fremmest udgør grundlaget for skildringen og har dikteret vægtingen af de enkelte aspekter.

Nyttig også for danske historikere er sammenstillingen af danske forhold med det øvrige Europa, hvor ændringerne i det danske landbosamfund sammenlignes med bestræbelser og resultater, f.eks. i Frankrig. Og i denne sammenligning ligger også forfatterens begrundelse for at gøre landboreformerne i Danmark til genstand for en nærmere undersøgelse: »One of the most interesting examples of effective reform occurred in Denmark during the eighteenth century. Its character has much to contribute to the continuing discussion of agricultural development...«.

Claus Bjørn

Niels Schiørring: *Musikkens historie i Danmark*. bd. 2 fra 1750–1870, Politikens forlag, 1978, 360 s., ill., kr. 82,25.

Medens første bind af professor Schiørrings »Musikkens Historie i Danmark«¹ giver oplysninger om musikkulturen i løbet af næsten 3000 år – fra oldtiden til oplysnings-tiden, strækker andet bind sig kun over godt 100 år, hvor de anvendte åndshistoriske benævnelser er oplysningstid og romantik. I kraft af det relativt korte tidsrum kan man her overskue et ganske bestemt forløb i dansk musik: overgangen fra den hovedsageligt hof- og adelcenterede musikkultur i den oplyste enevælde til et musikliv af en bredere social sammensætning. Den nationale musikkultur i nyere tid grundlægges i denne periode, hvor store reformer, stigende folkeoplysning og velstand hos borgerne satte ind.

Jeg vil her tage udgangspunkt i dispositionen af musikhistoriens bind 2 og forsøge at se den i forbindelse med

1. Anm. Fortid og Nutid XXVII s. 547 ff. af Axel Bolvig.

nogle teoretiske betragtninger om det meget diskuterede forhold mellem musik og historie².

Med Christian 6.s død som anledning til pietismens svækkede indflydelse ligger bogens hovedvægt på de åbnede teaters musik: opera og syngespil. Fire genrehistoriske, kronologisk ordnede kapitler: »Teatrene genåbner«, »Det danske syngespil«, »Operaen vinder frem« og »Operaen stabiliseres« danner bogens hoveddrammer. Disse kapitler rummer dels den historiske og emnemæssige baggrund for bl.a. de store personorienterede kapitler om Hartmann og Gade m.fl., dels afstikker de karakteristiske perioder. Det er vigtigt at se, at perioderne på denne måde bliver defineret ved deres indhold og position i bogen og ikke begrebsmæssigt. Hvor begreberne oplysningstid eller romantik nævnes i forbindelse med perioder, går det på åndelige strømninger, som de defineres i andre fag. Ind imellem disse operahistoriske hovedkapitler er der kilet andre musikhistoriske emner: »Kirkesangen 1730–1800«, »Musikalske selskaber«, »Undervisning i musik« og »Musikken i hjemmene«. Det er en god måde at opbygge en musikhistorie på, og professor Schiørring undgår derved en gennemført genre- eller stilhistoriskrivning, historieskrivning baseret på biografier, samfundsførhold, reception o.s.v. Schiørring undgår i det hele taget et forsøg på en objektiv beskrivelse, men har tilstræbt en subjektiv forklaring.

Resultatet er da blevet en fremstilling, hvor opera og syngespil som det konstitutive tema i første halvdel af bogen er set på baggrund af musiklivet inden for andre mere direkte funktionsbestemte sammenhænge. Disse to parallelt løbende aspekter mødes i bogens primært personorienterede anden halvdel. De personorienterede kapitler om de »fire kirkens mænd« foruden Frøhlich, Hartmann, Gade, Rung og Lumby kommer på denne måde til at stå som højdepunkter og resultater af de tidligere kapitlers indhold. Nogle komponister står i en bestemt tradition som f.eks. kirkekomponisterne, hos andre er alle de tidligere i bogen omtalte traditioner inkorporeret: opera, kirkesang, musikalske selskaber, musikundervisning og musikken i hjemmene. Dette næsten kausalitetsprægede forhold mellem musikken før ca. 1800 og tiden efter er det egentlige princip i denne musikhistorie, og det bygger på teorien om et rent musikalsk udviklingsforløb.

Det er således for det første ikke en ydre historisk begivenhed som Christian 6.s død, der i sidste instans er årsag til det danske syngespil. Begivenheden er kun en anledning til, at teatrene kommer igang. Endvidere har den musikalske betydning ikke noget at gøre med kongeliges dødsfald, bryllupper og barsler. Schiørrings oplysninger om disse begivenheder viser derfor udelukkende, at der fandtes et ganske bestemt hofcentreret musikliv, og at man af gode grunde ved mest om dette. Udvalgelsen af det musikalske stof er således ikke sket på grund af musikkens historiske funktion, idet værkernes musikalske

betydning er adskilt i bogen fra deres givne historiske betydning. Det, som ud fra bogens disposition fremstår som værende af betydning, er derfor udvalgt efter nogle kriterier, som er forbundet med en forestilling om et musikalsk forløb. Det er en abstraktion, som ikke har noget at gøre med et historisk, tidsfikseret forløb. Dette kunne desuden forklare de meget spredte datoangivelser samt den næsten konsekvente udeladelse af periodeinddelende begreber i overskrifterne. – Som Dahlhaus³ skriver, havde Bachs kantater ikke nogen betydning i den historiske udvikling. Deres historiske funktion som kirkemusik søndag efter søndag fik ikke betydning i samtiden, idet de fleste kirkegængere ikke kunne lide dem. Derimod har de fået betydning ud fra en rent musikalsk betragtning. Selv om musikken, professor Schiørring omtaler, ikke kan sammenlignes med Bachs kantater, gør der sig det samme forhold gældende. Der foreligger ikke en ubrudt tradition op til idag, og mange af værkerne havde heller ikke videre betydning for samtiden. Nogle blev, som anført i bogen, endda kun opført ganske få gange.

At adskille det historiske og det musikalske kan lade sig gøre på den baggrund, at udvælgelsen af værkerne sker indenfor et værkimmanent regi, medens værkerne med den færdige behandling til dels er blevet omdefinert og placeret i omend ikke historien så dog inden for et forløb, der kan løbe parallelt med det historiske. Foruden at det er en historisk (virkningshistorisk) foreteelse at skrive om musik, etablerer dette samtidigt værkerne i et potentielt historisk forløb. Med bogens udformning er der realiseret en spaltning i musikvidenskaben på denne led, som hverken fratager værkerne en kunstkarakter eller en historicitet.

Der er naturligvis intet, der hindrer en musikvidenskabsmand i at arbejde som historiker; men for ikke at skære kunstkarakteren væk, må det være væsentligt at postulere et historieforløb først. Historikeren kan derefter for det første inddrage kilder af anden art end de musikalske til at belyse musikken, og han har dermed også nøjagtig de samme muligheder som faghistorikeren for at falde i den biografiske, socialhistoriske eller eklektiske grøft. Den sidste, hvor han blander værkanalyser, kultur-, ide- eller socialhistorie og personalhistorie sammen, kan være særlig fristende, men også frugtbar for musikhistorieskribenten, som formidler sine undersøgelser. Udover at inddrage kilder af sekundær art, kan han for det andet bruge musikken selv som sekundær kilde. Værkerne ses da som symptom på noget helt andet end musik og opfattes i deres dokumentariske betydning. Men hvad enten man arbejder på den ene eller den anden måde, kan musikken blive til fiserede begivenheder eller udtryk for sociale forløb, og herved skæres enten fagets egen kunsttradition væk, eller det bliver til en slags fodnoter. I begge tilfælde holder musikken op både med at spille og med at være den egentlige videnskabelige genstand.

Såvidt det kan ses i en bog, hvor der ikke må være

2. Se f.eks. artiklen »Musikwissenschaft« i Die Musik in Geschichte und Gegenwart I–XIV. Hrsg. von Fr. Blume. Kassel 1949–68. Endvidere Carl Dahlhaus: *Grundlagen der Musikgeschichte*. Köln 1977 og Finn Gravesen: *Musik og samfund*. Gyldendal 1977.

3. Carl Dahlhaus: *op.cit.* s. 20–21 og s. 157–58.

kildeangivelser, inddrager professor Schiørring imidlertid ikke kilder af sekundær art, som påvirker indholdet i nogen udstrækning, og han lægger heller ikke hovedvægten i bogen på musikkens dokumentariske betydning. Vi får derfor i og for sig temmelig lidt at vide om, hvad der ofte bliver betegnet som »tiden«, i betydningen samtiden. Schiørrings videnskabelige udvælgelse og fortolkning af det musikalske stof er blevet til en musikhistorie, som så igen kan betragtes fra synsvinkler, man på et givet tidspunkt måtte finde væsentlige. Der er her tale om en hermeneutisk cirkel, idet de synsvinkler, man ønsker at anlægge på musikhistorien, påvirker og muligvis omdefinerer den. Anderledes kan det ikke være, når musikhistorien som den foreliggende fremstilling er subjektiv – de musikhistoriske genstande vil ikke nødvendigvis være de samme. Det kommer an på, om den måde, som en person, begivenhed, struktur eller et værk er blevet behandlet på, fortsat vil blive accepteret af både *musik* historikere og *musikhistorikere* som rimelig og betydningsfuld ved videre undersøgelser. – F.eks. har Hans Ernst Krøyer med sine beskedne musikalske talenter formodentlig kun overlevet som navn, fordi han har skrevet melodien til »Der er et yndigt Land«. Hvis vi fik en anden nationalsang, ville han nok snart blive glemt, forudsat at hans vilkår ligesom de andre unge talenter ikke var uvæsentlige i en eller anden sammenhæng.

Efter disse mere principielle overvejelser skal det yderligere siges, at den måde, professor Schiørring disponerer og fremlægger sin musikhistorie på, desuden er et forsøg på at skabe et kompromis mellem en værkimmanent fortolkning af musikken i det 18. og 19. århundrede på den ene side og en placering af musikken i nogle bestemte historiske sammenhænge på den anden.

I kapitlerne »Kirkesangen 1730–1800«, »Musikalske selskaber 1750–1820«, »Undervisning i musik« og »Musikken i hjemmene« – de kapitler, der er kilet ind mellem kapitlerne om teatrets udvikling, berettes der bredt om anledninger til eller ydre forhold i forbindelse med musik og musikliv: musikken som følgefænomen. Her inddrages behandlinger af nodehandel og musikforlag, musikundervisning, amatører, kirkesang, klubber, selskaber og privat musikudfoldelse.

Det meste af kapitlet om kirkesangen er klart og overskueligt. Beretningen om udgivelsen af salmebøgerne og koralbøgerne set i sammenhæng med et åndshistorisk forløb er indlysende og interessant og rummer en hel del fortællateknisk velanbragte antydninger om indre sammenhænge mellem dette og de øvrige tre kapitler. Disse antydninger havde dog kunnet resultere både i en mere systematisk fremstilling og desuden i nogle sammenfattende konklusioner i de andre tre kapitler, hvis stof på forhånd kunne bearbejdes historisk i modsætning til de rent musikcentrerede kapitler. Kapitlerne om de musikalske selskaber, undervisning i musik og musikken i hjemmene svæver derfor lidt på trods af eller måske snarere på grund af stoffets tidsbundethed og manglende kunstkarakter. Professor Schiørring arbejder netop ikke som historiker, og hvordan den samfundsmæssige situation kunne tænkes at have været, udover at den gav mulighed for klubber, nodehandel o.s.v. har ikke været gen-

stand for et studium i en grad, som præger bogen. Hvor jeg synes, at det er en styrke med hensyn til bogens udformning som helhed, forekommer det mig det modsatte i de fire kapitler, idet det får betydning for systematikken indenfor disse.

Kapitlet om de musikalske aktiviteter i kirkerne i slutningen af 1700-tallet afsluttes med sætningen: »Trods den megen kritik af salmesangen har der dog været en ikke helt ringe musikalsk aktivitet i kirkerne.« (s. 49). Efter kapitlerne om sang- og koralbøgerne forventede man her snarere en beretning om problemerne omkring salmesangen og en fremlæggelse af de heftige diskussioner, der fandt sted i forbindelse med pietismens og oplysningstidens opfattelse af digtningens og kunstens såvelsom religionens betydning for den enkeltes opbyggelse og opdragelse. Det drejer sig derimod om den store musik, når Schiørring taler om en ikke ringe musikalsk aktivitet – altså ikke om salmesangen. Schiørring mener, at Numsens ønske om at indføre stor musik, må forstås på baggrund af Niels Schiørrings »Forslag til Kirke Sangens Forbedring« og J. A. P. Schulz' konstateringer i »Gedanken über den Einfluss der Musik auf die Bildung eines Volks.« – Det kan jeg slet ikke forstå. Man skulle snarere tro, at Numsen, som var kapelchef og overhofmarschal, har været meget lidt interesseret i kirkesangens forædling og folkets dannelse, når han ønskede at indføre stor musik i kirkerne. Dette mener jeg også fremgår af den kritik, der gik ud på, at staten brugte for mange penge og kraft på teatrets folk, som Numsen herskede over, hvorimod det netop ønskedes, at man søgte at støtte kirkesangen. Kirkernes årlige passionskoncerter, kantater i anledning af kongens og kronprinsens fødselsdage og velgørenhedskoncerter med Det kgl. Kapel og teatrets sangere havde mere præg af forlystelser. Passionskoncerterne blev jo netop spillet i den tid, hvor andre underholdningsmuligheder var udelukket. Man får en fornemmelse af, at kirkerne snarere tjente som skalkeskjul for disse musikalske aktiviteter, som med større ret kunne være behandlet under et kapitel om det offentligt tilgængelige musikliv. Professor Schiørring nævner selv, at koncerterne er blevet averteret i avisen, og desuden omtales de også i forbindelse med koncerterne på Det kgl. Teater s. 82 ff.

Måske er det overskrifterne i indholdsfortegnelsen kombineret med antydningerne, der vildleder. Hovedkapitlet »Musikalske selskaber« dækker både de offentligt tilgængelige koncerter (Det musikalske Societet, Det kgl. Teater og kirkekoncerterne), klubkoncerterne for den borgerlige offentlighed og koncerterne ved hoffet, der ligesom nogle af kirkekoncerterne hører ind under den repræsentative offentlighed. Med antydningerne virker kapitlerne som signaler på en systematisk gennemgang, der imidlertid ikke følges op – f.eks. når Schiørring taler om de halvt offentlige, halvt private klubkoncerter (s. 82), om at Det musikalske Selskab netop adskiller sig fra Societetet ved at holde sig fjernt fra al offentlighed (s. 50), og når det nævnes, at der i 1785 skulle være mindst 10 offentlige og private koncertforetagender i gang (s. 61) og lignende. En kronologisk gennemgang som den foreliggende virker uoverskuelig, fordi der nu engang var så mange klubber og selskaber. Det virker heller ikke særlig

systematisk, at klubber og klubviser, som hører under hovedkapitlet »Musikalske Selskaber«, er blevet anbragt under »Musikken i hjemmene«.

Med hensyn til savnet af nogle sammenfattende konklusioner i de fire kapitler, hvis indhold direkte er bundet til forhold i slutningen af det 18. århundrede, kan man sige, at sådanne tolkninger eller konklusioner ville befinde sig på et andet niveau end bogens hovedlinie; men der ligger også en tolkning i selve inddragelsen af bestemte stof, og det er netop det gode ved bogen, at Schiørring inden for en meget konsekvent og renlivet måde at skrive musikhistorie på formår at inddrage en anden ennemæssig kategori, nemlig publikums aktiviteter i videste forstand. Der er i og for sig ikke grænser for, hvilke emner, der kan anvendes til at belyse musikhistorien. De er dog forskelligt ladede og kræver en forskellig behandling. Musikværkerne er det centrale, men også komponisterne, de musikalske institutioner, musikalske miljøer, musikværkernes reception, nodeforlag og handel, instrumentbyggeri, musikundervisning, æstetik og musikere må anses for at være del af musikhistorien. Alle disse emner kan endvidere ses fra forskellige sider alt afhængigt af, hvad ens formål er.

Man kan, som Schiørring gør det i nogle kapitler, lægge vægten på den dårlige salmesang, amatørernes instrumentale aktiviteter, professionelle udlændinge, privat musikudfoldelse, nodeforlag, musikhandel og øget behov for musikundervisning. Disse ting kunne imidlertid vise flere sider af samme historiske sag, og efter som vi er ude af det værkimmanente forløb, savner man en bredere forklaring. På samme måde kunne det være fremgået, at der er en sammenhæng mellem musikken ved kirkelige forsamlinger og musikken på teatret trods den tilsyneladende forskellige funktion, ligesom musikken med amatører i sluttede selskaber får en særlig, men ikke uddybet betydning over for de offentligt tilgængelige selskabers koncerter. – Hvad amatørerne foretog sig musikalsk i selskabelig og privat henseende, ville være langt mere interessant, hvis beskrivelsen af dem og deres sociale forudsætninger havde været mere differentieret behandlet. Det virker for let at omtale dem som »de gode borgere«, når man i hvert fald kunne skelne mellem militære og civile, præster, købmænd og håndværkere, fattige og velhavende. En orientering om, hvordan disse stod i brydningen mellem oplysningstidens internationale tanker – idealet om Weltbürgertum – på den ene side og den voksende nationalisme med modviljen mod tyskerne og adelen på den anden, kunne kaste et lys over det nationale syngespil og de udenlandske trupper. En sådan orientering kunne uddybe sætningen s. 26 om »værdifuldt nyt i tidens danske kulturliv« og sætte sætningen s. 124 om »de gode danske mænd« i relief. Schiørring siger jo, at de er musikkens bærende lag (s. 114), og det er dog for vigtigt til kun at blive antydnet.

Af andre antydninger, som havde fortjent en uddybning, er sammenhængen mellem pietisme, følsom stil, opdragelsestanker, visetone og bestræbelserne for salmesangens forbedring. Et blik på den nationalt prægede Sturm und Drang tid i Tyskland, hvor digterne påvirket af Rousseau sympatiserede med landbefolkningen og uskyldige børn, og hvor man mente, at uddannelse og kunst for-

uden religionen førte til en ren humanitet, ville have nuanceret det snævre københavnske tidsbillede. Det havde kunnet vise en anden form for kontakt med tyskerne end den, at tyske musikere dominerede til københavnernes vrede. Man kunne også nævne, at den tysktalende herrnhutermenighed i Christiansfeld netop i 1780-erne i flere sammenhænge er blevet fremhævet både som et eksempel på den gode menighedssang og på en fortrinlig skoleindretning.

Det havde i det hele taget været interessant, hvis professor Schiørring havde inddraget lidt mere både internationalt og provinsielt stof netop i denne periode, som på trods af Københavns indelukthed bag portene alligevel også har været påvirket af udenlandske komponister. Haydn og Mozart får ganske vist et kapitel hver og nævnes ofte, medens Gluck, som dog havde været i Danmark og måske kendt Scheibe, oftest kun nævnes ved navn. Når man erfarer, at J. E. Hartmann, Schulz, Kunzen, Weyse og Gade alle var påvirket af ham, og at han hyppigt blev spillet i selskaber og klubber, havde en omtale af hans operatanker også i sammenhæng med forordet til Scheibes ganske vist uropførte *Thuselde* måske været væsentlig.

Man har naturligvis rig lejlighed til at bevæge sig ind på andre fags områder ved forsøg på sådanne tolkninger. Gør man det, er man sikker på kritik fra folk fra de andre fag, samtidig med at man måske er klar over, at de større sammenhænge, man kan se og ønsker at påvise, mangler empirisk dækning. Schiørrings antydende teknik virker som et forsøg på at balancere mellem det isoleret musikvidenskabelige og det eklektiske. De fornøjelige, tørre bemærkninger, som understreger bogens subjektive karakter, skaber ligeledes en balance mellem den alvidende fortællerholdning og fortolkeren af et stof, som ved, at hans fortolkning er både tids- og personbundet.

De personorienterede kapitler set på baggrund af de forudgående kapitler er gode og samler både trådene på en konsekvent måde og forbereder fremstillingens videre forløb. Kapitlet om J. P. E. Hartmann er særlig veloplagt og godt fortalt. Selv om kapitlerne er personorienterede, er der dog fyldige musikalske gennemgange, som alle kan have glæde af, omend der nok forudsættes en indforståethed med mange begrebers anvendelse. Her findes vendinger som klaverromantiker (s. 254), romantisk frihed (s. 256), ung romantik (s. 258), ægte romantisk vis (s. 304), romantisk liedpræget (s. 261), lyrisk-liedagtigt (s. 305), klassisk-romantisk (s. 305), klassicistiske grundtræk (s. 256), lyrisk-illustrative (s. 318) og dansk-lyrisk (s. 274). Mange af disse vendinger uddybes delvist af sammenhængen, men læsere uden kendskab til musikken får måske svært ved at uddrage nogen betydning heraf.

Professor Schiørrings historie om dansk musik vil kunne blive en inspiration for fagfolk til at dykke ind i musikhistorien og belyse den med andre aspekter end dem, der er kommet frem i bogen. Den opfylder et stort behov, idet der ikke i dette format eksisterer andre danske musikhistorier, og samtidig er det vigtigt, at der hermed er skabt et sammenhængende grundværk i et fag og en tid, som ikke indbyder til den slags værker. Når tredje bind kommer, vil man endelig have en samlet fremstilling, hvor man inden for en musikalsk tradition vil kunne placere

fagets mange artikler, monografier og værker om særlige miljøers og tiders musikliv.

Det siger sig selv, at folk fra andre fag nok ikke i første omgang vil søge bogen ud fra egne faglige motivationer, idet Schiørring kun i så beskedent omfang selv har forsøgt explicit at lægge fortolkninger ind i relation til andre fag eller mere almene problemstillinger. Musikhistorien er dog værd at læse og lærerig for alle, fordi Schiørring har et sjældent omfattende overblik og med historisk sans forsøger ikke at sætte værkerne som pragt til skue, men på traditionsbevidst måde gør musikken nærværende.

Sybille Reventlow

Holger Rasmussen: Banketærskel og manglebræt. Dansk vask og strygning, Nationalmuseets forlag 1977, 47 s., ill., kr. 32.

Holger Rasmussen: Grønne kranse. Bukkar, skovmærke og mysike i folketraditionen, Nationalmuseets forlag 1977, 87 s., ill., kr. 38.

Holger Rasmussens bog »Banketærskel og manglebræt. Dansk vask og strygning« giver en beskrivelse af vaskedagens forløb i årene på »begge sider af århundredskiftet«. Forfatteren gennemgår dels selve arbejdsprocessen og dels de anvendte arbejdsredskaber, omfattende både de traditionelle og de nye redskaber, som gradvis vandt frem. Dernæst er der et afsnit om »kærestegaver«, det vil sige husholdningsredskabernes sociale funktion som meddelelsesmiddel mellem karl og pige. Endelig behandles fremstilling, form og motiv af de vel nok mest kendte kærestegaver, nemlig manglebrætter og banketærskler.

Vaskeprocessen kan inddeles i to hovedafsnit, dels de arbejder, der havde med selve vasken at gøre, iblødsætning, kogning, skrubning, skylning, tørring og blegning, dels efterbehandling af tøj, glatning, strygning og rulning. Allerede før århundredskiftet var nye redskaber, som for eksempel forskellige former for vaskemaskiner og det såkaldte amerikanske vaskebræt med en zinkplade med bølgeriller, kommet på markedet. Hvornår disse innovationer vandt indpas, afhæng formentlig af både økonomisk formåen samt de forskellige sociale miljøers modtagelighed for nyheder. På Lolland var det således kun på herregårde og proprietærgårde, at man ved slutningen af det 19. århundrede anvendte vaskemaskiner. Banketærskelen var et gammelkendt redskab, som blev benyttet til i forbindelse med skylningen, at slå luden ud af tøjet. Efterbehandling med glittesten og manglebræt hører til de ældste metoder, mens egentlige tøjruller med for eksempel stenballast var et nyt redskab, som endnu ikke var almindeligt udbredt på landet i slutningen af forrige århundrede. Glatning med varmt strygejern, i modsætning til de foranævnte kolde glattemetoder, har været kendt siden 1600-tallet. Strygejernets udseende har ikke ændret sig væsentligt, mens opvarmningen har varieret fra hule jern med plads til opvarmede bolte eller trækul til massive og elektriske strygejern.

Den generelle beskrivelse af arbejdsprocesser- og redskaber nuanceres gennem anvendelse af citater fra de beretninger, som er indkommet til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelse (NEU) fra meddelere rundt i landet. Bogen giver en god oversigt over vaskedagens forløb, tillige med at variationer fra egn til egn, fra socialt miljø til socialt miljø samt tidsmæssige variationer søges belyst gennem NEU-materialet.

Afsnittet om kærestegaver og banketærsklers og manglebrætters fremstilling, form og motiv er af mere teoretisk karakter. Kærestegaverne var nok gaver fra karl til pige, men det var sjældent, at karlen selv havde skåret dem. Brættet eller tærskelen var i 17-1800-tallet oftest skåret af landhåndværkere enten på bestilling eller solgt med tomme felter, hvor karlen selv kunne skære pigens navnetræk og årstal. Med gennemgangen af form og motiver har man fået en introduktion til studiet af de to redskaber. Bogen er rigt illustreret med fotografier, tegninger, gamle annoncer og malerier, og er desuden forsynet med en liste over supplerende litteratur om de behandlede emner.

Fra Holger Rasmussens hånd er udkommet endnu en bog, nemlig »Grønne Kranse. Bukkar, skovmærke og mysike i folketraditionen«, som er nr. 5 i Nationalmuseets serie Folkelivs Studier. Bogen udgør et grundigt studium af planten skovmærkes placering i den folkelige kultur. Skovmærkerne har været brugt i husholdningen og i folkemedicinen, ligesom planten har haft sin plads i overtroen og kunsten, men den nu mest kendte anvendelse er skovmærker bundet i grønne kranse, og det er især denne forfatteren har beskæftiget sig med.

Grundlaget for fremstillingen er dels anden litteratur samt forfatterens tidligere artikel om emnet, og dels NEU-beretninger tillige med henvendelser fra offentligheden som svar på opfordringer i dagspressen. Bogen indeholder afsnit om plantens forekomst og benævnelse, om fremstilling og afsætning af grønne kranse, og om skovmærkernes forskellige anvendelsesmuligheder. Endelig er der et afsnit om grønne kranse i nabolandene.

Planten benævnes forskelligt i forskellige egne, således har navnene skovmærke, bukkar og mysike udbredelse i større geografiske områder, mens andre benævnelser er mere lokalt prægede. Formen, hvori skovmærkerne blev bundet, varierede ligeledes for eksempel krans, buket eller »klemme«.

NEU-materialet dokumenterer tydeligt, at fremstillingen af grønne kranse i en del tilfælde skete med henblik på at supplere familiernes indtægt. Det gjaldt både familier der boede på landet og også mindrebedlede familier, der boede i byen. Skovmærkerne blev plukket i det tidlige forår enten af børn alene eller af børn ifølge med voksne. Hvor kransebindingen var beregnet på afsætning kunne der være sat system i det, således at børnene plukkede og derefter bragte planterne hjem til moderen eller bedstemoderen, som bandt selve kransene. Kransebindingens omfang var selvfølgelig afhængig af, om kransene var beregnet til afsætning til en kundedrejs, eller, hvilket var almindeligt i mange familier, man blot bandt et mindre antal kranse til familiens eget forbrug og til at forære væk. Den erhvervsbetonede afsætning, som hovedsagelig fandt sted i købstæderne, foregik enten ved, at

kransebinderne selv drog til byen og solgte kransene på torvet eller på gaderne, eller ved at kransene og afsætningen af dem blev overladt til folk, som regelmæssigt tog til torvet. Skovmærkekranse har været brugt på mange måder, men den nu mest kendte er anvendelsen som duftplante i stuerne.

Bogens beskrivelse af arbejdsprocesserne i forbindelse med plukning, binding og afsætning er meget detaljeret og grundig. Forfatteren har i stort omfang gjort brug af NEU-beretningerne, hvilket medvirker til, at variationerne fra egn til egn og fra socialt miljø til socialt miljø belyses. Skovmærkernes benævnelse, forekomst og bindemåde er indtegnet på overskuelige kort, og arbejdsprocesserne er søgt dokumenteret ved hjælp af blandt andet fotografier og malerier. Bogen er forsynet med en fyldig litteraturliste samt en liste over de anvendte NEU-beretninger. Man kunne måske ønske sig, at de tidsmæssige variationer i kransbinding og anvendelsesform havde været lidt tydeligere. Mange af meddelelserne beskriver forholdene i begyndelsen af dette århundrede, men det fremgår tillige af bogen, at grønne krans stadig sælges idag, uden at man dog får nogen fornemmelse af i hvilket omfang, det sker. Ligeledes kunne man ønske sig en samlet oversigt over, hvilke sociale miljøer NEU-beretningerne repræsenterer. Alt i alt er det en spændende bog, der grundigt og detaljeret beskriver forholdene omkring de grønne krans. Det er desuden en glæde at se NEU's materiale anvendt i så udstrakt grad, som det er tilfældet her.

Jytte Harboe

Per Boje: Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47. Udgivet af Erhvervsarkivet. Universitetsforlaget i Aarhus 1977. 435 s., ill. Engelsk resumé, kr. 92.

Per Bojes undersøgelse af de danske provinskøbmænds økonomiske og sociale forhold 1815-47 behandler et i mange henseender hidtil underbelyst område i det 19. århundredes historie. Landbruget og håndværket er nogenlunde rimeligt belyst, omend især håndværket og den tidlige industri savner nyere behandlinger. Derimod har handelens placering og udvikling i denne mærkeligt stille periode, hvor provinsbyerne hævder sig over for 1700 tallets dominerende hovedstad kun været genstand for ret almene fremstillinger og, når bortses fra byhistorier af stærkt vekslende kvalitet, ikke været genstand for grundige analyser. Som helhed har dog Københavns svækkede stilling jævnlige været fremhævet som ensbetydende med provinsens økonomiske og finansielle afhængighed af det hamborgske vare- og kreditmarked. Det er en af Per Bojes fortjenester, at han, som omtalt nedenfor, i væsentlig grad kan modificere denne antagelse.

Undersøgelsen er ikke styret af præcist formulerede problemstillinger, men Boje præsenterer dog indledningsvis nogle teser, hvis indholds rigtighed søges sandsynliggjort i fremstillingen. Det gælder for det første betoningen af dansk økonomis stigende afhængighed af de

europæiske markeder og forbundet hermed en udvidelse af den danske handels omfang og ændring af handelens struktur med en frigørelse fra de feudale indsnævring af aktivitetsmulighederne. For det andet, at denne tiltagende liberalisering medførte en økonomisk og social differentiering mellem provinskøbmændene omkring tre hovedgrupper: 1. detailhandlere, der fik ekspansionsmuligheder gennem et øget vareudbud af industri- og kolonialvarer fra de store europæiske handelscentre. 2. en gruppe mellemstore købmænd, som dels havde detailhandel og dels stod i tæt forbindelse med oplandets landboere som opkøbere af landbrugsvarer og forsyningscentre for industrivarer og 3. en gruppe storkøbmænd, der på en gang varetog de samme funktioner som de to første grupper, men hvis hovedansvar var storopkøb og videresalg til eksport af landbrugsvarer og indkøb af rå- og færdigvarer til danske aftagere. Mellem disse grupper var der både snævre indbyrdes forbindelser, afhængigheds- og konkurrenceforhold, og selv om denne opdeling ikke har kunnet indarbejdes i den detaljerede undersøgelse af vareomsætning og kapitalforhold, så fremtræder der dog et ganske tydeligt billede af en klart hierarkisk struktur i de danske provinskøbmandssamfund.

Den tredje tese fremhæver de store geografiske forskelle i periodens by- og handelsudvikling, hvilket bl.a. afspejlede sig i de store variationer i afhængighed af Hamborg. Det var fortrinsvis de vestjyske købmænd, der var i et direkte afhængighedsforhold til Hamborg, men måske også for disses vedkommende i et mindre bindende forhold, end hidtil antaget. København som kreditmarked og handelsforbindelse spillede en overraskende stor rolle særlig fra begyndelsen af 1840'erne.

I fire store hovedafsnit udvikler Boje på grundlag af et omfattende materiale disse synspunkter. I kapitlet om vareomsætningen vises landbrugsvarens totale dominans i udførslen og den eksplosive stigning i korneksporten fra begyndelsen af 1840'erne. Det er selvfølgelig ikke overraskende. Ejheller at udførslen var samlet om Norge, England og Holland. Derimod er de påviste meget store svingninger mellem afsætningsmarkederne og udførselsstederne, indtil England i midten af 40'erne blev hovedmarkedet, ret forbløffende. Kapitlet giver et glimrende indtryk af de enkelte landsdeles, byers og købmandshuses indbyrdes forhold og forskydninger mellem disse. Herunder noteres husenes specialisering på markeder og produkter, og det bliver meget klart, at omdrejningspunktet for den danske indtræden i den internationale arbejdsdeling var de store provinshandelshuse. Derimod står billedet af forholdet mellem provinsbyerne og København i dette spørgsmål noget sløret, og det er meget ønskeligt, at Bojes undersøgelse følges op af en analyse af Københavns placering i den samlede markedsudvikling.

Per Boje præsenterer en detaljeret og nuanceret kortlægning af den handelsmæssige praksis og organiseringen af ud- og indførsel, af kravet til kapital og fleksibilitet i forhold til afsætningsmuligheder, produktionsrytme og naturbestemte begrænsninger. Det ret store risikomoment i udenrigshandelen vises klart og illustreres yderligere i det følgende kapitels analyse af periodens købmandsfallitter. Så meget desto mere føles savnet af en undersøgelse af de agerende købmænds viden om kon-

junkturet, afsætnings- og prisforhold. At overleve som storhandlende i denne periode krævede ikke alene handelsmæssig tæft, men må også have været baseret på en grundig indsigt i de internationale markedsforhold. Derfor er en redegørelse for informationsformidlingen, for mulighederne af en rationel tilrettelæggelse af den handelsmæssige aktivitet påkrævet for at fuldstændiggøre billedet af storkøbmændenes funktioner. At skaffe sig et realistisk billede af markedsforholdene må have været en vanskelig opgave på en tid, hvor det internationale kommunikationsnet endnu var ret uudviklet. Her betød de følgende årtiers opbygning af telegrafens givetvis en revolutionerende ændring og blev en forudsætning for verdensmarkedets definitive etablering.

Også forbindelsen mellem købmændene og deres leverandører i landbruget er underbelyst, selv om der indirekte kan sluttes en del ud fra det afsluttende kapitels redegørelse for de lovgivningsmæssige rammer for handel mellem købstæder og landdistrikter. Særlig omkring prangeriets funktion kan der udlæses en del om udviklingen i markedsøkonomien.

I lighed med kommunikationssystemet befandt kreditmarkedet sig i de behandlede årtier endnu på tærsklen til en gennemgribende udvidelse og organisering. Boje påpeger imidlertid, at det relativt uudviklede kreditmarked næppe, som tidligere antaget, virkede særlig aktivitetshæmmende. Indtil midten af 30'erne var den personlige kreditgivning og indre kapitaldannelse i købmændshusene det almindeligste. Men der var dog en ret udbredt kortfristet kreditgivning fra Hamborg og også fra København. Den nødvendiggjordes blandt andet af de meget store udsving i købmændenes fortjenester og dermed i antallet af fallitter og nytilkomne til erhvervet. Også mellem købmændene indbyrdes var der en betydelig kreditgivning og enkelte store huse fungerede som bankers for de mindre købmænd.

Den akkumulerede handelskapital synes i modsætning til senere perioder kun i stærkt begrænset omfang at være blevet investeret i produktiv virksomhed, men punktvis iværksatte købmændene dog »industrielt«
vareproduktion af umiddelbar betydning for deres omsætning. Selv om den statslige bevillingspraksis, som fremhævet af Axel Nielsen, næppe i synderlig grad hæmmede en industriel udvikling, så må fraværet af et egentligt industrielt gennembrud i perioden nok alligevel tilskrives de fortsat eksisterende feudale skranker for vareproduktion og markedsdannelse internt i kongeriget. Derfor var det også oplagt for købmændene at søge de handelsmæssige skranker nedbrudt og prøve at udnytte de økonomiske liberalistiske medlemmer af den enevældige regeringsledende organer.

Det var først og fremmest et spørgsmål om udviklingen af et frit marked for vareudveksling mellem land og by. Udenrigshandelen var kun i ubetydelig grad underlagt begrænsninger. I afsnittet om centraladministrationens holdning til håndhævelsen af købstadsprivilegierne vises de interesser, der gjorde sig gældende mellem de forskellige kategorier af købmænd, og der føjes, uden at det er fremhævet direkte, en brik til forståelsen af også den politisk liberale bevægelses potentielle basis i de danske byer. Interessesammenfaldet mellem akademiske national-

liberale og handelsborgerskabet antydes flere steder og spørgsmålet fortjener en grundig analyse. Det forekommer vel muligt, at den relative svækkelse af handelsborgerskabet i lokalstyret der var en følge af købstadsloven af 1837 på længere sigt blev omsat til en generel politisk-økonomisk styrkeposition på landsplan. Det ville i den forbindelse være interessant at se i hvilken udstrækning der etableredes en bredere kontakt mellem (stor)købmænd og den økonomisk-socialt dominerende faktor på landet, godsejerne. Der må fra kornsalgspærioden start have været muligheder for en bred berøringsflade mellem disse to grupper.

Per Bojes undersøgelse er funderet på et bredt spektrum af kildemateriale, hvis indhold og udsagnskraft diskuteres i et stort selvstændigt afsnit. Afhandlingen er præget af en uhyre sikker metodisk dømmekraft og et klart blik for materialets muligheder og begrænsninger. Dets muligheder er veludnyttede gennem EDB behandling og ved siden af selve fremstillingens tabelmateriale rummer afhandlingen et omfattende antal bilag, der belyser mange sider af provinskøbmændenes økonomiske status og funktion både for gruppen som helhed og for de enkelte købmandshuse. Her er der en vældig fond af oplysninger også for lokalhistorisk interesserede. Enkelte steder må læseren tænke sig grundigt om for at placere tabellerne kronologisk, og forfatteren kunne have fremmet anvendeligheden yderligere ved et sagregister og en fyldigere bilagsoversigt. Men det er mindre indvendinger mod en som helhed nøgtern og velskrevet fremstilling, der rummer uhyre mængder af stof og delindsigter i periodens økonomiske historie.

En alvorligere indvending mod bogen er dens teoriløshed. Gang på gang kalder Bojes resultater på en yderligere diskussion af deres værdi for en samlet forståelse af den gennemgribende omformning fra feudale til kapitalistiske forhold, som denne periode er en vigtig del af. I de senere årtiers internationale forskning har netop handelskapitalen og byernes rolle i denne proces indtaget en fremtrædende plads. Hvordan skal vi i denne periode med reformpause efter den store omstrukturering af agrarøkonomien vurdere købmændenes rolle i udviklingen af den indre samfundsmæssige arbejdsdeling og deres formidling af den danske placering på det internationale marked? Blev der i denne sektor skabt muligheder for en kapitalakkumulering, der kunne overføres til udviklingen af en industriel kapitalisme, som vi ser det senere i århundredet? Og på et mere konkret plan: hvorledes var købmændenes politisk-sociale bevidsthed og relationer til andre dynamiske klasser og grupper i perioden? Også inden for de enkelte afsnit savnes en udnyttelse af de senere års teoridannelse, f.eks. i afsnittet om købmændenes sociale status. Det er måske urimeligt at stille sådanne krav til en analyse, der har krævet så omfattende grundforskning og vanskelig materialebearbejdning. Dens styrke er, at netop denne side er så gennearbejdet og pålidelig og fremstillingen så læseværdig, at den uden tvivl vil få en central plads i fremtidige undersøgelser af den samlede økonomisk-sociale udvikling i perioden.

Niels Finn Christiansen

Erna Lorenzen og Ulla Thyning: Folketøj på landet 1830–1880. Nyt Nordisk forlag Arnold Busck 1977. 108 s., ill., kr. 174,50.

Ikke uden grund har bondedragterne fra forrige århundrede ofte været genstand for stor opmærksomhed, fremstillet som de var af farvestrålende hjemmegjort materiale og med en teknisk kunnen, der ofte lader vor tids håndværksmæssige frembringelser meget tilbage at ønske.

Interessen omkring dragterne manifesterer sig fra flere forskellige sider. Videnskabeligt er der bl.a. blevet fokuseret på spørgsmål om dragtudvikling, dragtskikke på landet kontra byen og på spørgsmålet om, hvorvidt man kan tale om en folkedragt eller egnsdragt.

Den foreliggende bog: »Folketøj på landet« er inspireret af, at museerne i de senere år i et stadigt stigende omfang er blevet opsøgt af folkedansere, der har ønsket at fremstille historiske korrekte egnsdragter. Et forhavende der efter forfatterens mening kun delvis kan krones med held, idet folkedanserne tit bliver mere forskellig klædt fra egn til egn, end folk oprindelig var det. (s. 12). Et oplagt materiale til tidligere tiders dragtskikke er skifteprotokollerne, hvor listerne tydelig er præget af, at gangklædernes antal stiger i takt med den økonomiske opgangsperiode fra o. 1830. Svagheden i materialet er, at man ikke kan se, hvornår brugeren har anvendt tøjet, og at kun tekstiler der har været anset af værdi, er blevet anført i fortegnelserne. Et andet materiale findes i form af kunstneriske gengivelser, fremstillet i årene efter år 1800. Problemet med disse gengivelser er, at der blev truffet et valg m.h.t. hvilken dragt kunstneren ønskede at vise. Billederne viser således ikke variationsbredden i de dragter, der har været anvendt, tværtimod mener forfatterne, at de har understøttet en fejlagtig opfattelse af en folkelig egnsbetonet dragtskik.

Ved hjælp af endnu bevaret materiale i museerne søges der i bogen vist et varieret udsnit af folketøj fra forrige århundrede. Med undtagelse af enkelte egne nemlig Læsø, Fanø, Rømø, Falster, Røsnæs og Amager afviser forfatterne at ville tale om egentlige egnsforskelle i bøndernes påklædning. I meget korte afsnit gennemgås de enkelte dragtdele indenfor mands- og kvindedragter, og endelig følger et selvstændigt afsnit med gennemgang af hovedtøjerne. I modsætning til selve dragten (for kvindernes vedkommende hel kjole eller skørt og overdel) fremhæves det, at der har været store egnsforskelle med hensyn til kvindernes hovedbeklædning. Uvilkårlig virker denne oplysning om egnsforskelle i hovedbeklædningen sammenholdt med forfatterens hævde af, at der ingen egnsforskel er i selve dragten ikke logisk, og påstanden underbygges ikke i den meget kortfattede tekst. En mulig forklaring på forholdet ville være, at befolkningen har værnet mere om hovedtøjerne, der var kostbare at fremstille, hvorimod selve dragtdelen har været udsat for slid og omsyninger, således at eventuelle egnsforskelle er blevet udvisket.

Bogens styrke er et meget stort illustrationsmateriale. Farveillustrationerne er en fryd for øjet, og der vises en stor detaljrigdom, der er velegnet som inspirationsmate-

riale til vor tids tekstiludøvere. Men hvorvidt forfatterne har nået deres mål at yde en hjælp til folk, der selv ønsker at fremstille en dragt, skal jeg lade være usagt. Forfatterne gør selv opmærksom på, at der ikke bliver givet et fuldstændigt billede af påklædningen i perioden, og standardværket til dragtskikke på landet må stadig siges at være Ellen Andersen: *De danske bønderes klædedragt*, (1960) hvor der lægges vægt på egnsforskelle i dragten.

En rekonstruktion af landbefolkningens måde at klæde sig på i det 19. århundrede er en vanskelig opgave. Dragten har næppe noget sted været så ensartet, at den havde uniformspræg. Alle forskere er enige om, at f.eks. Amagerbønderne var anderledes klædt end folk i andre dele af landet, men trods det har enhver amagerbonde og -kvinde haft sit individuelle præg. Selve det af farvning, spinding, vævning og syning blev udført i hjemmene eller i landsbyen lader antyde, at beklædningen ikke har været ensartet i hele landet. Emnet omkring dragtudviklingen er væsentligt, men i det hele taget kunne man ønske, at der i undersøgelser omkring dragten ville blive lagt mere vægt på at sammenholde hele tilvirkningen af dragten med samfundsudviklingen og -forholdene, så ville man undgå påstande som f.eks: »... Særken var mere eller mindre dekorativt udformet ved hals og ærmer. Det afhang af, hvor meget af den, der skulle stikke frem under bul eller trøje«. (s. 32). Det var vist lidt mere kompliceret end som så. De egne, hvor man i særlig grad finder dekorationer på særkene er fra de frugtbare egne – Hedebo, Falster og Amager – hvor befolkningen havde tid og råd til at beskæftige sig med det luksusbetonede broderiarbejde, hvorimod man i meget ringe grad finder hørvarer endsige broderier i Vestjylland. I løbet af det 19. århundrede viser folketællingerne, at der var et stort antal skræddere, sygiger og landsbyvævere i lokalsamfundene. Dragten blev altså i stigende grad udført af fagfolk. I adskillige landsbyer var der op til en halv snes vævere, ofte med en uddannelse fra de statsstøttede spinde- og væveskoler. Sådanne vævere har givetvis været med til at præge den egn, hvori de havde deres arbejdsområde. Mig bekendt findes der en hel del bevarede regnskabs- og prøvebøger fra sådanne landsbyvævere. Dette materiale kunne i geografisk afgrænsede områder udnyttes til belysning af problemet omkring egns særpræg, og samtidig kunne materialet i videre perspektiv vise en fase, hvor de hidtidige kvindearbejder indenfor tøjfremstilling delvis overgik til håndværksmæssig produktion, for endelig omkring 1880–1900 omsider at overgå til industriel fremstilling.

Bodil K. Hansen

Bjørn Erichsen: Om arbejderbevægelsen. En introduktionsbog til dansk arbejderbevægelses historie, Hans Reitzels forlag, 1977, 224 s., ill., 68 kr.

Interessen for arbejderbevægelsens historie er gennem de senere år vokset støt. Det har givet sig udslag både på undervisningens og på forskningens område. Indenfor

sidstnævnte er der således fremkommet en række specialafhandlinger med forskellige sider af arbejderbevægelsens historie som emne. Interessen har imidlertid endnu ikke, bortset fra Forbundet Socialisternes halvhjertede forsøg – kun bind I er udkommet – i »lad falde, hvad ikke kan stå«, givet sig udslag i nogen samlet oversigtsfremstilling af dansk arbejderbevægelses historie. Denne tingenes tilstand har utvivlsomt været til skade for undervisningen i arbejderbevægelsens historie, hvor man har manglet en samlet ramme at arbejde ud fra. De to partihistorier, Socialdemokratiets »En bygning vi rejser« og DKP's »Det knager i samfundets fuger og bånd«, har af forskellige grunde ikke kunnet udgøre en sådan ramme. Det samme gælder for Kjeld Windings oversigtsmæssige fremstilling fra 1943.

Det er derfor med spændte forventninger man giver sig i kast med Bjørn Erichsens introduktionsbog til dansk arbejderbevægelses historie, der i forordet præsenteres som et forsøg på at imødekomme ønsket om en overskuelig fremstilling. Overskuelig er den, disponeret kronologisk med en traditionel faseopdeling, der spænder over perioden fra omkring 1870 til 1977. Dertil er den velskrevet og let læst.

Bogen indledes med et afsnit, der indeholder en kortfattet historieteoretisk oversigt. Der skelnes mellem en borgerlig og en marxistisk historiefopfattelse, og der gøres rede for den historiske materialismes grundbegreber. Afsnittet er klart, men noget forenklet. Dernæst følger et afsnit om kapitalismens udvikling i Danmark frem til 1870 med en skitsering af det materielle grundlag for den kapitalistiske produktionsmådes opkomst, der udgjorde forudsætningen for arbejderklassens dannelse. Herunder omtales også 1860'ernes arbejderdannelsesforeninger. Det er imidlertid misvisende at betegne disse som »kimen til dannelsen af fagforeningerne« (s. 38). Fagforeningerne blev snarere dannet på trods af arbejderdannelsesforeningerne og vendte sig mod deres budskab om klasse-samarbejde.

De følgende afsnit indledes med en oversigtsmæssig gennemgang af den materielle samfundsmæssige, herunder specielt den økonomiske udvikling, hvorefter følger beskrivelsen af arbejderbevægelsens udvikling i relation hertil. Afsnittene afsluttes med et kort udblik over den internationale arbejderbevægelses udvikling i perioden og med en stikordsmæssig sammenfatning af afsnittet som helhed. Sammenfatningen bidrager i høj grad til bogens overskuelighed ligesom den forøger bogens anvendelsesmuligheder i undervisningssammenhæng. Det, at den danske arbejderbevægelses historie sættes i relation til udviklingen i den internationale arbejderbevægelse, må siges at være særdeles værdifuldt, selv om det sker i en meget kortfattet form.

Det fremgår af Bjørn Erichsens forord til bogen, at hans hensigt er at skildre arbejderbevægelsens historie ud fra et materialistisk grundlag. Bogen er partisk, hedder det. »Den tager stilling for arbejderklassen og dermed for socialismen.« (s. 9).

Har forfatteren nu opfyldt sit mål? Ikke ganske. Det materialistiske grundsyn er gennemført med konsekvens, men ikke uproblematisk. I perioden frem til omkring 1920 søger han således at efterleve sin proklamerede par-

tiskhed. Men herefter svigter klarsynet i stigende grad Bjørn Erichsen – hvorfor nu det? Det hænger sammen med hans engagement, der viser sig ikke slet og ret at være »for arbejderklassen og dermed for socialismen«, men for en bestemt retning i arbejderbevægelsen. Den retning, der repræsenteres af DKP. I sig selv er der ikke noget odøst heri, men når engagementet som her får konsekvenser i retning af et forsvar for DKP's aktuelle politiske positioner, der oven i købet i et vist omfang projiceres tilbage i tiden, så bliver partiskheden en belastning for fremstillingen. Der er så ikke længere tale om en klassebestemt partiskhed, men om en organisatorisk betinget.

Hvorledes giver dette sig udslag i fremstillingen? På den måde, at arbejderbevægelsens historie efter 1920 i voksende omfang bliver historien om DKP's politiske linie i arbejderbevægelsen. Tilsvarende bliver forklaringerne på udviklingen og vurderingerne i væsentlig udstrækning DKP's. Det betyder dels, at Socialdemokratiet som den dominerende retning i arbejderbevægelsen træder i baggrunden, dels at partiets reformisme bliver utilstrækkeligt forklaret. Videre medfører det, at andre retninger i arbejderbevægelsen bliver yderst stedmoderligt behandlet om overhovedet. Yderligere bevirker denne tendens i bogen, at forfatteren har undladt at benytte sig af en væsentlig del af den forskning, der i den seneste tid er blevet produceret, fortrinsvis i form af universitetsspecialer. Bogen har således i en vis forstand karakter af et polemisk indlæg i debatten om arbejderbevægelsens historie.

Men lad os gå ned i teksten og fremdrage nogle eksempler på, hvad disse forhold fører til.

Bjørn Erichsen mener, at Socialdemokratiets første program, Gimleprogrammet, fra 1876 »i det store og hele var en afskrift af det store tyske broderpartis program.« (s. 54). Dette var ikke tilfældet. På flere væsentlige punkter adskiller Gimleprogrammet sig fra det tyske Gothaprogram. Eksempelvis findes det centrale, af Marx kritiserede, punkt om den jernhårde lønningslov ikke i Gimleprogrammet, ligesom dette indeholder flere selvstændige programpunkter. Det er ligeledes misvisende, når Socialdemokratiets mangeårige leder P. Knudsen fremhæves som medvirkende til at afsvække »det socialistiske perspektiv i Socialdemokratiets virke« (s. 55). Netop P. Knudsen var en af de få i Socialdemokratiets ledelse, der kan betegnes som bevidst marxist. Fejlagtigt er det videre, når det om Gustav Bang hedder, »at han udgjorde ryggraden i partiets venstrefløj« (s. 85). Gustav Bang forholdt sig fuldstændig loyal overfor den reformistiske socialdemokratiske politik. At han samtidig, som det rigtigt siges, var en »ledende teoretiker og en stor udbreder af marxismen herhjemme« (s. 85) og i sit virke som sådan betjente sig af partiets kommunikationssystem, tyder på en spændvidde i Socialdemokratiet, som forfatteren ikke synes at være opmærksom på.

Ser vi på Bjørn Erichsens vurdering af septemberforliget af 1899, så viser den sig at være alt for unuanceret og forenklet. Den langvarige konflikt bliver betragtet som et udslag af arbejderklassens kampvilje i modsætning til DsF-ledelsen. »Kun arbejderbevægelsens nyvalgte ledere var ikke situationen voksen, og de skulle ende med at

falde klassen i ryggen med et nederlag,« (s. 72). Der foretages her en grov efterrationalisering. Vurderet ud fra de samtidige betingelser var forliget ikke helt så sort og DsF-ledelsen ikke helt så forræderisk, som den gøres til. Som det væsentligste positive element for arbejderbevægelsen indeholdt forliget en anerkendelse af den nydannede landsorganisation. Hvad angår forliget som helhed, så betragtede DsF-ledelsen det eksplicit som et første skridt på vejen, hvor nye kampe og frihed ventede den nu centralt organiserede og dermed mere slagkraftige arbejderbevægelse. Men Bjørn Erichsen har ret i, at septemberforliget faktisk blev en spændetrøje for fagbevægelsen i mange år frem. Dette kan dog langt fra siges at have været DsF-ledelsens hensigt. Hvorfor siger Bjørn Erichsen det så? Ja, her er vi ved et af fremstillingens generelt set svage punkter. Opfattelsen og vurderingen af den socialdemokratiske reformisme. Reformismen betragtes som et forræderi fra et arbejderaristokratis side overfor arbejderklassen og -bevægelsen. Den forklaring er ganske utilstrækkelig. Man kan med rette spørge, hvorfor arbejderklassen for det store flertals vedkommende stadig slutter op om en forræderisk ledelse. Omvendt kan man spørge, hvorfor det revolutionære alternativ – som DKP fremstilles som – ikke har formået, i højere grad en tilfældet har været, at organisere arbejderklassen. De vanskeligheder Bjørn Erichsen her havner i hænger bl.a. sammen med hans organisatorisk betingede partiskhed. Den afskærer ham fra en sammenhængende kritik af DKP og virker samtidig blokerende for en dyberegående forståelse af Socialdemokratiets reformisme.

Den ukritiske holdning overfor DKP's politik kommer til udtryk i en manglende diskussion af partiets teoretiske og strategiske positioner som de bl.a. viser sig i teorien om den statsmonopolitiske kapitalisme og den fredelige sameksistens. Disse teorier gøres i stedet til noget, der ligner hovedhjørnestenen i Marx' og Lenins teorier, hvilket de ikke kan siges at have været. Forfatteren bekender sig herved til en bestemt udgave af marxismen-leninismen, den sovjetiske.

Denne grundholdning kommer også frem i omtalen af internationale forhold. Udviklingen i Sovjetunionen i 30'erne problematiseres således overhovedet ikke. I stedet gengives næsten ordret den officielle sovjetiske afstandtagen fra Stalintiden: »Op gennem trediveår prægedes Sovjetunionen af den stalinistiske administration og persondyrkelse med de overgreb og forbrydelser, denne medførte.« (s. 129/130). I overensstemmelse hermed søges heller ikke afdækket, hvilke følger denne udvikling i Sovjetunionen fik for DKP.

Omtalen af udviklingen i Østeuropa efter 2. verdenskrig forekommer tilfældig. Således nævnes arbejderopstanden i Østberlin i 1953 ikke med et ord, det samme gælder de senere års vilde strejker i Polen. Derimod omtales opstandene i Ungarn 1956 og Tjekkoslovakiet 1968. Selv om nedkæmpelsen af disse skulle synes vanskelig at forsvare, så undser forfatteren sig ikke herfor, eller han undlader at tage kritisk stilling til problemerne. En lignende tendens kommer frem ved omtalen af Kina efter bruddet med Sovjet. Det hedder således om den kinesiske politik, at den var »til skade for verdens folk.« (s. 187).

Efterhånden som Bjørn Erichsen kommer op i tiden

bliver vurderingerne og beskrivelserne stadig mere usikre og støtter sig i stigende grad på den officielle DKP-politik. Det kommer til udtryk ved omtalen af SF's og VS's dannelse og udvikling. Men også derved, at der i fremstillingen efter DKP's fornyede entre på den parlamentariske scene i 1973 lægges større vægt på folketingspolitikken, specielt den DKP'ske.

Ser vi på den terminologi Bjørn Erichsen benytter, så tyder den til tider på en fremskreden begrebsforvirring. Således anvendes termen »middelstanden« (s. 64/65) – i øvrigt uden at der gøres forsøg på definition. Termen falder udenfor de af Marx udviklede hovedkategorier af klasser i det kapitalistiske samfund: kapitalistklassen, småborgerskabet og arbejderklassen. Senere hen synes det revolutionære potentiale at være overgået fra arbejderklassen til »folket«, der forlenes med dybe mystiske kræfter: »Det, det først og fremmest drejer sig om, er enhed i folket i selve dets dybe dagligdag.« (s. 207).

Bjørn Erichsens bog er således ikke uden problemer. De forekommer ganske vist ofte at være ikke-erkendte af forfatteren. Alligevel må bogen betegnes som værende af værdi. Først og fremmest som udgangspunkt for diskussion.

Foruden de tidligere omtalte kvaliteter skal det til slut nævnes, at bogen er forsynet med et udmærket billedmateriale og et register.

Søren Federspiel

Lis Højgaard: Bidrag til den danske kvindebevægelses historie 1870–1900. Småskrifter fra Københavns Universitet, Institut for kultursociologi, hæfte 6. 1977. 131 sider, kr. 25.

Trods en aktiv indsats i de senere år må kvindehistorisk forskning stadig betegnes som værende i sin vorden. Med denne bog er der nået et lille skridt fremad. Lis Højgaard opstiller som mål: »at analysere den danske kvindebevægelses opståen og udvikling og denne udviklings sammenhæng med det borgerlige samfunds udvikling.« (s. 7). Den tidsmæssige afgrænsning 1870–1900 er valgt, fordi det er i denne periode de første kvindesaglige foreninger opstår. Ved periodens start manglede kvinderne stort set alle borgerlige rettigheder, og det er i denne periode, de grundlæggende problemstillinger i kvindekampen for første gang formuleres og finder sit politiske udtryk. Kvindesagligt afgrænses undersøgelsen til de 3 betydeligste kvindeorganer i perioden nemlig Dansk Kvindesamfund fra 1871, Kvindelig Fremskridtsforening fra 1885 og Kvindelig Valgretsforening dannet i 1889.

Kildematerialet til Dansk Kvindesamfund (DK) er hentet fra foreningens blad »Kvinden og Samfundet« samt fra materiale fra DKs arkiv. For fremtidig forskning ville det have været en hjælp med en antydning af, hvad der findes i dette arkiv, da notehenvisningerne ingen hjælp er til, idet der kun findes ganske få henvisninger til DKs arkiv. Til belysning af de to andre foreninger anvendes hovedsageligt Kvindelig Fremskridtsforenings (KF) blad: »Hvad Vi Vil« samt enkelte breve i Matilde

og Frd. Bajers arkiv. Forfatteren beklager det manglende materiale til KF, det må derfor undre, at et værk som Frd. Bajer: Livserindringer. (1909) ikke er anvendt, i betragtning af at ægteparret Bajer var initiativtager til dannelsen af både DK og KF. Dette værk ville desuden have givet en henvisning til en artikel af M. Bajer om KFs arbejde umiddelbart efter foreningens ophør.

I indledningsafsnittet gives en historisk redegørelse for den økonomiske og politiske udvikling i perioden, forhold der var af betydning for kvindebevægelsens udformning. Økonomisk fordi de sociale relationer ændredes i takt med, at den kapitalistiske produktionsmåde slog igennem. Politisk fordi kvinderne blev grebet af den friheds- og lighedsdebat, som er tilknyttet tiden efter 1849.

På siderne 26–38 behandles kvindeundertrykkens specifikke kapitalistiske karakter. For den gifte arbejderkvinde betød udviklingen, at mange blev tvunget til lønarbejde og dermed dobbeltarbejde. Karakteren af disse kvinders problemer, kamp for bedre arbejds- og lønforhold, bevirkede at de i den grad de havde overskud dertil måtte søge en løsning på problemerne gennem de faglige organisationer. Borgerskabets kvinder måtte i modsætning til arbejderkvinderne kæmpe for at få adgang til arbejde. Alle borgerlige erhverv, som mændene i deres klasse indtog, var lukkede. Det var dermed den borgerlige kvinde, der som køn blev forskelsbehandlet, og forfatteren ser det derfor som naturligt, at den første kvindebevægelse netop fik sit udspring fra denne gruppe kvinder. Om kvinderne på landet anføres det i få ord, at landbokvindens situation i vid udstrækning var uændret, og at kvindebevægelsens krav derfor vandt ringe gehør. (s. 38) Dette er givetvis en for enkel fremstilling af kvindens vilkår på landet. Landbokvindens vilkår undergik som de øvrige kvinders en stor ændring i kraft af, at de traditionelle kvindelige sysler (mejeri, bagning, tekstiltilvirkning o.l.) blev overtaget af maskiner. En stor del af kvinderne på landet brød op fra de vante omgivelser for at søge forbedrede kår i byerne. Det ville derfor være mere korrekt at anføre, at kvindebevægelsen ikke forstod eller i meget ringe grad beskæftigede sig med landbosamfundets problemer.

I de to næste afsnit behandles henholdsvis DK og KF. Dansk Kvindesamfund hævdede at arbejde for alle kvinder, det blev derfor en bred tværpolitisk organisation, som nødvendigvis måtte formulere sig forsigtigt. Foreningens holdning til arbejdsmarkedet og ægteskabslovgivningen analyseres. Kvindens økonomiske uafhængighed var et meget centralt punkt i DKs frigørelsesteori. Foreningen stod således bag oprettelsen af uddannelsesinstitutioner som tegne- og handelsskolen for kvinder, ligesom man førte en ivrig agitation for åbningen af højere stillinger for kvinder. Essensen bag disse bestræbelser var, at forbedringen af kvindens uddannelses- og erhvervs muligheder skulle føre til målet: Kvindens ligestilling med manden. Ligestillingstanken udvikles m.h.t. ægteskabslovgivningen. Ægteskabet som institution fastholdes, det er den patriarkalske form der anfægtes. Den gifte kvinde var umyndig og det var dette DK ønskede at ændre, idet dette forhold blev hævdet at være nedbrydende for kvindens karakter samtidig med, at det virkede skadende for mandens udvikling. I den samlede vurde-

ring af DK konstateres det, at foreningen veg tilbage for politisk stillingtagen og for at behandle arbejderkvindens problemer, hvorfor der naturligt fremkom mere radikale kvindeforeninger. Forfatteren ser DKs store fortjeneste i, at den som den første forening tog kvindespørgsmålet op til debat, hvilket har haft en effekt, der ikke lader sig måle.

Belært af og utilfredse med DK stiftede en gruppe kvinder i 1885 Kvindelig Fremskridtsforening. Man så klart at kvindesagen ikke kunne løses i et vacuum ved hjælp af tildelingen af de borgerlige rettigheder, men kun som en del af en større politisk helhed. Fra 1888–94 udgav foreningen bladet: »Hvad Vi Vil« og stillede her 3 programpunkter op nemlig, Kvindesag, Fredssag og Arbejdsag. Der var således både en socialdemokratisk/socialistisk linie og en mere borgerlig linie støttende sig til partiet Venstre. Den borgerlige linie viser sig i arbejdet for fredssagen, og den socialistiske tendens kommer til udtryk i foreningens syn på arbejdsagen og i dens opfattelse af sammenhængen mellem arbejder- og kvindesag. Fra foreningens start stillede foreningen sig meget positivt overfor Socialdemokratiet, der havde kvindevalgretten på programmet, men partiets nølede aktiviteter medførte, at KF efterhånden opgav socialdemokratiet som det frelsende parti. Af foreningens praktiske politiske arbejder må især nævnes foreningens initiativer for at forbedre arbejderkvindernes forhold og dens oplysende virksomhed med etableringen af en socialpolitisk skole for kvinder.

Af alle kvindebevægelsens krav var valgretskravet det vigtigste, og dette behandles i bogens sidste afsnit. Indtil århundredeskiftet bevægede DKs valgretskrav sig aldrig udover kravet om privilegeret valgret. KF krævede derimod fra 1888 politisk og kommunal stemmeret for alle kvinder. Valgretten blev set som et middel til at ændre samfundet, og det var til løsning af de sociale spørgsmål, at kvinden skulle ind i det politiske liv.

Kvindevalgretsforeningen blev stiftet af et medlem af KF, nemlig Line Luplau. Hendes synspunkt var, at når valgretsspørgsmålet blev kanaliseret fra en selvstændig forening, kunne man arbejde mere koncentreret om dette ene punkt. Gennem dagspressen, på folkemøder og ved andragende til Rigsdagen satsede foreningen på at vinde gehør for kravet om kvindernes valgret. Men allerede i 1893 nedlagde bestyrelsen hvervet p.gr.a. manglende resultater af det udførte arbejde. Alt ialt sker der en afmatning i kvindebevægelsen i 1890'erne, hvilket forklares ud fra, at den politiske afmatning, som gik forud for forliget mellem Venstre og Højre også slog igennem på det kvindesaglige område. I løbet af de følgende år opløstes både Kvindevalgretsforeningen og KF, og de sørgelige rester af kvindeforeningernes aktive politik blev overladt til Dansk Kvindesamfund.

Bogen er et bidrag til forståelse af de første kvindebevægelsers officielle politik og holdninger hovedsagelig ud fra foreningernes egne blade. Og ud fra de spørgsmål der stilles, er undersøgelsen gennemført stramt og overskueligt. De næste spørgsmål må så være, hvad gemmer der sig under den officielle overflade? Kvindeforeningerne opstod i København, og meget af deres virksomhed var centreret her. Hvordan var situationen i resten af

landet, og kan man overhovedet tale om en kvindebevægelse udenfor København?

Bodil K. Hansen

Inger-Lise Hjordt-Vetlesen: Forlokkelse og familie. Om den kvindelige identitetskonflikt i Marie Bregendahls forfatterskab. Skriftserie om Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920. Odense Universitet 1977. 104 s. kr. 33,05.

I 1975 påbegyndte Odense Universitet at udsende skriftserien Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920. Målet var, hed det i subscriptionsindbydelsen: »... at oparbejde et historisk-empirisk studium af periodens bevidsthedsdannelse, idet relationerne mellem Samfund (produktion/familie/stat), Formidling (presse/uddannelse/kirke) og Litteratur (den litterære offentlighed/den skønlitterære institution) analyseres«. Et ambitiøst projekt. Der foreligger nu 5 bøger i skriftserien, og ikke mindst placerer Inger-Lise Hjordt-Vetlesen sig meget fint. Snævert set er bogen analyse af Marie Bregendahls forfatterskab. Men derudover får man herigennem et bidrag til forståelsen af ændringerne i familierelationerne samt en ansats til vurdering af, hvordan landbrugets omlægning i det 19. århundrede fik forskellige konsekvenser for mænd og kvinder.

I indledningsafsnittet trækkes udviklingen i familierelationerne op gennem hele det 19. århundrede. Med landboreformerne ændredes det feudale ejendomsforhold og dermed organiseringen af den samfundsmæssige produktion. Hvor produktionen tidligere havde været bundet til godsensheden og organiseret gennem landsbyens fællesskab, blev den nu i princippet bundet til den enkelte bondefamilie. Familiestrukturen indsnævredes til, at den enkelte bondefamilie med børn og tyende dannede en patriarkalsk enhed, hvor børn og tyendes arbejde under husbondens eller madmoderens ledelse fik karakter af en uddannelse til deres fremtidige virke. De afgørende dyder i disse familiebrug var indordning under familieenheden, flid og sparsommelighed. Med pengeøkonomiens udbredelse fra 1860erne blev denne patriarkalske struktur gradvis undermineret, idet upersonlige markedsmekanismer, salg og køb når konjunkturerne var gunstige, og kravet om nye dyrkningsmetoder greb forstyrrende ind i det hidtidige så rationalt organiserede familiebrug. Disse tendenser tilspidsedes i 1880erne. Højskolerne og andelsbevægelsen reorganiserede ganske vist udadtil et fællesskab, men samtidig var disse instanser baseret på en styrkelse af den enkeltes dygtighed og personlige selvstændighed, hvorfor den enkeltes jeg-følelse og individuelle forventninger voksede. Som landbosamfundet udviklede sig, blev der langt flere muligheder for den selvstændiggjorte mand, end tilfældet var for kvinden. I de lukkede familiebrug havde kvindens arbejdsindsats været af ligeså vital betydning for familiens overlevelse som mandens. Husmoderen havde endvidere som oftest haft en selvstændig indtjening fra specialområder som mejeri,

spinding og vævning, arbejdsfunktioner som i slutningen af forrige århundrede blev overtaget af maskiner, der blev betjent af mænd. Husmoderen blev dermed i langt højere grad end tidligere afhængig af manden som hovedforsørger. Da etableringen af gårde stagnerede i 80erne, og udvandringshyppigheden var større for mænd end for kvinder, blev følgen, at der kom til at mangle arbejdspladser og ægteskabsmuligheder for de unge kvinder på landet. Der er denne udvikling sammenholdt med individets ændrede jeg-forventninger, der forklæres som accenturerende den vandring af kvinder fra land til by som kendetegner slutningen af det 19. århundrede. Man kunne her tilføje en anden faktor af betydning nemlig den, at hvorimod kvindens arbejde tidligere havde krævet en specialviden, blev de kvindelige arbejdsområder i højere grad rutineprægede job, som enhver knøs eller landarbejder kunne klare. Der tænkes her på roelugningen og malkningen af de store kvægbesætninger, der fulgte i andelsmejeriernes kølvand, disse arbejder blev lavt vurderet, hvorfor denne arbejdsomlægning kan have befordret, at kvinden søgte til byerne, der vinkede med de tilsyneladende mange muligheder.

Individuelle skildringer af hvordan denne udvikling oplevedes af kvinderne, er yderst sjældne, derfor har studiet af Marie Bregendahl sin afgjorte betydning. M.B. (1867-1940) voksede op i et velhavende gårdmandshjem i nærheden af Skive. Efter konfirmationen kom hun ud at tjene for at blive oplært til husmor. Udover den 7 årige skolegang kom hun som mange af hendes ligestillede på højskole. Dette ophold betød, sammen med at hun i 1886 stiftede bekendtskab med Aakjær, der kom fra en mindre landejendom, at hun blev orienteret indenfor tidens litterære og kulturradikale strømninger. M.B. rejste til København og fik plads som tjenestepige, men hun tog ikke til København som mange af hendes kvindelige med søstre for bare at blive tjenestepige, hun søgte netop til byen for at blive noget andet og for at realisere sig selv som individ. Men for en kvinde fra landet, uden økonomiske midler, gik den eneste farbare vej opad gennem ægteskabet. I 1893 giftede hun sig med Aakjær, og de fik en søn året efter. Opretholdelsen af hjemmet blev så godt som udelukkende overladt til M.B., hun forestod driften af et pensionat, medens Aakjær gik på et privat studenterkursus. Alle hendes forventninger om et større intellektuelt indhold i tilværelsen blev ikke indfriet, økonomien var elendig og i år 1900, blev de skilt. Som enlig mor ernærede hun sig som husbestyrerinde på et mejeri på Nørrebro, for endelig fra o. 1912 udelukkende at ernære sig af sin forfattervirksomhed. Vi får her et tydeligt billede af en kvinde, der brød op fra landet med ønsket om større udfoldelsesmuligheder, men ægteskabet indfrie ikke forventningerne, M.B.'s arbejdsområder kom tværtimod til at følge det mønster opdragelsen havde tegnet, hvorimod Aakjær brød ud. For manden var der tydeligvis ikke tilnærmelsesvis så mange skranker, der skulle nedbrydes.

Det er I. Hjordt-Vetlesens opfattelse, at M.B. skrev hele sit forfatterskab ud fra det, som hun oplevede i sin barndom, ungdom og tidlige voksenalder. Med fokus på det agrare samfund vises konflikten mellem samfundets normer og individets jeg-forventninger. Et andet gennemgående

tema er »forlokkelsesmotivet« der udtrykker M.B.'s pessimistiske syn på forholdet mellem mand og kvinde: Ægteskabet påfører kvinden en spaltet identitet, idet hun både skal være attraktiv seksualpartner og opofrende mor, hvorfor også hele reproduktionsprocessen i hjemmet hindrer kvinden i en udadrettet udfoldelse, i M.B.'s tilfælde den kunstneriske virksomhed. Kvindens dilemma er et spaltet Marie- og Marthavæsen, uden mulighed for at realisere sig selv. Og der gives i forfatterskabet ingen løsning på problemet.

M.B.'s tidsperiode falder sammen med kvindebevægelsens konsolidering, og hun har som bosiddende i København ikke kunnet undgå at stifte bekendtskab med ihvertfald Dansk Kvindesamfund, uden dog nogensinde at deltage i foreningens arbejde. Og som påpeget af I. Hj.-Vetlesen, så havde der heller ikke været megen støtte at hente. For langt de fleste af kvinderne indenfor Dansk Kvindesamfund blev spørgsmålet om ægteskab og erhverv betragtet som et valg. Og denne valgsituation bestod selvfølgelig ikke for M.B. som enlig mor. Endvidere så M.B. langt klarere end Dansk Kvindesamfund, at tildelingen af de borgerlige rettigheder ikke alene ville løse kvindens problemer.

M.B.'s ydre livsforløb er i princippet typisk for mange kvinder fra hendes generation. Vel stiledede hun højere end mange, og konflikten mellem opdragelsens normer og hendes ønsker om at realisere sig selv blev sandsynligvis større, end tilfældet var for mange andre kvinder. Men der er med den foreliggende bog leveret et inspirerende indlæg omkring de ændrede vilkår for kvinden på landet i forrige århundrede. Mange brød op til fordel for byen, men hvad bogen ikke besvarer er, hvordan gik det de kvinder der blev på landet; hvilke muligheder fik de for at virkeliggøre den selvstændighed som højskolen docerede?

Bodil K. Hansen

O. Andersen: Tyske befæstningsanlæg på Bornholm. Forlaget Sixtus 1978, 9 s. +billeder, kort og plancher, kr. 59,85.

O. Andersen: Landbefæstningen. Forlaget Sixtus 1978, 35 s., kr. 69,85.

Disse hæfter udsendes som led i forlagets serie »Militærhistoriske studier«. De er offset-trykte og i A 4 format. Forfatteren er premierløjtnant ved Bornholms Værn og har tidligere i Krigshistorisk Tidsskrift skrevet en række artikler om konstruktion af og kampen om fæstninger samt operationer omfattende sø- og luftlandsætninger.

Formålet med hæftet om de tyske befæstningsanlæg på Bornholm – eller rettere de tyske kystartillerianlæg – er at redegøre for et emne, som der ikke tidligere har været forsket i. Historikerne har i hovedsagen kun beskæftiget sig med tyske befæstningsanlæg i Jylland og på Sjælland.*

Indledningsvis omtales baggrunden for anlæggene, der

blev placeret ved Dueodde. De blev iværksat i 1940, fordi den tyske marineledelse ønskede at sikre Tyskland mod Sovjetunionen. Herefter beskriver O. Andersen artilleriet, som skulle installeres i anlægget, selve batterianlægget samt de øvrige anlæg, der var nødvendige for at batteriet kunne virke (observationsstader og pejlestationer). Fremstillingen støtter sig til en række billeder, kort og plancher. Henvisningerne til dette bilagsmateriale er desværre noget rodet. En nummerering af bilagene ville have hjulpet på overskueligheden.

Selve redegørelsen er ellers udmærket. En enkelt teknisk detalje bør dog rettes. Det artilleri, der skulle opstilles, var 38 cm. L/52 SK C 39 kanoner. Hvilket betyder 38 cm. skibskanoner med en løbslængde på 52 gange løbets diameter – over 19 m. – og indført i 1939. Forfatteren har fejlagtigt skrevet C 34 og heller ikke redegjort for, hvad der forstås ved L/52.

Kystartillerianlægget ved Dueodde blev aldrig færdigbygget, ligesom de mægtige kanoner aldrig blev opstillet. Årsagen hertil søger O. Andersen til sidst at klarlægge. Han mener, at skytset skulle bruges andetsteds og befæstningsanlægget mistede sin oprindelige betydning i løbet af 1941, da krigen fik et andet forløb end planlagt fra tysk side. Batteriet var vendt mod Sovjetunionen og skulle bl.a. muliggøre, at man var i stand til at forsvare sig over for denne stat, samtidig med at man slog de allierede på Vestfronten. Som bekendt var England ikke indstillet på fred trods Frankrigs nederlag, hvorfor Hitler planlagde at invadere England. Hertil krævedes svært kystartilleri. Senere da Operation Seelöwe blev opgivet, og Hitler angreb Sovjet blev der med tiden behov for svært skyts til forsvar mod en allieret invasion i Frankrig. Denne opfattelse forekommer overordentlig plausibel, men der er ikke noget kildemæssigt belæg herfor.

Løvrigt mangler man til hele fremstillingen et fyldigt noteapparat til gavn for den fremtidige forskning. Fremhævelsen af ovennævnte skønhedspletter må dog ikke overskygge, at der er tale om en glimrende lille redegørelse for et forsømt emne.

Interessen for Københavns befæstning er i disse år stærkt stigende. For at imødekomme denne interesse har Forlaget Sixtus tidligere udgivet en del hæfter om emnet – fortrinsvis genoptryk af ældre lærebøger eller beskrivelser af fæstningen.

Foreliggende hæfte om Landbefæstningen er en redegørelse for Københavns landbefæstning 1886–1920, hvor vægten er lagt på at skildre de enkelte anlægs konstruktion og armering. Redegørelsen bygger på litteratur og trykt materiale om emnet.

Indledningsvis omtales den militærtekniske udvikling inden for befæstningsbyggeriet til og med Landbefæstningens påbegyndelse, ligesom baggrunden for fæstningsliniens nøjagtige placering nævnes. Som bekendt er der stor forskel på terrænet i området, hvorfor forsvarsværkerne også fik forskellig udformning. I omtalen af fæstningen plejer man derfor at skelne mellem Nordfronten og Vestfronten.

*Udover litteratur om artilleri og kystforsvar bygger foreliggende hæfte på utrykt materiale fra Rigsarkivet og Tøjhusmuseet.

Afsnittet om Nordfronten indeholder udover en glimrende omtale af hvert enkelt fæstningsværk også en nyttig redegørelse for forskellige fæstningstekniske udtryk, der er nødvendige for forståelsen af emnet. Herefter gennemgås Vestfronten på samme måde. Fremstillingen suppleres udmærket med en række kendte og mindre kendte fotos og kort, som dog forekommer at være placeret lidt tilfældigt. Både i tekst og billeder er der lagt vægt på at skildre artilleriet. Dette er berettiget, idet fæstningens militærtekniske historie har en nøje sammenhæng med artilleriets rivende udvikling i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede. En udvikling der medførte, at fæstningen blev anset for forældet allerede ved forsvarsordningen af 1909, hvor det besluttedes, at Landbefæstningen skulle nedlægges i 1922.

Efter at have beskrevet fæstningen prøver forfatteren at vurdere dens militære betydning. Udgangspunktet er en teoretisk vurdering af tyske angrebsplaner fra august 1914 og 1916. Disse sammenlignes med de første tyske angreb på den belgiske fæstning Liège, der var meget lig Københavns befæstning.

Forfatteren kommer til det resultat, at fæstningen sandsynligvis ville have været i stand til at modstå de tyske angreb. Dette kan forekomme ejendommeligt, men selv for stormagten Tyskland var soldater og især belejringsartilleri en mangelvare, når man samtidig skulle kæmpe på mange andre fronter. Denne vurdering bygger på oplysninger fra nyere forskning vedrørende dansk udenrigs- og forsvarspolitik under 1. verdenskrig. O. Andersen kombinerer på udmærket vis disse oplysninger med sin militærhistoriske viden om den tyske hær, således at hans vurdering forekommer sandsynlig. Redegørelsen for befæstningen afsluttes med en kort omtale af situationen i dag. En omtale der henvender sig til de læsere, som måtte få lyst til at besøge fæstningsværkerne.

Det er på mange måder en spændende lille afhandling om landbefæstningens historie, som her er blevet skrevet. Fremhæves må især om talen af artilleriet og dets store betydning samt vurderingen af fæstningens kampværdi.

Et par kritiske bemærkninger må dog også med. Redegørelsen har et sådant omfang at en indholdsfortegnelse havde været hensigtsmæssig. Og endelig må man undre sig over, at der ikke er gjort opmærksom på, at dette hæfte er en nøjagtig gengivelse af forfatterens artikel »Københavns landbefæstning 1886–1920« trykt i Krigshistorisk Tidsskrift 1975, nr. 1 og 2.

Ole L. Frantzen

Frikorps Danmark – Krigsdagbog 7. maj – 11. august 1942. Indledning ved oberstløjtnant Helge Klint. Richard Levin og Co. Aps. Antikvariat og Forlag. Kbh. 1978, 45 s., kr. 49,85.

Helge Klint og J. Leisner: Den danske Hær. VI. 9. april 1940. Forlaget Sixtus. Kbh. 1978, s. 26 + 5 bilag, kr. 39,85.

Som led i forlaget Levins (nu Sixtus') militærhistoriske udgivervirksomhed foreligger en publikation om Frikorps Danmark. Det drejer sig om korpsets krigsdagbog.

Frikorps Danmark blev oprettet i 1941 og bestod af danske frivillige i tysk tjeneste. Baggrunden var krigen mellem Tyskland og Rusland, hvor »det lå i luften«, at Danmark skulle deltage på en eller anden måde. Korpset fik i alt fald regeringens officielle billigelse. Det blev organiseret som en SS-bataljon og uddannet i Tyskland. Frikorps Danmark kom første gang i kamp i foråret 1942 i Rusland. Den 5. maj 1943 blev det formelt opløst, for dagen efter at genopstå som Pansergrenader-regiment Danmark – en blandet enhed med ca. halvdelen danske, resten tyske. Regimentet indgik i III SS-Panserkorps, hvor også mange andre frivillige danske gjorde tjeneste.

Originalen til foreliggende krigsdagbog findes i dag i »The National Archives of the United States«, og er den »dagbog«, som enhver tysk enhed skulle føre over vigtige hændelser, specielt over kamphandlinger, og giver i korte vendinger en nøgtern oversigt over den pågældende enheds historie. Da selve dagbogen er skrevet på tysk har Helge Klint oversat denne og forsynet den med en indledning, der skildrer frikorpsets historie. Helge Klint var under besættelsen i den »Lille Generalstab« og forbindelsesofficer til Frihedsrådets Kommandoudvalg (se Helge Klint: Efterretningstjenesten og hærens illegale transporttjeneste 1940–45. Anmeldt i Fortid og Nutid, bd. XXVII, hefte 3. 1978, s. 447–48).

Danskeres deltagelse i 2. Verdenskrig på tysk side er et emne, der har været genstand for indtil flere fremstillinger. De ældste er skrevet under krigen af danske, som enten sympatiserede med tyskerne eller havde gjort tjeneste i Frikorps Danmark. Først i begyndelsen af 1970'erne er emnet igen blevet taget op, både fra tysk og dansk side. Fremhæves må især O. Krabbe: Danske soldater i kamp på Østfronten 1941–1945. Odense Universitetsforlag 1976. Alt i alt må man sige, at emnet er ganske godt dokumenteret, om end det hovedsagelig er beskrevet af personer, som deltog i krigen på tysk side, og derfor naturligt er behæftet med en vis tendens.

I lyset heraf er det udmærket, at Helge Klint har skrevet en historisk indledning til krigsdagbogen. Denne redegørelse er holdt i et neutralt sprog uden forsøg på vurderinger af emnet. Redegørelsen er dog behæftet med den svaghed, at den er skrevet i 1969/70 og derfor ikke omtaler eller tilsyneladende er bekendt med den nyere litteratur.

Selve krigsdagbogen omhandler kun en ganske kort periode – 7. maj – 11. august 1942. Det er således begrænset hvad den kan bringe af nye oplysninger. Det må dog fremhæves, at den er en glimrende kilde til kontrol af de eksisterende redegørelser, omend den kun dækker et mindre tidsrum. Krigsdagbogen er derfor et værdifuldt lille supplement til de øvrige fremstillinger om Frikorps Danmark.

Hæftet om den danske hær den 9. april 1940 er bd. VI af en serie, der skildrer den danske hærs historie fra 1750 og frem til vore dage. Selv om hæfterne er led i en kronologisk gennemgang af hærens historie, tidligere brugt i undervisningen på Københavns Universitet, kan det enkelte hæfte sagtens læses for sig.

Disse hæfter henvender sig især til de historisk interesserede, som har et begrænset kendskab til den danske hærs historie. For de personer, som i forvejen kender til emnet, kan hæfterne være nyttige som oversigter.

Her er tale om et emne som i forskningsmæssig henseende er stærkt forsømt. Der eksisterer intet moderne videnskabeligt oversigtsværk om den danske hærs historie, ligesom special fremstillingerne er få og ofte af ældre dato. Klints hæfter bygger hovedsagelig på denne begrænsede litteratur, hvorfor man må gøre sig klart, at her kun er tale om en skitse til den danske hærs historie. Dog en glimrende skitse skrevet af en officer med et mangeårigt kendskab til emnet.

I det foreliggende hæfte redegøres først for udenrigs- og forsvarspolitik mellem de to verdenskrige. Herefter omtales krigsbegivenhederne i Europa inden 9. april samt den tyske planlægning vedrørende erobringen af Danmark og Norge - »Weserübung«. Endelig skildres de kamphandlinger, der fandt sted den 9. april samt beslutningen om kapitulationen. En række bilag støtter fremstillingen, der er præget af en nøgtern form med vægten lagt på information om, hvad der skete. Vurderinger eller stillingtagen til den eksisterende litteratur findes ikke. Man må være opmærksom på, at fremstillingen kun bygger på litteratur til og med 1960'erne. Dette må betegnes som en svaghed, idet vor viden om den 9. april trods alt er blevet væsentlig forøget siden.

Ole L. Frantzen

Københavns Dragter Omkring 1810. Udgivet af forlaget Sixtus (tidligere Richard Levin og Co.) i anledning af C. Volmer Nordlunde's Bogtrykkeris 50 års jubilæum 1977, ill. kr. 495.

Forlaget Sixtus har udgivet en bog om københavnske dragter i en smuk marmoreret papirindbinding i gammel stil. Værket indeholder 26 smukke farveplancher forestillende dragter og uniformer fra dagliglivet i København på Frederik den 6's tid og forfatteren, kontorchef i Nye Danske Lloyd, Jan Møller har beskrevet livet i byen i denne konges tid i et afsnit på 16 sider.

Jan Møller begynder med at fortælle om kobberstikkeren Gerhard Ludvig Lahde, som blev født i Bremen 1765 og som indvandrede til Danmark som 22-årig og virkede til sin død 1833 som kobberstikker. Han er vel mest kendt som kobberstikker for topografiske motiver. De kunstnere som lavede forlæg til Lahde's stik, var i dette tilfælde schweizeren Johannes Seen (1780-1861) og sønderjyden C. W. Eckersberg (1783-1853).

Billederne er hovedsagelig uniformstegninger, 19 stk., mens resten er dragter båret af datidens jævne mænd og kvinder. Vi ser bl.a. personer som »Stue-Pige«, »Barne-Pigen«, en »Viintappersvend«, en »Skraldemand« og en »sjouer« (nuværende havnearbejder). Af uniformstegningerne er hele 4 fra brandvæsenet i København hvor forfatteren bl.a. fortæller at der ikke var fast mandskab og da kun officererne og det er også rigtigt, men det glemmes at brandvæsenet i Kbh. dengang bestod af 2 borger-

væbningskompagnier. Der findes blandt tegningerne og så en vægter med sin karakteristiske kabuds (hovedbeklædning) samt vægterstav. Udover disse tegninger findes en kongelig livgarder til hest samt en kongelig livgarder til fods. Kongens Livcorps. En kongelig Livjæger. En Officer som Drabant. En Herregaards Skytte for at nævne nogle af dem.

Vi får gennem Jan Møller et godt indblik i livet i Kbh. i begyndelsen af 1800 årene, de sanitære tilstande med vandforsyning; lygtetænderens liv; vægterens funktion; boligerne; vejenes brolægning og meget andet. I et langt afsnit får vi oplysninger om borgervæbningen og om det militære liv i København.

Den uniforms- og militærhistoriske interesserede vil savne oplysninger om de fleste uniformstegninge forstås på den måde, at læseren kunne få oplysninger om de forskellige regimente og korps (oprettelses-år og ophævelses-år). Med hensyn til uniformsemnet nævner forfatteren at dragterne »er præget af napoleonstidens-empirens-klassiske linier« og nævner de forskellige klædningsdele, bl.a. at man gik i »frakke eller livkjole som forløbere for nutidens jakke«. Hovedbeklædning er den karakteristiske napoleonshat, høje cyulinderhat, chakot eller chapka. Uniformskjolerne var 2 radede, 1 radede eller havde rabatter. Bevæbningen til flere tegninger er flintelåsgeværer og flintelåsrifler, et låsesystem som den danske hær benyttede fra begyndelsen af 1700 årene til et stykke ind i 1800 årene! Sidevæbnene var sabler og pallascher, hvor sabelen er et hug-våben og pallasken et er stik-våben. Sabelen blev bl.a. afskaffet sammen med gallauniformen for brandofficerer i Københavns Brandvæsen først i 1974.

Den interesserede læser vil måske gerne vide lidt mere om de forskellige regimente og korps og så havde det været nyttigt med literaturhenvisninger.

Desværre er der ikke bevaret så mange uniformer fra den tid; men nogle findes dog henholdsvis på Tøjhusmuseet og på Bymuseet i København. Grunden til at der ikke findes så meget af den slags i dag udover bevæbningen, hovedbeklædning, skulderdistinktioner o.l. er den at møllene har gjort deres indsats, og at folk simpelthen sled deres uniformer op. Der er som regel flere ældre officersuniformer bevaret end ældre soldateruniformer.

Teksten under billederne er både på dansk og tysk. Uniformsbillederne fra den tid er nogle af de smukkeste og mest dekorative som findes i Danmark. Både illustrationerne og forfatterens tekst har gjort værket til noget som enhver København'sk- og uniforms-interesseret vil være glad for at eje!

Lars Ammitzbøll

Jens Erik Frits Hansen: Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne. Industrialismens bygninger og boliger. Institut for økonomisk historie ved Københavns Universitet. Publikation nr. 12. Akademisk Forlag, København 1977, 105 s., ill., kr. 61,40.

Det er et godt initiativ Jens Erik Frits Hansen har taget med sin undersøgelse af Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne, hvorom der mangler nyere undersøgelser. Bogen bygger på et speciale, der blev afleveret i 1968 under titlen: *Hovedstadens byggeri i ekspansionsårene i 1850'erne. Et økonomisk-historisk rids*. Det er formålet at give »en økonomisk og socialhistorisk belysning af boligbyggeriet i København ved midten af forrige århundrede.« Forfatteren afgrænser sit emne til at omfatte byggeriet fra ca. 1850 til ca. 1857 uden for voldene, først og fremmest Nørrebro, med detailundersøgelser for kvarteret Blågårdsgade-Smedegade-Peblinge Dosseringen-Ågade (Åboulevarden) (Udenbys Klædebo matr. 36w) og i enkelte tilfælde suppleret med undersøgelser for kvarteret Blågårdsgade-Korsgade-Muregade-Smedegade (Udenbys Klædebo matr. 36u), dvs. to kvarterer, hvor der blev bygget mange mindre lejligheder. Inden for voldene var der kun få muligheder for samlet nybyggeri, og uden for voldene blev det først muligt, da demarkationsbestemmelserne blev ophævet 6.1.1852. Forfatteren er selv opmærksom på, at afgrænsningen 1857 ikke er velmotiveret, da 1857 kun markerer en enkelt af flere kortvarige afmatninger i byggetempoet. Men fra en økonomisk synsvinkel kan det bl.a. begrundes med, at konjunkturerne vendte og en krise udløstes, ligesom der i de følgende år skete flere nydannelser i dansk økonomi, som medførte ændringer i byggeriets vilkår, og byggeriet fra ca. 1860 i stigende grad bliver karakteriseret af stordrift, et begreb som forfatteren mener næppe kan anvendes om byggeriet i 1850'erne.

Bogen er på 105 sider, incl. appendiks 1–2, noter, henvisninger til trykt og utrykt materiale, og et register. I teksten er der 21 tabeller, 11 figurer, hvoraf det ene er et udsnit af H.E.G. Saabys kort over København fra 1869; på s. 94–6 vises udsnit af Thor Branth's kort fra 1854 rettet til 1858 af Senne. Selv om de sidstnævnte udsnit i denne gengivelse desværre er vanskelige at aflæse, har man meget glæde af kortene i arbejdet med bogen.

Jens Erik Frits Hansen har disponeret fremstillingen på følgende måde: Først behandler han ganske kort boligbehovet o. 1850. Dette afsnit omfatter demografiske faktorer, priser og lønninger, samt opsparing og husleje. Forfatteren mener, at der i slutningen af 1840'erne må have været en betydelig efterspørgsel efter boliger. Dette er baggrunden for det følgende afsnit, hvor forfatteren gennemgår »de faktorer, der var bestemmende for byggeriets evne til at imødegå efterspørgselen«, dvs. det der bestemmer udbudet, herunder byggeomkostninger, og byggeriets organisation. Derefter ser han på byggeriets omfang, beboerne i nybyggeriet, kvaliteten og miljøet, som sammenlignes med forholdene inden for voldene. Denne sammenligning falder ud til fordel for byggeriet uden for voldene. Til sidst forsøger forfatteren kort at resumere resultaterne i et afsnit med titlen »Højkonjunkturrens slutning. Byggeriet som økonomisk sektor.« Han når frem til den overraskende formulering: »Den meget store prisstigning på mursten . . . giver en formodning om, at mangel på denne råvare var en hovedårsag til ekspansionens begrænsning.« Diskussionen om murstenspriserne, som har mange svage punkter, og en sammenligning mellem mursten- og tømmerpriserne omfat-

ter kun 1½ side. I appendiks 1 gennemgår forfatteren grundhandler i kvarteret Blågårdsgade-Smedegade-Peblinge Dosseringen-Ågade fra 1827 til 1857. Forfatteren redegør i appendiks 2 for, i hvilket omfang brandtaksationernes tal for byggeriet må korrigeres m.h.t. ikke-forsikret byggeri uden for voldene.

Et af de store problemer ved studiet af et meget afgrænset emne er at samle de mange enkelte resultater i en konklusion, som når ud over det deskriptive. Det har muligvis ikke været forfatterens intention, men det er heller ikke muligt, da forfatteren arbejder med hypoteser, der bygger på andre hypoteser, sandsynligheder osv.

Dispositionen er ambitiøs, og forfatteren kan naturligvis ikke nå at behandle alle aspekter lige grundigt. Størst vægt har afsnittene om de faktorer, som forfatteren anser for bestemmende for byggeriets evne til at imødegå efterspørgslen, om byggeriets omfang og nybyggeriets kvalitet og miljø. Hovedkilderne er brandtaksations- og skødeprotokoller, samt ekstraktprotokoller for pant i fast ejendom. Det er kilder, som er vanskelige at arbejde med. Forfatteren foretager mange mindre undersøgelser, og der er ikke tvivl om, at han har gennemarbejdet et meget omfattende materiale. Hans interesse er først og fremmest økonomisk-historisk. På dette område når han derfor længst i undersøgelserne.

Det umiddelbare indtryk er, at det er en grundig forfatter, men det holder desværre ikke stik. Der er alt for mange fejl, fra irriterende småting som decimalfejl og mindre unøjagtigheder i noter til manglende og forkerte henvisninger, ufuldstændige og forkerte oplysninger m.v. Jeg vil give nogle eksempler, som desværre ikke er enestående.

Tabellerne 12 og 13 viser værdien af (ny)byggeriet uden for volden 1851–1857 på grundlag af brandtaksationsprotokollerne og inden for voldene 1848–1858 på grundlag af brandforsikringssummerne. Da der vurderes efter samme reglement fra 1807 til 1868 skulle forsikringssummerne også være udtryk for omfanget under forudsætning af, taksationsmændene ikke tog hensyn til prisbevægelser på kort sigt! Forfatteren gør sig flere overvejelser om anvendelse af brandtaksationens tal, men mener, at de kan bruges efter en korrektion. Forfatteren gør opmærksom på, at tabellerne ikke er umiddelbart sammenlignelige, men »man må dog antage, at følgerne af de foretagne ændringer i taksationsgrundlaget ikke forbyder en generel sammenligning af tallenes størrelsesorden.« (s. 54) Da brandtaksationen er en af forfatterens hovedkilder, er argumentationen og overvejelserne vigtige. Men alle hans argumenter er ikke lige overbevisende; dertil kommer de formelle fejl. Tabel 13 angiver byggeriet inden for voldene. Det eneste rigtige i kildehenvisningen er den ene forfatters fornavn, sidetal og bogens trykkested. Kilden er i stedet *Axel Linvald m.fl.: Københavns Brandforsikring 1731–1911. Kbhvn. 1913 s. 450 f.* Når jeg forsøger at anvende forfatterens anvisning på, hvorledes han er nået frem til tallene, er det ikke muligt for mig at nå frem til de samme. Forfatteren korrigerer også for nyvurderinger, men disse fremgår ikke direkte af kilden. Af teksten fremgår, at der blev indført et tillæg på 10% ved nyvurderinger 6.2.1857. Jeg underer mig over, hvorledes forfatteren kan korrigerer 1857-tallet, da tillæg-

get blev indført midt i regnskabsåret, der gik fra 1.10 til 30.9. Det ville også være rart, hvis oplysninger om regnskabsår fremgik tydeligt af de to tabeller, der sammenlignes, så man kan se, om der er tale om det samme regnskabsår. Jeg vil give forfatteren ret i, at tallene for 1857 er meget høje, når han sammenligner med de øvrige, men der mangler argumentation for, hvorfor det *må* skyldes en ophobning fuldførelser og taksationer i 1857. Dette er eksempler på de problemer, der findes i forbindelse med én enkelt tabel.

Det virkede meget overraskende, at grosserer H. P. Lorentzen op mod 1853 i Nikolajgade lod bygge 17 huse, der i 1855 gav bolig til 988 mennesker. Det nævnes også, at han deltog i nybyggeriet ved Nyboder (s. 47 f). Under søger man henvisningen, viser det sig, at de 17 huse med 988 beboere blev opført ved Nyboder i Borgergade-St. Kongensgade kvarteret. Ser man efter på de samtidige kort, hvorfra der vises udsnit i bogen, kan man konstatere, at Nikolajgade på dette tidspunkt hed Skvaldergade, og at den daværende Nikolajgade i dag svarer til den østlige del af Nikolaj Plads, hvor Lorentzen lod nr. 7–13 bygge i 1848–49.

Bogens dokumentation er altså i høj grad kritisabel. Jeg forstår godt, at sådanne fejl forekommer i et speciale, men når det bliver udgivet, må man forlange, at denne side er helt i orden, dvs. at forfatteren i det allermindste har kontrolleret sine henvisninger. Det ærgerlige er naturligvis, at forfatterens sjusk medfører, at læserens skepsis overføres til de afsnit, hvor forfatteren benytter utrykte kilder, som brandtaksationsprotokollerne. Her har man ikke de samme gode muligheder for at kontrollere forfatteren, medmindre man gør hele arbejdet om. Og det kan ikke være meningen.

Selv om jeg kunne ønske, at Jens Erik Frits Hansen havde placeret sin undersøgelse i et større perspektiv og inden for en teoretisk ramme, vil jeg ikke kritisere ham for dette nu. I et studie, hvor man beskæftiger sig med detaljer, kan man ikke dække sig ind under (hvad forfatteren heller ikke gør), at tallene f.eks. blot skal udtrykke en tendens, fordi præcisionen bl.a. må være selve detailstudiets funktion. Tilsyneladende lægger han stor vægt på detaljerede undersøgelser for derpå at konkludere med forsigtighed. Men hvad hjælper det, når grundlaget ikke er i orden? Det kræver et stort arbejde af læseren for at afgøre, om del-resultaterne trods de mange fejl er holdbare og dermed også, hvilke resultater man tør anvende. – Desværre.

Inger Marie Kromann Hansen

Jens A. Petersen: Vallensbæk. Fra oldtid til nutid i kulturhistoriske skildringer. Udg. af Vallensbæk kommune, 313 s., ill., indb. 1977, kr. 100.

Michael Broch, Christian Wichmann Mathiessen, Sigurd Rambusch (denne også red.) og Annette Vastrøm: Rødovre 1901–1976. udg. af Rødovre kommune, 349 s., ill., indb., 1978, kr. 120.

Området umiddelbart vest for København – sognene vest for Frederiksberg bakke, men øst for St. Vejlå og i nord begrænset af Hareskovene – har ingen fornem topografisk eller lokalhistorisk tradition i lighed med hovedstadens nordlige omegn. De flade, landskabeligt set ensformige strøg uden skove, men med store bondebyer, har aldrig tiltrukket fornemme landligere og følgelig ikke fået arkitekturmindesmærker og beboere med »historie«. Denne egn hører ikke til »hedeboegnen«, som snarere er tre-kanten Roskilde-Klovtofte-Køge, men har adskillige århundreder tilbage været stærkt præget af Københavns nærhed. Det var krongods, senere rytterdistrikt, hvor bønderne 1767 blev arvefæstere. Her havde en meget stor husmands- og arbejderbefolkning hjemme, og allerede i 1787-folketællingen dokumenteres det, at man tog til byen »på dagleje«. Det har været, hvad man i slutningen af forrige århundrede kaldte en »død egn« uden stærke vækkelser, foreningsrøre eller høj politisk mobilisering.

Nu foreligger imidlertid to store bøger om egnens historie, udgivet af henholdsvis Vallensbæk og Rødovre kommuner. Netop i betragtning af den beskedne litteratur, der eksisterer, hilser man denne indsats velkommen og bemærker, at det er bystyret, der står for udgivelsen. Det har givet økonomiske rammer, som ellers næppe ville være til at opnå, og det har naturligvis samtidig betydet, at bøgerne må opfattes som led i de respektive kommuners bestræbelser på at skabe en lokal identitet. Bogen om Vallensbæk er en statelig publikation, hvor der tilsyneladende intet er sparet med hensyn til billed- og kortmateriale. At gengivelsen af en del af illustrationerne virker lidt utilfredsstillende, skyldes antagelig dårlig kvalitet af originalerne. Imidlertid skulle det have været muligt at finde bedre billedmateriale end det, der s. 94 ff. er benyttet til at skildre Vallensbæk kirke.

Selve teksten er bygget op således, at man begynder med oldtiden, går frem over middelalderen til 1700-tallet, hvor udskiftningen er genstand for behandling, og så koncentrerer en meget stor del af fremstillingen om 1800-tallets midte. Dispositionen bliver meget uklar herefter. Efter at have behandlet »Fattigfolk og deres usle kår« s. 71–86, behandles »Vallensbæk kirke og præster« s. 87–116, hvor skildringen rækker tilbage til middelalderen og frem til nutiden. Det samme gælder for det følgende afsnit »Den lange vej fra løbedegne til købstadsskole« s. 117–146, mens »Vallensbæk bibliotek fra 1867 til vor tid« s. 147–158 væsentligst har vægten på de seneste år. »Gårdene og deres ejere gennem 200 år« s. 159–72 er en oversigt over de enkelte matrikelnumres ejere, »Veje og vandløb i Vallensbæk« s. 173–86 springer påny fra middelalder og vore dage og rummer som underkapitel »Gamle tiders erhverv«, der nævner nogle helt tilfældige sider af dette emne. »Fra landsby til bysamfund« s. 187–206 giver en almindelig fremstilling af udviklingen i dette århundrede, mens »Det kommunale styres udvikling« s. 207–298« falder i to afsnit – en usædvanlig detaljeret gennemgang af forholdene midt i 1800-tallet baseret på uddrag af sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol, og derefter en skildring af kommunestyret i vort århundrede med hovedvægten på personerne i de seneste år (man bemærker iøvrigt, at den regerende borgmester optræder ikke mindre end 12 gange på illu-

strationer, hvad der vistnok må siges at være rekord for en bog af denne type!). Endelig bringes afsnittet »Kamp og sejr for Vallensbæks selvstændighed« s. 299–313, der skildrer situationen omkring kommunalreformens gennemførelse 1970 ff.

Den uklare disposition af skildringen fra ca. 1800 og fremefter forekommer meget uheldig, idet enhver form for sammenhæng i fremstillingen går tabt. Der er lagt stor vægt på kommunestyret og dets udvikling, men det er sket på bekostning af sider af udviklingen som: erhvervslivet (fra landbrug over gartneri til industri m.m.), foreningslivet, åndelige rørelser, hvor der f.eks. omkring 1900 var en vis missionsk vækkelse i sognet, forholdene under besættelsen o.s.v. Den gode idé med at skildre de fattiges kår i 1800-tallet føres ikke videre op mod vor egen tid, og man kan flere steder finde denne inkonsekvens i fremstillingen. Et emne tages op for et bestemt tidsrum og droppes derefter igen.

Tekstens kvalitet som historisk fremstilling af Vallensbæks fortid er stærkt svingende. For middelalderens vedkommende – for slet ikke at tale om de forhistoriske perioder – er det mest almindelige snak om forholdene, der så er forsøgt hæftet op på de få vidnesbyrd, man har netop fra Vallensbæk. Af og til nærmer fremstillingen sig det pinlige, når det i en kapiteloverskrift hedder »Have vikingerne havn i Vallensbæk«, der tyder på totalt ukendskab til perioden! Mere sikker grund får skildringen af den nyere tid, hvor forfatteren gennemgående har indskrænket sig til at *gengive kildematerialet – ofte ordret – og komme med almene, ofte moraliserende, betragtninger ind imellem*. Særlig materialet i kommunens arkiv har afgivet stof til fremstillingen og bogens forfatter aftrykker lange uddrag af sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol (senere sognerådets) med gengivelser af brevveksling o.s.v. Der sondres ikke mellem væsentligt og uvæsentligt, og det foreliggende kan derfor bedst betegnes som en materialsamling til kommunens historie, mere end en historisk skildring.

Det kræver ikke megen læsning i bogen at konstatere, at forfatteren har holdt sig til det umiddelbart tilgængelige kildemateriale, både fra middelalder og den nyere og nyeste tid, og at dette forhold har været bestemmende for fremstillingen. Gang på gang kunne skildringen af de enkelte sider af udviklingen være ført videre eller sat i en større sammenhæng, hvis forfatteren havde gået videre i sin søgning efter kildemateriale, for skolens vedkommende f.eks. i provstearkiverne, for det kommunale styres forhold i amts- og amtsrådsarkiverne o.s.v. Der er gode indslag i bogen, således det gennemgående fortrinlige og illustrative kortmateriale, ligesom f.eks. tabellen s. 291 over den forholdsvise belastning af kommunale udgifter er en god idé, der på beskeden plads siger mere end adskillige siders tekst.

Men for bogen som helhed gælder det, at den repræsenterer en form for lokalhistorie, der mindst talt må betragtes som forældet og utilfredsstillende.

Forfatterne til bogen om Rødovre har stillet sig en mere afgrænset opgave, nemlig at skildre kommunen i dette århundrede. Afgrænsningen er naturlig, dels sker den store forandring i de sidste 75 år, dels blev Rødovre egen kommune i 1900 og dels foreligger der en udmærket

fremstilling af tidligere århundreder i Jul. Pedersen: Rødovre sogn (1948).

Er bogen om Vallensbæk statelig, så er denne flot! Her er intet sparet i udstyret eller med hensyn til kort- og billedmateriale. Den typografiske opsætning er klassisk smagfuld. Blot forekommer bogens ryg lidt vel skrøbelig i forhold til det tunge – papirvægt 140 gr. – bogværk.

Det er en stofmættet bog, hvor man virkelig præsenteres for et væld af oplysninger om kommunen i det forløbne trekvarte århundrede. Og kort, grafer og tabeller illustrerer fremstillingen f.eks. af befolkningsforholdene. Der er afsnit af bogen, der kan virke tørt opremsende, som når man omhyggeligt gennemgår samtlige Rødovres politiske foreninger, deres oprettelse, medlemstal gennem årene og skiftende ledende skikkelser. Men det er kolossalt værdifuldt, at disse informationer er kommet med. Selve fremstillingen af det politiske liv og sognerådets/kommunalbestyrelsens arbejde synes lovlig afdæmpet og afdramatiseret, og det er på en vis måde karakteristisk, at bogen blot lige noterer »Damhusmordet« (s. 323) og så går videre med den nøgterne konstatering af forhold i kommunen. Den er en bog, hvor der i mindre grad fortælles end der registreres, regnes og analyseres.

Det gør man til gengæld på en så fortræffelig vis, at Rødovre-bogen kan anbefales som forbillede for tilsvarende kommuner eller områder, hvor samme udvikling er foregået. Forandringen i kommunens fysiognomi fra det endnu af landbruget prægede landsogn omkring århundredskiftet til den fuldt ud- og bebyggede forstadskommune, hvor befolkningstallet allerede er begyndt at gå tilbage, står centralt – typer af bebyggelse, erhvervsændringer, servicefunktioner, institutioners oprettelse og forandringer. De meget kontant registrerede afsnit suppleres på fortræffelig vis af etnologen Annette Vasstrøms gennemgang af fire udvalgte kvarterer i kommunen. Først »Søtorp«, et byggeforeningskvarter skabt af københavnske typografer, jfr. Kjeld de fine Licht: En Arbejderkoloni på Frederiksberg (1977) fra 1901–06, dernæst et tilfældigt præget nybyggerkvarter nordligst i Rødovre fra 1930'erne, 1950'ernes kollektive eksperiment »Carlsro« og endelig 60'ernes højhuse syd for Roskildevej. I disse kapitler, særlig det første, er man nået langt i henseende til at beskrive, hvad vel er målet for mange lokalhistorikere, hvordan folk faktisk havde det til daglig!

Det siger sig selv, at bogen om Rødovre, der er redigeret af overarkivar Sigurd Rambusch, Rigsarkivet – hvis bopæl er i kommunen – er forsynet med kildehenvisninger og navneregister. Det er ikke blot i bogstavelig forstand at der her er tale om en vægtig lokalhistorisk fremstilling.

Claus Bjørn

Hanne Frøsig Dalgaard, Hedebo-syninger – belyst teknisk, historisk, socialt og topografisk. Working Papers of the National Museum of Denmark. 4–4a. 1977, 105 s., ill., kr. 34,50.

For 1700 og 1800-tallet gælder, at syninger udført af bondekvinde kun kendes i større rigdom i enkelte områder:

på Amager og Hedeboegnen, i Nordsjælland, på Falster og på Lyø. På Hedeboegnen, der udgøres af det skovløse land mellem København, Roskilde og Køge, er bøndernes personlige udstyr som skjorter, særke, sengelinned m.m. prydet i langt rigere mål og i visse henseender mere særpræget end noget andet sted i Danmark – måske lige bortset fra Amager.

Dette forhold er udgangspunktet for Hanne Frøsig Dalgaards afhandling. Der er tale om en let omarbejdet udgave af forfatterens speciale fra magisterkonferens ved Københavns Universitet 1964. Afhandlingen er opdelt i to hæfter, hvor det første på 69 sider (bind 4) indeholder tekst og illustrationer, det andet på 36 sider (bind 4a) noter, litteraturfortegnelse og et seks sider stort resumé på tysk.

Syninger kan groft opdeles i to hovedgrupper, nemlig bestillingsarbejder og syninger til eget brug. Det er den sidste gruppe, afhandlingen fokuserer på. Emnet for undersøgelsen er en bestemmelse af Hedeboegnens ældre synings særpræg i forhold til andet broderi, af de forhold, der har bevirket sytraditionens udvikling samt af den forandring, der indtrådte omkring midten af forrige århundrede. Der skal i denne forbindelse gøres opmærksom på, at afhandlingens titel kan være lidt misvisende. Ordet »Hedeboesyninger« forbindes i moderne sprogbrug almindeligvis med en bestemt syteknik (kniplingssyning med udklippede partier af stoffet), men forfatteren bruger det i dets betydning i museumsterminologien, hvor det dækker over samtlige syninger (udført med diverse teknikker) fra Hedeboegnen (altså et proveniens-forhold).

Bogen er opdelt i syv hovedafsnit. Indledningsvis defineres begrebet hedeboesyninger og kildematerialet beskrives og vurderes (delvis). Kilderne til afhandlingen er først og fremmest en lang række broderier i offentlig og privat eje. Til kontrol og supplerung af, hvad der kan udledes af selve broderierne, er der benyttet traditionsoptegnelser efter meddelere fra egnen indsamlet i forbindelse med dels tidligere, dels nærværende undersøgelser og arkivalier (overvejende skifter). Skifterne har dog kun begrænset værdi, idet de generelt set mangler beskrivelse af de registrerede tekstilers eventuelle udsmykning. Derimod bygges der mere på traditionsoptegnelser fra meddelere – dog uden at denne kildetype underkastes en egentlig vurdering med hensyn til kildeværdi, hvilket ellers er påkrævet, da de fleste traditionsoptegnelser er meget sene i forhold til det, de bruges til dokumentation for. De efterfølgende kapitler omhandler de historiske forudsætninger for syningens udvikling på egnen, en klassifikation af de ting, der blev udsyet, en beskrivelse af de anvendte materialer og redskaber, syningens teknik, hedeboesyningernes tilblivelse og – som en form for konklusion – hedeboesyningernes traditioner. Der skal imidlertid straks gøres opmærksom på, at anmelderen er ukvalificeret til at bedømme afhandlingens sy- og materiale tekniske afsnit.

Baggrunden for hedeboesyningerne skal efter Hanne Frøsig Dalgaards mening søges indenfor de specielle økonomiske og sociale forhold, der gjorde sig gældende i området – en forklaring, som virker yderst plausibel. Største lodsejer på egnen var godset Bistrup, der tilhørte Københavns magistrat. Magistraten styrede godset uden

hensyn til økonomisk vinding og sørgede for, at driften blot skulle hvile i sig selv. Bøndernes hoveri var heller ikke strengt i sammenligning med forholdene på proprietærgodser. Af andre, større lodsejere på egnen kan f.eks. nævnes Københavns Universitet og kronen. For driften af disses gårde gjorde sig stort set de samme forhold gældende som for Bistrups vedkommende. Dette kombineret med det faktum, at der intet sted på egnen er mere end 40 km til hovedstaden og dens store marked, har utvivlsomt bevirket, at bønderne har haft bedre muligheder for at skaffe sig et økonomisk overskud end i de egne af landet, hvor de var plaget af strengt hoveri og ikke havde et marked af Københavns størrelse indenfor rækkevidde. Med et økonomisk overskud fulgte muligheden for kvinderne for at anvende tid på den form for luksus, som broderi til eget brug må karakteriseres som. Broderierne bidrager dermed til at omstøde det sorte og kulturløse billede af almuesamfundet, vi får fra Holbergs »Jeppé på Bjerget«; men forudsætningen herfor var altså af social og økonomisk karakter. Dette understøttes også af det forhold, at broderier i større mængde overvejende kendes fra områder, hvor bønderne ikke var fæstere under proprietærgodser, f.eks. Nordsjælland, hvor kronen var største, ja næsten eneste, lodsejer. Tankevækkende er ligeledes forfatterens konklusion, at der m.h.t. broderi ikke gik sociale skel mellem gårdmænd og husmænd; men der er efter anmelderens mening god grund til at betvivle denne konklusions generelle holdbarhed. Det kan måske også skurre lidt i ørerne, når Hanne Frøsig Dalgaard i forsøget på at fastslå broderiets sociale udbredelse taler om »mestrene bag broderierne«. Man må formode, at syningen har været langt mere udbredt end mængden af overleverede broderier giver grund til at tro (den akademiske interesse for broderier er jo ret sen – dvs. slutningen af forrige årh.). I samtiden er de broderende husmødre og unge piger næppe blevet opfattet som mestre i den betydning af ordet, vi bruger i dag.

I det afsluttende kapitel har forfatteren svært ved at forklare årsagen til den rige sytraditions afslutning omkring 1840–50 og anfører derfor flere faktorer, som utvivlsomt har været af betydning: ændret levevis, påvirkning fra København (moden), ophør med hjemmetilvirkning af materialer (er det nu korrekt?) og begejstring for industrielt fremstillede varer. Måske skal forklaringen også søges i bøndergodsets overgang til selveje?

Man kunne have ønsket sig flere, større, og tydeligere illustrationer – et forhold, forfatteren dog selv er klar over og forsøger at kompensere for ved at henvise til sin bog »Hedebo« (1977). Og en indholdsfortegnelse ville også have været nyttig – men alt dette er skønhedspletter på en ellers veldisponeret og velskrevet afhandling.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Gerd Neubert og Ellen Andersen: Bydragt – bonde- dragt. En undersøgelse af jævne folks påklædning i Køge, Roskilde, København og Hedeboegnen i tiden 1790–1830. Historisk Årbog for Roskilde amt 1976, ss. 26–83. ill. (særtryk

af artiklen kan købes på Køge Museum for kr. 10).

Inspirationen til den foreliggende artikel er hentet fra Erna Lorenzens doktorafhandling: *Folks tøj i og omkring Århus 1675–1850*, 1975, anmeldt bd. XXVII s. 111 ff. Erna Lorenzen kommer i sin afhandling til det resultat, at der i Århus-området ikke har været væsentlige forskelle i dragtskikkene fra by til land, og at de variationer, der har været, mere skyldes sociale forskelle end geografiske. Det er denne påstand, som forfatterne Neubert/Andersen afprøver på Østsjælland, og undersøgelsen er herigennem placeret særdeles aktuelt og frugtbart i en forskningsmæssig sammenhæng.

Til sammenligning med det jyske område Århus med opland, har forfatterne indenfor deres område 3 byer – København, Køge, Roskilde – og landområdet Hedeboengen med godserne Benzondal og Kathrinedal. For landdistriktets vedkommende undersøges beklædningsgenstandene fra gårdmænd, husmænd og indsidere og ægtefæller til sådanne fra de nævnte godser. Fra byerne er der fundet frem til sociale grupper, der kan ligestilles med landboerne, nemlig fortrinvis folk med fysisk arbejde såsom håndværkere, bestillingsmænd, tjenestefolk, daglejere samt ægtefæller og med en udeladelse af de såkaldte »finere folk« som bl.a. embedsmænd. Der skulle således være grundlag for en reel sammenligning mellem by og land.

Kildegrundlaget til undersøgelsen er hentet fra skifteprotokoller, samtidige illustrationer og litterære kilder, samt bevarede dragter. Ialt analyseres der 128 skifter fra byerne og 94 fra landet. Det er ikke stedet her at diskutere dette materiale, vanskelighederne er mange, og det gøres der klart rede for i kildeoversigten. Skifterne var også grundlaget for Erna Lorenzens afhandling, derimod afviste E.L. de øvrige nævnte kildegrupper p.g.a. usikkerheden omkring ophavssituationen. I det foreliggende arbejde er de samtidige illustrationer og bevarede dragter kun anvendt til at illustrere de dragtdele, der nævnes i skifterne, og hvordan skulle man f.eks. ellers kunne vide, hvordan en kappe så ud? Men forfatterne fra dette område har et fortrin, fordi der dels er bevaret dragter, der kan tidsfæstes og dels fordi, at der i de første årtier af 1800 tallet var kunstnere bosiddende i København, som har efterladt tegninger af hverdagsscener fra byen. Da disse **tegninger stammer fra en periode før bonderomantiseringen vandt frem, må det kunne anvendes, når det sker så disciplineret, som tilfældet er i denne undersøgelse.**

På siderne 35–70 gennemgås henholdsvis by- og landdragterne, idet skifternes mange oplysninger om dragtdele, stoffer og farver er systematiseret. Fra byområderne mærker man sig især mangfoldigheden af dragtdele og af anvendte købestoffer. En tendens der viser, at bybefolkningen stræbte efter at følge moden. Dog har det store udvalg af stoffer, farver og mønstre givet befolkningen mulighed for ikke at virke uniformerede. Illustrerende for både mode- og standsbevidstheden er, at en københavnerinde i 1794 skrev til sin veninde, at hun virkelig ikke kunne tage sin sukkerdunskjole på, da de nu var så almindelige, at enhver stuepige løb med dem, ej heller kunne hun bruge sin lille solhat mere, for nu gik allerede

kældermandens datter med solhat. (s. 44) (sukkerdun var et meget let bomuldsstof af ostindisk oprindelse). Men også mændene søgte at lægge afstand til »pøblen«. Oldermanden for kleinsmedene i København advarede således i 1822 den unge svend mod at omgås læredrenge, at bære vand for pigerne eller at gå over rendestenen uden frakke. (s. 53).

Landboernes skifter er bemærkelsesværdige derved, at de viser tydelige forskelle mellem rige og fattige, men det var ikke nødvendigvis gårdmændene, der var de mest velklædte, eller som havde det meste tøj. I mange tilfælde var det derimod husmænd eller indster og deres koner, der var de mest velforsyede med tøj. Her må den tradition, at tjenestefolkene fik udbetalt lønnen i naturalier have gjort sig gældende. Landboernes dragter er da også i langt højere grad end byboernes præget af tungt hjemmegjort materiale.

Sammenfattende konstateres det, at til trods for visse fælles træk – mændenes knæbukser af skind og kvindernes grønne skørter – så har der været stor forskel på bøndernes og byfolkernes måde at klæde sig på i Østsjælland. Forskellen lå både i bestanden af dragtdele, i faconer, i stofkvaliteter og i farver. Helt markant viser forskellen i hovedtøjene sig. Byboernes kvinder havde kapper – landboernes kyser. Mændene i byen kunne bære trehjørnet hat, hvilket aldrig forefindes på landet. Denne forskel mellem land og by, som forfatterne omhyggeligt har redegjort for, ville være fremkommet, selvom der kun havde været anvendt ét kildemateriale nemlig skifterne. Byboerne har således tydeligt kunnet se, at det var de velstående hedeboebønder, der kom til byen for at falbyde deres varer. Landboerne har tillige haft mulighed for at blive bekendt med bymoden samt muligheder for at optage denne i dragten. Men her argumenterer forfatterne for, at bøndernes dragter ikke blot udviser en forsinket aksept af bymoden, idet bønderne simpelthen ikke optog alle modens ideer om snit og faconer. Her kunne man ønske, at forfatterne havde søgt at vurdere hvilke faktorer, der var afgørende for, at hedeboebønderne fastholdt sit særpræg. Var det en vis gruppesolidaritet? En følelse af »vi« overfor »de andre«? Eller et slagteknisk middel? Og på længere sigt, hvornår og hvorfor udslettes bøndernes særpræg og selvbevidsthed? Det kan derfor kun understøttes, at der foretages lignende undersøgelser for en senere periode – også fra andre dele af Sjælland – således, at det bliver muligt at se, i hvor høj grad hedeboebønderne var typiske.

Bodil K. Hansen

Sognefoged i Stavsholt Lars Nielsens dagbog (1771) 1789–1794. Udg. af Landbohistorisk Selskab ved Jørgen Dieckmann Rasmussen. Under tilsyn af Claus Bjørn, Kbh., 1978, 87 s., ill. kr. 40 (boghandel 56).

Som det anføres i udgiverens indledning til sognefoged Lars Nielsens dagbog, er det kun »få og spredte skriftlige overleveringer vi har efter danske bønder fra 1700-tallet«. Det er derfor så meget mere prisværdigt, at Landbohisto-

risk Selskab har taget initiativ til udgivelsen af en række bondedagbøger, hvoraf nr. 2 fra Stavnsholt i Farum sogn nu foreligger.

Dagbogen har tidligere været udgivet af en af sognefoged Lars Nielsens efterkommere, højrepolitikeren Peder Hansen under titlen: Familieminder og erindringer fra Farum og omegn. Lyngby 1879–81.

Jørgen Diechmann Rasmussen har forsynet udgivelsen med en indledning, hvor han ved at benytte et omfattende arkivalsk materiale introducerer læseren for personen Lars Nielsen og hans omgivelser: familie, landsby og sogn. Derudover indeholder indledningen en oversigt over dagbogens indhold samt redegørelse for udgivelsesprincipperne. Både indledning og dagbog er forsynet med et fyldigt noteapparat og til dagbogen er udarbejdet person- og stedregister.

Udgifver har valgt at give dagbogsteksten ord- og bogstavret. Ud fra et kildekritisk synspunkt er dette udgivelsesprincip naturligvis det eneste acceptable. Imidlertid er dagbogens indhold så umiddelbart spændende, at man godt kan læse den for sin fornøjelses skyld. Hvis man som f.eks. anmelderen både har kendskab til 1700-årenes landboforhold og nordsjællandsk dialekt volder det ingen vanskeligheder at forstå Lars Nielsens udtryksmåde og begrebsapparat, men man kunne godt få mistanke om, at forståelsen ville være vanskelig, uden en sådan baggrund, selvom det må indrømmes, at den lettes væsentligt af udgiverens forklarende noter – og det er synd. Problemet er selvfølgelig uløseligt, idet det er helt forskellige krav, som faghistorikeren og den almentinteresserede læser stiller, men det eksisterer ligefuldt.

Som Jørgen Diechmann Rasmussen fremhæver i indledningen optager landbrugstekniske notater en stor del af dagbogens sidetal. Hertil vil anmelderen også regne de talrige indførsler om vejrliget, idet klimatiske forhold og afvigelser herfra nødvendigvis må indgå i enhver jordbrugers driftsmæssige overvejelser. Herudover findes der i teksten flere eksempler på, at Lars Nielsen afprøver de overleverede vejrvarslers gyldighed på den virkelighed, han selv kunne iagttage.

Kan landbohistorikeren finde mange godbidder i sognefoged Lars Nielsens dagbog, bliver kulturhistorikeren heller ikke snydt. For den som arbejder med bondemøbler findes der et par virkelige perler i form af navnene på en snedker og en maler, som har leveret møbler til gården i Stavnsholt. Det er en stor sjældenhed inden for Danmarks grænser. Parentetisk må her imidlertid gøres en indvending mod personregisteret. I teksten er maleren anført med sit fornavn, medens han i registeret står under det efternavn, som udgifverer meget prisværdigt har fundet frem til. Er det for at sikre sig registeret læst fra ende til anden?

Lars Nielsens offentlige hverv først og fremmest som sognefoged har også sat sig spor på dagbogens sider. Netop dette aspekt har interesseret udgifverer, hvad der har resulteret i en meget vægtig gennemgang af sognefogedinstitutionens udvikling i indledningens afsnit om dagbogens indhold. Kun skade, at den fremkommer et sted, hvor man skal have megen fantasi for at lede efter den. Derfor ligger det anmelderen på sinde, at gøre opmærksom på dens eksistens.

Det er naturligvis rigtigt, når udgifverer i indledningen fremhæver, at Lars Nielsen ikke var nogen almindelig bonde: han kunne formulere sig skriftligt, han var en foregangsmand inden for landbruget, han var indehaver af flere offentlige hverv og han var formodentlig også velstående. Hans gentagne indkøb af sølvgenstande, er i hvert fald et godt bevis på det sidste. Men hvad er en almindelig bonde? Det er jo ham som intet skriftligt har efterladt, og som vi derfor tror er normen, uden at kende ham. Som type er han naturligvis heller ikke repræsentativ for hele landet. Københavnsbøndernes nære økonomiske forbindelse med hovedstaden træder tydeligt frem i dagbogens optegnelser; men hvilken egn har ikke sit særpræg? Derfor må man ønske sig at rækken af bonde-dagbogsudgivelser bliver lang; for kun med et materiale fra alle landets egne, kan man udskille det generelle fra det egneprægede. Foreløbig må man glæde sig til den bebudede udgave af en bondedagbog fra Assensegnen. Bliver tekst og indledning lige så gode som i denne, må man håbe, det bliver snart.

Birte Friis

Soraner-biografier 1822–1900. Redigeret af A. Kann Rasmussen. Udgivet af Soransk Samfund, eksp. S. Kamman, Tobaksvejen 10, 2860 Søborg, 1977, 640 s., kr. 240.

Soransk Samfund, der i 1970 udsendte Soraner-Biografier 1901–1960, har atter ladet høre fra sig, og ved udsendelsen af Soraner-Biografier 1822–1900, der rummer 2222 navne, er elevfortegnelsen dermed foreløbig fuldført, idet fhv. overbibliotekar Torben Glahn, tidligere Flensborg, der er student fra Sorø 1923, i 1975 udsendte Soraner-Biografier 1747–1800. Hermed er der gjort rede for alle skolens elever fra grundlæggelsen til 1960, idet skolen lå i dvale fra 1800 til 1822.

Desværre rummer Soraner-Biografier 1822–1900 ikke lærer-biografier, et udførligt manuskript er udarbejdet af lektor Marcus Petersen, men trykning har måttet udskydes af økonomiske grunde. Alle lærerne findes dog med personlige data i H. G. Orlriks oversigt, der er trykt i skolens årsskrifter 1921 og 1922, men Soransk Samfund håber, at der inden alt for længe må blive mulighed for at udgive biografier af lærerne fra skolens første 150 år.

Medens biografierne 1901–1960 var opdelt i syv afsnit med hver sin paginering og hovedredaktør, er denne nye bog en helhed. Civilingeniør Aage Kann Rasmussen, Gerlev, der var formand for Soransk Samfund 1963–69 og blev æresmedlem i 1972, har hovedansvaret for hele bogen, men har selvfølgelig haft mange medhjælpere, oprindeligt alle medarbejderne fra Soraner-Biografier 1901–1960, nemlig Thorikild Sanders, der døde 5. november 1970, Herluf Krog-Meyer og Erik Sanders, der fratrådte henholdsvis 1971 og 1972, samt Ellen Vibeke Jensen fra starten 1966 og endvidere Uffe Hastrup, der trådte til i 1970.

De biografiske oplysninger er omhyggelige og omfatter i regelen alle relevante oplysninger om fødsel, vielse og

død samt fødestedet, vielsesstedet og dødsstedet, ligesom også hustruens forældre bringes med navn og stilling. Såvel ved elevens som hustruens forældre anføres som regel fødsels- og dødsår. Biografierne omfatter alle eleverne, foruden studenterne og realisterne også alle andre, der har været elever i kortere eller længere tid på skolen, men for disse er oplysningerne – ganske naturligt – ofte ret mangelfulde, idet redaktionen ikke altid har kunnet finde frem til pågældende.

Biografierne bringer udførlige oplysninger om de pågældendes uddannelses- og ansættelsesforhold eller virksomhed samt om medlemskab af offentlige råd og andre bestyrelser. Det fremgår tydeligt af bogen, at der ligger et stort og omhyggeligt arbejde bag, selvom en vis uensartethed ikke har kunnet undgås. Om grunden hertil skriver Kann Rasmussen: »vi har ikke altid kunnet opspore den endelige skæbne for nogle af realisterne og en del af de elever, der er udgået uden eksamen, og vi har ikke altid kunnet fremskaffe fuldstændige oplysninger om ægtefæller, og i flere tilfælde har vi måttet nøjes med blot en antydningssvis levnedbeskrivelse.«

Bogen bygger på det arbejde, som gennem mere end 100 år er udført for at samle og udgive oplysninger om eleverne fra Sorø Akademis Skole, men derudover har Kann Rasmussen anvendt den trykte litteratur, som findes på biblioteker og arkiver, og der er indhentet oplysninger hos familie og gennem arkivstudier (kirkebøger, folketællingslister m.v.). Kilderne er anført efter de enkelte biografier, og bagerst i bogen findes en udførlig litteraturliste, ligesom der bringes 96 sider familieoversigter, 125 større og mindre, og endelig et alfabetisk register samt rettelselister og tilføjelser, også til Soraner-Biografier 1901–60, hvorunder navnlig dødsfald.

Olav Christensen

Bodil K. Hansen: Skolen i lokalsamfundet. En undersøgelse i Bårse-Mønbo herreders provsti 1880–1900 – udg. i kommission hos Landbohistorisk Selskab, 133 s., ill. kr. 36 + moms og porto.

Bogen er egentlig en specialeafhandling, som forfatteren udarbejdede i forbindelse med sit studium i historie ved Københavns Universitet. Den søger at beskrive befolkningens holdning til skolevæsenet på landet og bruger Bårse-Mønbo provsti som model. Det behandlede tidsrum er 1880–1900.

Vi får præsenteret skolehistorie på en helt ny måde, som det er velgørende og forfriskende at stifte bekendtskab med. Det er nemlig skolens situation set med den stedlige befolknings øjne, og det plejer den traditionelle skolehistorie ikke at give sig af med.

Den væsentligste del af stoffet drejer sig om Møn på en tid, hvor de folkelige bevægelser for alvor slog igennem, og hvor der var særlig gunstige betingelser for en rig udfoldelse af folkets deltagelse i samfundsanliggender. Der savnes her en vurdering af den betydning, det havde, at bønderne på øen aldrig havde været forkuede af hove-

ri, men at ca. halvdelen af dem blev selvejere, da det mønske krongods bortsolgtes i 1769.

Materialet om Stege landsogn vejer tungest til i beskrivelsen, fordi det er så vel bevaret. Dette er dog også en svaghed, for dette sogn kan ikke betegnes som et typisk landsogn. Dels på grund af det nære tilknytningsforhold til købstaden, og dels fordi Rødkilde Højskole og dens forstander, Frede Bojsen prægede sognet så stærkt.

Af disse grunde må bogen ikke opfattes som en generel beskrivelse af befolkningens holdning til skolevæsenet på landet. Dertil følger forfatteren, at tilstedeværelsen af friskoler og aftenskoler er vidnesbyrd om en vågen og mere fremsynet befolkning på Møn end almindeligt. Men mønboerne var folkeligt vakte, ikke kirkeligt. Det dokumenteres af, at de forbandt deres oplysthed med en betydelig sans for at passe på det jordiske mammon, hvilket også bevirkede påholdenhed overfor skolevæsenet.

I skildringen af de enkelte skoler har forfatteren formået at fremdrage eksempler på forældrerets holdning ved læreransættelser og ved klager over lærernes undervisning. Desværre bringes der så at sige ingen pædagogisk historie. Der savnes virkelig oplysninger om det daglige praktiske skolearbejde, hvorimod der gives god besked om lærerlønning og om, hvordan sognerådet kunne bevare sin indflydelse i forhold til højere myndigheder ved at undlade at opnormere pøgeskolerne til friskoler. Det er i virkeligheden et eksempel på, at de venstre-orienterede bønder selv kunne bestemme, uden at være afhængige af det konservative præsteskab.

Bogen gør en del ud af skoleforsømmelser. Ikke mindst gælder det forsømmelser på grund af børnenes deltagelse i landbrugsarbejdet. Der var brug for dem som vogtere og som deltagere i roedyrkingen, der tog fart ved oprettelse af Stege sukkerfabrik 1883–84. En oplysning om, hvorvidt der var beskæftiget tilkaldt (polsk) arbejdskraft havde været på sin plads, for at kravene til skolebørnene rigtigt kunne vurderes. Angående forsømmelser savnes også en bemærkning om, hvilken pålidelighed forfatteren tillægger forsømmelseslisterne. Mon børnene i friskolerne forsøgte mere eller mindre end kommuneskole-børnene? Svaret på dette spørgsmål kan muligvis ikke gives, fordi intet materiale er bevaret herom, men det er dog af interesse for den sande kortlægning af befolkningens holdning til skolen.

Det er kærkomment, at forfatteren også har medtaget aftenskole-undervisningen. Men fra hvilke husstande kom disse, fortrinsvis unge mennesker? Kunne folketællingslisterne ikke have sagt noget om det? Og kom de på eget initiativ? Her er virkelig et område, der trænger til videre forskning, så også aftenskolens betydning for den folkelige foretogsomhed kan blive fastslået.

Alt i alt er der bevaret et meget fyldigt kildemateriale om de beskrevne emner, og det skal siges klart, at der må stå respekt om forfatterens udnyttelse heraf. Dels er det gjort grundigt og dels med betydelig sans for, hvad der er væsentligt. Det kommer til udtryk i de ledsagende noter, som giver netop de belæg, der gør arbejdet helstøbt. Skal man nævne en enkelt ting, der kunne være udnyttet bedre, må det være den lokale dagspresse, hvor kun 3 årgange har været gennemgået. Her kunne der være hentet meget mere stof, og det skal indrømmes, at det ville være

tidkrævende. Men det havde dog været overkommeligt at finde frem til nekrologer over lærere og andre relevante personer.

Foruden at være et skrift af almén interesse er »Skolen i landbosamfundet« tillige, og måske mest, en bog af stor lokalhistorisk værdi i det sydsjællandske og mønske område. Et sted- og personregister havde forøget den lokalhistoriske værdi betydeligt.

A. Strange Nielsen

Markus Hummelose: Gammeltid på Fejø. Eksp. Draget, 4944 Fejø (1974) 239 s., Ill., kr. 55,00. *Åstrup Sogn på Falster.* Bidrag til sognets historie redigeret af Knud Morsby. Udgivet af Carl Carstensen, Ejner Hjulmand, Knud Morsby, Chr. Smith. 1976, Uden forlag, 215 s., ill., pris ikke opgivet.

Atter to sognehistorier eller tilløb til sådanne fra tiden før omvæltningen, der bragte os storkommunerne, et udslag af en elephantiasis, hvis følger næppe for tiden kan vurderes helt nøgternt og retfærdigt. En sådan bedømmelse er da heller ikke tilstræbt med disse to bøger; det er snarere en efterskrift med erindringer fra de to gamle, nu forsvundne administrative enheder: Åstrup nu i Stubbe-købing kommune, Fejø i Ravnsborg kommune.

For Åstrups vedkommende er indlemmelsen åbenbart gået uden besvær. Åstrup forsamlingsbygning var – oplyses det – 6 år efter »integrationen« det stærkest benyttede samlingssted i storkommunen, og efterskriften slutter med Jeppe Aakjærs ord om en ny tids bonde skuende på sin toft ud mod andre lærkesange. Åstrup-bogen er smukt trykt, Baskerville med 11 punkter, glittet papir, fornem indbinding i blå med sølvtryk, fremragende gengivelse af mange kort og iøvrigt også andre fotografier fra før og nu; der har været gode tilskud.

Oprindeligt skulle en lokal provst have skrevet bogen, men nærede så stærke følelser for sognet, at han efter afsked og flytning til København ikke rigtig tålte at vende tilbage til det. Elskværdigt berettet; det er dog hørt, at forfatteren netop i udlændighed mærkede åndesuset. Et udvalg tog siden fat; det magtede efter egen vurdering ikke at skabe en fuldstændig sognehistorie, og arbejdet tog – som den slags nu engang gør – et langt åremål, selv om der ofte er søgt til gengivelse af dele af ældre, nu ofte vanskeligt tilgængelige tryk, udskrifter af arkivalier og til formålet af ældre personer nedskrevne beretninger. Indimellem er der af forfatterne indsat afsnit med oplysninger om udviklingen i nyeste tid. Vi læser om det, der var væsentligt i et sådant sogn: Kirke, landbrug, udskiftning, gårdenes overgang til selveje, møllerne, mejeri, sparekasse, skovbrug, fiskeri, sognefogeder, kommunalt selvstyre, vej-, vandløbs-, social- og skolevæsen; dertil helt små afsnit om teglværk, elektricitetsværk, ligeledes om Næsgård Agerbrugsskole og et større afsnit (med noter) om Grønsund lodseri, fordum ved Grønsunds færgeshus, nu henlagt til Masnedø, men engang med en oldermand og 5 lodser i sognet. Der er i alle disse afsnit samlet

udmærkede oplysninger, som må være af betydelig interesse for sognets beboere, og udenforstående kan jævnligt have lejlighed til at sammenligne med forhold andetsteds. Læsere uanset tilhørsforhold fornemmer stærkt gennem ofte små træk den vældige udvikling, der har kendetegnet måske allermost dette århundrede. Godt var det, at denne bog blev skrevet; mands minde er usikkert i dag; her er meget fæstnet på papiret ved hjælp af tryksvæarten.

Fejøbogen er skrevet af en skoleleder, Markus Hummelose, der i 1960 kom til øen for at overtage den nybyggede centralskole, som da afløste de to gamle skoler i Østerby og Vesterby og med den deres gamle protokoller og embedsbøger, senere også det samme kildemateriale fra skolen på den lille Vejrø, nedlagt 1966. I 1970, da Fejø kommune gik ind i storkommunen Ravnsborg, gav Hummelose sig tid til at studere »de dejlige, gamle bøger«, fik ideen at besøge nogle af de gamle elever for at høre nærmere om øens lærere, meget andet fulgte herved med om »gammeltiden«. Det er disse interviews med fejøboerne, der først og fremmest bærer bogen; men foruden disse og embedsbøgerne er også andet stof inddraget, bl.a. en utrykt fejøbog, foreningsprotokoller for H.I.H. (Handels-, Industri- og Håndværkerforeningen), andelsmejeriet af 1893, nedlagt 1963, F.I.F. (Idrætsforeningen), elværket (opløst 1969 ved overgang til SEAS), etc. Forfatterens egne erindringer formidler mange steder de øvrige kildevælds oplysninger til en fremstilling. Det er blevet en interessant, en sjov bog, måske netop tidspræget ved det springende, for en udenforstående næsten forvirrede præg, der er over den. Bogen fængsler afgjort, måske især, hvis læseren selv har et erfaringsgrundlag fra en sådan lilleverden; men det havde været rart med en indholdsfortegnelse og et register; kortet sidst i bogen kunne også være bedre.

Det er naturligt, at et sådant lille samfund, der selvstændigt og driftigt skulle, ville og kunne klare sine egne problemer (jvf. forordet), ikke så let går ind i ungtidens stormiljø. Forfatterens afsluttende personlige bemærkninger fra o. 1973 er stedvis præget af pessimisme, der dog delvis går på tidstypiske træk, som ikke specielt er knyttet til storkommunevæsenet. For de indfødte må bogen være en lækkerbisen, for andre en kildesamling, og det er meget fortjenstfuldt, at den er kommet på tryk. Hvorledes dette økonomisk set er lykkedes oplyses ikke; men det er på sin plads med en tak til den eller dem, der har haft møjen med arbejdet. Bogen er forsynet med mange gengivelser af fotografier af landskaber, bygninger, enkeltpersoner og gruppebilleder.

Det er to meget forskellige sognehistorier, der her er omtalt, måske ikke de store blændende fremstillinger – det bliver den slags sjældent; men det er menneskelige produkter, der begge bærer vidnesbyrd om en kærlighed til hjemstavnen, som forhåbentlig ikke forsvinder i ungtidens megalomani.

C. Rise Hansen

Jytte Jensen: Organisering og finansiering af bygge-riet på Ulriksholm i 1630'erne og 1640'erne. Oden-

se University Studies in History and Social Sciences. Vol 50. 1977. 101 s. kr. 47,20.

Serien Odense University Studies in History and Social Sciences begyndte i 1970, og der er indtil nu udsendt 50 bind i serien, et i hvert fald kvantitativt set ikke ringe resultat. De udsendte bøger er af temmelig forskelligt omfang og karakter, idet der både findes adskillige omfattende disputatser, samling af artikler og foredrag og – som denne bog – specialeafhandlinger. Ca. 1/5 af de udsendte bind behandler emner fra det 16.–17. årh., og flere af disse drejer sig specielt om fynske forhold i det 17. årh., hvilket vel kan tages som endnu et bevis på, at lokalhistorien efterhånden har vundet indpas ved universiteterne, en udvikling der også er blevet endnu mere naturlig i takt med oprettelsen af flere universiteter rundt om i landet. Konsekvenser af denne udvikling er bl.a. diskuteret i Fortid og Nutid bd. XXVI, 4 og XXVII, 1 og skal ikke behandles nærmere her.

Det er ikke hele specialet, der er aftrykt i bogen; en lang række tabelbilag er ikke medtaget og foreligger kun i utrykt form på Institut for Historie og Samfundsvidenskab ved Odense Universitet, hvor man dog kan låne dem (fortegnelse findes i bogen s. 93).

Bogen behandler, som titlen viser, ikke det arkitekturhistoriske aspekt af byggeriet, men det økonomiske. Hertil kommer dog en del godshistorie, både generelt og specielt hvad Ulriksholm (det tidligere Skinnerup) angår, idet forfatteren tager sit udgangspunkt i »den gyldne tid« for den adelige godsdrift fra midten af det 16. til begyndelsen af det 17. århundrede (s. 9).

Medens der fra denne periode findes et omfattende materiale til belysning af de offentlige institutioners økonomi, er vi anderledes dårligt stillet, når det drejer sig om private virksomheder inden for landbrug eller handel. Ulriksholm var i den periode, bogen omhandler, faktisk heller ikke noget privat gods, men fra 1616 kongeligt eje, fra 1645 overdraget til Ulrik Christian Gyldenløve. Spørgsmålet er derfor, som det påpeges s. 15, hvor repræsentative godsregnskaberne fra højadeliges og de kongelige børns godser er for alle adelens godser; da der så godt som ikke er bevaret godsregnskaber fra andre gods-kategorier end de nævnte, kan spørgsmålet ikke afgøres.

Efter en indledende redegørelse for kildematerialet og for Ulriksholms ejerforhold og jordtilliggender følger hovedafsnittet om organiseringen af byggeriet (s. 22–52). Der gøres rede for byggeriets faser, for anskaffelse, transport og forbrug af byggematerialer samt for håndværkernes arbejde og lønninger. Det følgende afsnit (s. 53–60) om finansieringen er betydeligt mindre i omfang, så at bogen mere handler om organisering end om finansiering af byggearbejderne. Det påvises, at pengene til de omfattende byggearbejder dels kom fra godsdriften og dels udefra, nemlig fra kongen selv, enten som lån eller gave. Godsdriften – der godt nok gav overskud – kunne åbenbart ikke bære byggeomkostningerne, der s. 58 og 64 opgøres til i alt 18.254 dlr. (hvoraf 15.327 faktisk kunne betales). Det er muligt, som det også påpeges, at byggeriet har kostet mere, idet bygge-regnskaberne ikke altid indeholder alle de faktiske udgifter (s. 16 og 65). Det er

lykkedes i andre kilder at finde byggeudgifter, som ikke er medtaget i selve bygge-regnskabet, og på den måde få billedet mere komplet; men hvor meget der herudover måtte kunne findes i tabte eller ikke undersøgte kilder, kan ikke vides; i givet fald skal udgiftsbeløbet yderligere forhøjes.

Den endelige konklusion på bogen er (s. 65), at ejeren af Ulriksholm ville have forbygget sig, hvis ikke der var kommet store tilskud udefra.

Bogen indeholder mange oplysninger om periodens priser og lønninger og en del lokalhistoriske og personalhistoriske oplysninger, således om Ulriksholms tilliggender og om håndværkernes navne og bopæl. Et register savnes dog.

Hvad bogens ydre form angår, finder jeg det noget forvirrende, at der i opstillingen ikke findes tilstrækkelig adskillelse mellem de mange tabeller (med anmærkninger) og selve hovedteksten; bogstavtyperne er de samme, og der er ikke tilstrækkelige mellemrum eller adskillelsesstreger.

Susanne Krogh Bender

Otto Jonassen: Pjentemølleren og hans dagbog. Svendborg 1978. 124 s. ill. Skrifter fra Svendborg og Omegns Museum, bd. 2, redigeret af Henrik M. Jansen kr. 47.

Interessen for den jævne befolkninges levevis og livsvilkår vil utvivlsomt komme til at stå som et karakteristisk træk ved det 20. århundredes historieskrivning, både den marxistiske og ikke-marxistiske. Men ligegyldigt historiefattelsen gælder, at problemerne kan at finde brugbare kilder til belysning af problemstillingen vokser, jo længere tilbage i tiden historikeren bevæger sig. Man skal blot blot 150–200 år tilbage for at møde dette problem. På grundlag af forskellige kildetyper kan man beregne de ydre rammer for en bestemt befolkningsgruppes livsvilkår; men for den største del af befolkningen (borgere, bønder, husmænd etc.) er det ofte vanskeligt at nuancere billedet, bl.a. fordi vi mangler berettende kilder udfærdiget af medlemmer fra disse befolkningslag. Det er vanskeligt at belyse deres forskellige aktiviteter, deres syn på deres placering i samfundet osv. Vi ser dem oftest kun som de blev bedømt af den lille overklasse.

Det er derfor glædeligt, hver gang man finder en dagbog ført af en købstadsborger eller en bonde. Af lige så stor betydning er det, at den – som i tilfældet med Pjentemølleren dagbog – gøres tilgængelig for en større kreds ved publicering. I det aktuelle tilfælde kan der ikke herske tvivl om kildens enestående karakter. Dagbogen er ført af Morten Jørgensen, møller i Pjentemøllen i Svendborg. Han blev født i 1772 og begyndte 21 år gammel at føre dagbog. Det blev til ialt ni bind, inden han døde i 1845 (det sidste bind slutter først 1849, idet en hjemmeboende datter førte dagbogen i hans sidste leveår og videreførte den efter hans død). Desværre er den ikke bevaret i sin fulde længde. Kun følgende fire bind er tilbage: bd. 3 (1804–12), bd. 6 (1825–29), bd. 7 (1829–34) og bd. 9

(1840–49) [det havde måske været hensigtsmæssigt at indføje disse yderår i udgavens titel]. Herforuden findes der bevaret tre bind meteorologiske dagbøger, der først påbegyndtes i 1823, men hvori er medtaget oplysninger om vejret fra den egentlige dagbog tilbage fra 1793. Til trods for lakunerne er de fire bind imidlertid så stofmættede, at de på fuld tilstrækkelig måde kan give indblik i livet i en dansk købstad i begyndelsen af forrige århundrede. I dagbogen, der synes at være ført daglig, omtales personlige glæder og sorger, store og små hændelser i byen etc. Ud fra et administrationshistorisk synspunkt er dagbogen virkelig enestående. Som eligeret borger var Morten Jørgensen aktiv deltager i bystyret, og de forskellige embedsforretninger med tilhørende problemer er da også omtalt. Normalt er købstadsarkivernes ofte ordknappe rådstueprotokoller vor eneste kilde til de eligerede borgeres virksomhed (i denne forbindelse havde det måske været en idé at gennemå Svendborg købstadsarkiv for at finde ud af, hvilke spor Morten Jørgensen har sat sig der). Desuden nævnes der i dagbogen en række usædvanlige begivenheder, der skabte uro i det ellers rolige købstadsliv. Her kan blot nævnes usikkerheden omkring englændernes belejring af København og – senere under Napoleonskrigen – den indkvartering af spanske og franske lejetropper, som fandt sted i Svendborg. Ligeledes synes indførelsen af de rådgivende provinsialstænderforsamlinger og de påfølgende valg af deputerede hertil, at have sat sindene – ihvertfald møllerens – i bevægelse, sikkert ikke mindst fordi Orla Lehmann i 1840 søgte og opnåede valg som stænderdeputeret for 8. distrikt, hvorunder Svendborg hørte.

Ved bedømmelsen af dagbogens kildeværdi må man imidlertid sige, at Morten Jørgensen næppe kan anses for at være en typisk repræsentant for købstadsborgerne. Derom vidner f.eks. hans store læselyst, der strakte sig ud over Bibelen til videnskabelige afhandlinger som Smellies Naturhistoriens Philosophie og Falks Geografiske Atlas – ja bogbestanden voksede i en sådan grad, at han i 1808 måtte indrette et værelse til bibliotek. At han havde flere offentlige tillidshverv (f.eks. medlemskab af forligelseskommissionen) og 35 år gammel blev eligeret borger peger i samme retning. Han synes heller ikke selv at være i tvivl om sin placering i byens sociale hierarki, hvilket kommer til udtryk i forbindelse med valget til den rådgivende stænderforsamling i 1834, hvor han selv havde stemt, men hvor 40 af de valgberettigede, »meest af de simplere«, ikke benyttede deres stemmeret.

Udgaven af Pjentemøllerens dagbog giver imidlertid anledning til nogle principielle overvejelser vedrørende kildeudgaver. Ganske vist – eller måske snarere heldigvis – har historikerne været tilbageholdende med at fastlægge bestemte udgivelsesprincipper for kildeudgaver, men de har været sig problemerne bevidst og diskuteret dem (cfr. f.eks. Kr. Erslev, Historisk Teknik, p. 16 ff.). Forsigtigheden skyldes bl.a., at man i hvert enkelt tilfælde må tage hensyn til originalens karakter, ja endog et forhold som økonomien bag projektet kan sætte visse rammer for, hvor tæt udgaven kommer på originalen. Men der har imidlertid udviklet sig en slags fast praksis for, hvorledes kildeudgaver er opbygget: Først udgiverens forord og eventuelle indledning, dernæst gengivelsen af

kilden forsynet med noter etc., og endelig ordliste og diverse registre. Denne praksis bryder Otto Jonasen afgørende med, idet han har valgt at opdele stoffet i emner (dvs. kapitler), hvorunder de relevante dagbogsindførsler (eller et repræsentativt udpluk) er gengivet med udgiverens kommentarer indflettet mellem notiserne. I alt rummer udgaven 22 kapitler, hvor de tre første bruges til en præsentation af Morten Jørgensen, Pjentemøllen og dagbogen, medens de resterende nitten kapitler udgør sagopdelingen af dagbogsteksten. Som eksempler på kapitler kan nævnes meteorologi, jynild og brand, møllerens familie, landbrug, markjordernes udskiftning, tillidshverv, fornemme gæster, lysglimt og skygger over den lille bys hverdag, kadence – vilkårlige udpluk fra indholdsfortegnelsen i den deri givne rækkefølge.

Det er imidlertid spørgsmålet, hvor hensigtsmæssigt det valgte udgivelsesprincip er. For det første savner man muligheden for at kunne læse dagbogens tekst igennem i sammenhæng uden de forstyrrende, og måske af og til overflødige, kommentarer – en sådan gennemlæsning indgår f.eks. som et vigtigt led i vurderingen af dagbogens kildeværdi. I den foreliggende form kan læseren vanskeligt selv danne sig et samlet indtryk af kildens oprindelige karakter – det hele er skåret ud og indpasset i et fast mønster. For det andet vil en snæver emneopdeling altid være diskutabel. I det aktuelle tilfælde må de fleste kapitler siges at være rimelige; men et kapitel som »Springbækken« forekommer overflødig, medmindre man er specielt interesseret i Svendborgs historie og topografi. Og det er umuligt en udgået at reststørrelse af optegnelser, som egentlig intet sted passer ind og som følge deraf må henvises til en rodebunke – i udgaven kaldet »Lysglimt og skygger over den lille bys hverdag« eller »Hvad man taler om idag«. Disse notiser af blandet indhold må indgå i en naturlig sammenhæng i dagbogen men giver ikke meget mening i udgaven. Der er de endda ikke anbragt i kronologisk rækkefølge (se f.eks. side 108–111), hvilket virker besynderligt, da det jo trods alt er en dagbog, der udgives. For det tredje – og mere generelt – må det indvendes, at læseren intet sted oplyses om, hvor fuldstændigt dagbogen er udgivet. De talrige prikker vidner om udeladelser, men hvad er udeladt? Er der tale om totale udeladelser eller skal man blot kigge i et andet kapitel. Under kapitlet »Tillidshverv« oplyses det, at de anførte udpluk kun er en ringe del af M.J.s optegnelser vedrørende arbejdet i vejkommissionen (s. 68). Men hvor typiske er de? Det nævnes der intet om.

Otto Jonasen har utvivlsomt haft sine lokalhistorisk interesserede bysbørn i tankerne, da han besluttede sig for det ovenfor omtalte udgivelsesprincip. De skulle let kunne orientere sig i møller Morten Jørgensens enestående dagbogsoptegnelser. Det er imidlertid spørgsmålet, om ikke udgaven ville få større udbredelse, hvis han istedet havde valgt at udgive dagbogen efter gængs praksis (altså en forholdsvis skarp adskillelse mellem bearbejdelse og kilde). Lokalhistorikerne i Svendborg (og andre) kunne være tilgodeset med et sagregister.

Jørgen Dickmann Rasmussen

Skaarup sogns historie. Udgivet af en kreds af Skaarupborgere, eksp.: dyrlæge Claus Kølln, 5881 Skaarup, 1977, 208 s., ill., kr. 55.

I forordet til denne sognehistorie redegøres der kortfattet for tilblivelseshistorien og for sigtet med bogen. Tiden op til kommunesammenlægningen foranledigede en kreds af lokale – det er blevet til seks forhenværende og nuværende skolefolk, en proprietær og en forhenværende gårdejer, en tidligere sognepræst, en dyrlæge og en frugtavl – til at gå sammen om at tilvejebringe en skildring af sognets historie. Der blev så arbejdet »mere eller mindre intenst« i en årrække, og nu foreligger resultatet i form af en u-præsentios, men tiltalende og velillustreret bog. Skaarup sogns historie bør retteligt opfattes som en samling af bidrag til stedets historie. Forfatterne – 7 mænd og 4 kvinder – har taget sig af emner, de har haft særlig interesse for, og det medfører, at bogen bringer et lille afsnit om havebrug og frugtavl, men iøvrigt ikke behandler erhvervsforhold i sognet, og at den lokale husflidsforening får sin historie grundigt behandlet, mens det lokale mejeri kun afbildes og berøres i tilfældige sammenhænge – hvad nærværende anmelder naturligvis beklager.

Der har ikke været foretaget nogen gennemgribende redaktion af bidragene, hvad der af og til medfører overlappinger, som når en af Skaarups markante personligheder, amtsprovst P. A. Wedel skildres med næsten sammenstemte ord s. 30 og igen s. 137, eller lidt mærkelige dispositioner, som når præsterækken anbringes under afsnittet om sognestyret s. 69, mens der ganske naturligt i forbindelse med kapitlet om *Sct. Hans kirke i Skaarup* s. 28 ff. berettes om de enkelte præster i nyere tid. Samme afsnit rummer iøvrigt foruden selve kirkebeskrivelsen og omtalen af dens præster en skildring af den gudelige vækkelse i sognet, og tilsvarende bringer også *Udskiftningen i Skaarup sogn* spredte træk til landboforholdenes historie fra matriklernes tid og frem til midten af det 19. århundrede.

Grundlaget for bogens tekst har i overvejende grad været den eksisterende litteratur, det trykte kildemateriale og så lokalt opbevarede arkivalier suppleret med betretninger fra ældre personer i sognet. Ikke alle forfattere er iøvrigt lige flinke til at angive, hvor de har deres oplysninger fra, selv om det adskillige steder fremgår af selve skildringen, hvad der ligger til grund. Kun i en enkelt sammenhæng s. 72, synes det at fremgå, at Landsarkivet for Fyn har været benyttet.

Om de enkelte afsnit gælder det iøvrigt, at de er af vekslende kvalitet efter forfatternes skrivelyst og -kunnen. Man bemærker ved gennemlæsningen af det naturligt ret bredt affattede kapitel om seminariet det halvtyske præg, der lå over skolelivet frem til over midten af forrige århundrede på grund af den stærke søgning fra hertugdømmerne. Skildringen af den lokale husflidsforenings historie er grundig og giver et udmærket indblik i arbejdet i denne foreningstype gennem årene. For alle afsnitene gælder imidlertid, at forfatternes optagethed af emnerne og af det at berette herom slår igennem, ofte på en særdeles sympatisk måde.

I forordet til Skaarup sogns historie hed det, at man

håbede, »at mange gamle Skaarup-boere vil nikke genkendende til noget af det, de læser, og at nye beboere herigennem vil fatte interesse for egnens historie«. Dette dobbelte formål med at beskæftige sig med lokalhistorie er ikke ukendt idag. Man vil give en bestemt gruppe læsere glæden ved at genopleve, hvad de selv på forskellig vis har stiftet bekendtskab med ved selvpoplevelse eller beretning, og man vil nå nye beboere med et tilbud om at få indblik i, hvad Skaarup havde været. Det er ganske karakteristisk, at kommunesammenlægningen her som i andre tilfælde har virket som en katalysator. Gennem meget af bogen går en underliggende bestræbelse for at fastholde og erindre fortiden, og det kommer ganske pudsig til udtryk i omtalen af sognepræst og seminarieforsøger Schurmanns afleveringer til Landsarkivet i 1891 – »pastor Schurmann har dog her afgivet en del, som egentlig hører hjemme i et arkiv her i sognet«, s. 72.

Claus Bjørn

Sevel Andersen: Fruering sogn – som det var engang. Fruering-Vitved lokalhistoriske arkiv, 1977, 397 s., ill. kr. 90.

Søren Sloth Carlsen: Hornslet by og sogn. Rosenholm egnsarkiv, 1977, 377 s., ill., kr. 100.

De to sognebeskrivelser har meget tilfælles. Der er i begge tilfælde tale om skildringer af østjyske sogne, som nu er kommet ind i Århus' periferi, begge bøger er i bogmæssig henseende smukke, rigt illustrerede, og begge har fundet så god afsætning lokalt, at oplagene på henholdsvis 800 og 1000 eksemplarer på indeværende tidspunkt er udsolgte.

Det gælder for begge forfattere, at de er beskæftiget ved de to sognes lokalhistoriske arkiver, har været det i en længere årrække og nu har fundet tid og mulighed for at udnytte disse arkivers indhold til en samlet sogneskildring. Bøgerne er i den henseende bemærkelsesværdige, at de i meget vid udstrækning bygger på de respektive lokalhistoriske arkivers indhold. Sevel Andersen beretter indledningsvis: *Bogen er ikke noget videnskabeligt værk. Det er bygget op af materiale fra Egnarkivet for Fruering og Vitved sogne . . .*, og Søren Sloth Carlsen skriver i sit forord: *Som født i byen med rod i sognets fortid har det været mig magtpåliggende gennem mange år at indsamle og bearbejde lokalhistorisk materiale, således også som stifter og forvalter af Rosenholm egnsarkiv*. Det styrer i høj grad de to bøgernes indhold, hvor perioden fra sidst i 1700-tallet og frem til vore dage er helt dominerende, mens tidligere perioder kun behandles mere overfladisk. Søren Sloth Carlsen har her været mere bundet til den traditionelle disposition, hvor man begynder med en geologisk optakt, går over arkæologiske fund og stednavne til folkeminder, kirke og skole, mens Sevel Andersen sætter det tidsrum, han behandler til de godt 200 år mellem auktionen over Skanderborg rytterdistrikt 1767 og ca. 1970. Han fastholder bogens sigte, at skildre sognet, som det var engang, dvs. før et omfattende villa-byggeri, hvor Søren Sloth Carlsen her i højere grad træk-

ker linierne helt op til trykkeåret med skildring af f.eks. de lokale erhvervsvirksomheders udvikling.

Sevel Andersen har valgt at bygge sin sogneskildring op omkring de enkelte ejendomme, gårde og huse, i sognet. Af bogens godt 360 sider almindelig tekst fylder gennemgangen af ejendommene mere end to trediedele, mens de øvrige sider rummer forenings- og erhvervsliv, skole og kirke. Det lokale gods, Herschendgave behandles under ejendommene i Gjesing by, og hovedgården får ikke tilmålt større plads i fremstillingen end sognets øvrige gårde. I en knap, men alligevel personlig stil beretter Sevel Andersen om ejendom efter ejendom. Kort beskrives ejendommen efter matrikelprotokol, Udvalg af danske Gaarde (1947) og skøderegistre, og så følger en gennemgang af beboerne, så langt tilbage og så udførligt, som Sevel Andersen har haft materiale til. Erhverv, ægteskab, børn, offentlige gøremål, sygdom og ulykker, pudsig personlige træk som tilnavne eller særheder opregnes, mens fremstillingen får et lidt, men ikke meget, bredere forløb i skildringerne af f.eks. sognets kulturelle aktiviteter (hvor forfatteren i mange år var ledende), eller i beretningen om Albert Dam (s. 223–25), gårdmandssøn fra Vurring som Sevel Andersen selv. Der er adskillige henvisninger til *Morfars by*, steder og personer identificeres, og ligesom Albert Dam i *Vinter* (Tranebogsudgaven af *Morfars by* s. 143–44) fortæller om børnene, der skulle ud at se lig, så hedder det i en billedtekst hos Sevel Andersen: *Det lille hus paa Vejen. Før Aarhundredskiftet var det Skik, at Skolebørnene skulde ud at se Lig, naar der var een, der var død. Da den gamle Kone i det lille Hus døde, kunde de smaa Stuer ikke rumme Skolebørnene, de maatte nøjes med at gaa forbi Vinduerne og kigge ind* (s. 237). Der er tale om en særegen, meget personlig sognebog, trods sin tilsyneladende nøgterne opregning af beboere og ejerskifter. Ejendoms gennemgangene afbrydes af og til at et fæstebrev, et skifte eller lignende, illustrationerne synes stillet til rådighed af gårdenes nuværende eller tidligere beboere (bryllups-, soldaterfotos og for gårdenes vedkommende de kendte luftfotografier, som normalt findes farvelagte i danske landbrugerhjem). Der er meget af det, man normalt forventer at finde i en sognehistorie, der ikke indeholdes i Sevel Andersens bog, men det er til gengæld blevet en af sin forfatters baggrund og tilværelse stærkt præget beretning om gårde og huse i Fruering sogn og de mennesker, der boede og arbejdede der i Sevel Andersens tid og i de årtier forud herfor, som et landsbysamfunds kollektive erindring har vidst at fortælle om.

Bogen om Hornslet by og sogn præges ligeledes, omend i form og disposition mindre fremtrædende af sin forfatters tilhørsforhold til stedet. Fremstillingen kommer bedre rundt om de emner, man vil forvente at finde oplysninger om: sognestyre, skoler, fattigforsorg, erhvervsforhold (også stationsbyens), jernbane m.m. Også her berettes temmeligt knapt om det lokale gods, Rosenholm, som ellers kunne have givet anledning til lange udredninger af ejerforhold. Hornslet by skygger nok lidt for Hornslet sogn, især op mod vor tid, men til gengæld bringer Søren Sloth Carlsen en meget indgående redegørelse for stationsbytiden med opregning af ejendomme og deres ejere. Også i bogen om Hornslet mærker man en bestræbelse for at sætte den almindelige sognebeboer og

hans hverdag i centrum og at få berettet så meget som muligt om de, der på en eller anden måde ydede noget særligt eller skilte sig ud fra mængden. Søren Sloth Carlsen beretter kort og kontant om byen og sognet, fremstillingen kan af og til få karakter af katalog over forfatterens omfattende viden, men den er til gengæld – og det gælder også Sevel Andersens bog – behageligt fri for de redegørelser for almindelige rigshistoriske begivenheder og ofte lidt banale betragtninger over fortiden, der kendes fra en bestemt type sognehistorier. Illustrationsmaterialet i denne bog tyder på, at Rosenholm egnehistoriske arkiv er særdeles velforsynet, og gode kortskitser, Hornslet by fra landsby til stationsflække, hjælper på overskueligheden. De enkelte afsnit rundes af med en fortegnelse over benyttet kildemateriale, og der er sørget for fortegnelser over sognerådsmedlemmer, statistik over befolkningsudvikling samt tabel over de kommunale udgifter 1842–1935.

De to sognehistorier har begge et omfattende personregister. Normalt er her et punkt, hvor mange sognehistorier svigter, men her regnes de mere end 2000 navne op for Hornslets vedkommende, mens Fruering-bogen har godt 4000 navne med. Og omfanget af disse registre udtrykker utvivlsomt, hvad der har været hensigten med disse to, på en gang ret forskellige, men som nævnt også på andre punkter samstemmende bøger.

Claus Bjørn

Rasmus Bendixen: En herredskirkes historie. Lisbjerg kirke. Eksp: Lisbjerg præstebolig, Marie Belows Vej 14, 8200 Århus N., 1977. 146 s., kr. 25.

Fhv. gårdejer Rasmus Bendixen, der er leder af Skejby-Lisbjerg sognearkiv, har nu udsendt endnu en bog – denne gang om Lisbjerg kirke; han har tidligere skrevet om Skejby kirke (Fortid og Nutid XXVI s. 204 f.). Lisbjerg kirke – eller i hvert fald dens navn – turde være ret kendt p.g.r.a. kirkens gyldne altertavle, der siden 1867 har befundet sig i Nationalmuseet, ikke fordi den blev »frataget« kirken, men – som det også fremgår af bogen – fordi præsten og menigheden selv var kede af den; man fik i stedet en altertavle malet af Jørgen Roed, der forøvrigt sammen med adskillige andre kunstnere i midten af forrige århundrede var noget af en »masseproducent« af altertavler.

Bogen handler dog langt fra udelukkende om altertavlen, men både om kirken før og nu, om sognets udvikling i korte træk (især om oldtiden), om kirkens ejendom »Kirkegård« m.m. Et stort kildemateriale er gennemgået, og meget er kommet med. Der aftrykkes uddrag af synsprotokoller og af pastor Blochs grundige beskrivelse af kirken samt af en del dokumenter, bl.a. vedrørende kirkens ejerforhold.

Bogen om Lisbjerg kirke er rigt illustreret med sort-hvide billeder; men jeg savner oplysninger om, hvor originalerne findes.

Som oversigt over Lisbjerg kirkes historie og udseende

gennem tiderne er Rasmus Bendixens bog velegnet; men dispositionen kunne godt have været mere overskuelig (og indholdsfortegnelse mangler); f.eks. findes der s. 18–19 et afsnit om bestemmelser vedrørende ejerforhold og om disse bestemmelsers virkninger, og længere henne i bogen (s. 105–130) kommer så først en redegørelse for Lisbjerg kirkes ejerforhold.

Susanne Krogh Bender

Helge Stavnsbjerg: Understøttelsesforening bliver til fagforening. Skivebogen. Historisk Aarvog for Skive og Omegn, 67. bd., 1967 s. 5–34, samme: *Arbejderkvindene blev først organiseret i 1937*, smstds, s. 35–58.

I de senere års stærkt øgede interesse for arbejderbevægelsens historie i Danmark har fagbevægelsens oprindelse og udvikling stået lidt i skyggen, selv om der er adskillige tegn, som nu peger mod en ændring af billedet. Og skævheden har naturligvis gjort sig yderligere gældende med hensyn til fagbevægelsens historie i provinsen. Det er derfor velkomment, at studielektor Helge Stavnsbjerg har ydet disse to bidrag, dels peger de på tilsvarende lokalhistoriske opgaver, dels følger de en brik til fremstillingen af dansk arbejderbevægelsens historie. Med titlen på den første artikel har forfatteren antydnet en tradition i den tidlige fagbevægelse, der i dette tilfælde har kunnet følges helt frem til tiden omkring 1920. Gennembruddet i Skive kommer som i mange andre provinsbyer i 1890'erne, hvor man får de fleste fag organiseret og en fællesorganisation stillet på benene i 1893. Man prøver, uden større held i første omgang, strejkevåbenet et par år senere. Også i Skive oplevede man et modsætningsforhold mellem den lokale arbejderbevægelse og så toppen i holdningen overfor brugsforeningsideen, og i 1906 oprettes en brugs i Skive på initiativ af fagforeningerne, – 1909 følger Arbejdernes fællesbageri. Det er kun i skitseform, men ikke desto mindre værdifuldt, at Helge Stavnsbjerg får behandlet HK og vist de vanskeligheder, dette forbund havde at kæmpe med til forskel fra den øvrige fagbevægelse.

Den følgende artikel omhandler de kvindelige arbejdersorganisering, der som overskriften antyder foregik sent. Mens fagbevægelsen i Skive blev skabt uden parti og partipresse, så er det ganske tydeligt, hvordan man i 1930'erne trækker på partiets organisation og det eksisterende fagforeningsapparat.

Fremstillingen er i begge artikler lovlig skematisk, og især den første slutter meget brat. Det ret omfattende bilagsmateriale virker lidt tyngende, men mon ikke studielektor Helge Stavnsbjerg har haft undervisningsformål i tankerne med denne opbygning, der er på nippet til at antage karakter af en kildesamling med indledende tekst.

Claus Bjørn

Peder Hove: Muld og mennesker, Poul Kristensens forlag, Herning 1977, 74 s., kr. 46.

Peder Hove: Landsbybilleder, Poul Kristensens forlag, Herning 1978, 100 s., kr. 59,50.

Det fælles udgangspunkt for Peder Hoves to bøger »Muld og mennesker« og »Landsbybilleder« er mennesker i Thy.

»Muld og mennesker« er en poetisk slægtshistorie i novelleform. Poetisk, fordi den har karakter af at være en nedskrevet version af de mundtlige anekdoter, som er fortalt af og om generationerne op til århundredskiftet. Det er de færreste familiemedlemmer, forfatteren selv har kendt, og der er ikke tale om en systematisk sporing af efterretninger om slægten. Glimtvis får man indblik i storsamfundets påvirkning af lokale miljøer, som for eksempel grundtvigianisme og nationalisme i den sønderjyske gren af familien og grundtvigianisme contra indre mission i Thy.

Hvis de skildrede personer har et fællestræk, må det være det, at deres liv var tæt forbundet med gårdene og jorden, så tæt at . . . »man kan spørge sig selv, om det ikke til tider var gårdene, der ejede indvånerne, og ikke omvendt«. Det er slægtshistorie, som er skrevet på en måde, der gør det til gode historier om mennesker også for udenforstående.

»Landsbybilleder« er af en lidt anden karakter. I novelleform beskrives landbørns liv i 1940'erne. Det er hovedsagelig børns forhold til hinanden, set med børns øjne, der fortælles om. Fortællemåden er levende og humoristisk, og dialogerne mellem børnene virker autentiske. Det er fornøjelige noveller om leg, skole og arbejde og børns sorger og glæder. Nogle af temaerne er tidløse, mens en novelle som »Nella«, om den lithauiske flygtningepige Nella, har baggrund i 1940'ernes samfundsforhold. Det er en god skildring af børn på landet.

Jytte Harboe

En landsbylærer ser tilbage. Knud Ottosens erindringer 1821–1907. Udgivet af Ingrid Markussen for Selskabet for Dansk Skolehistorie, 1977. 147 s., ill. kr. 48.

Udgivelsen af lærer Knud Ottosens livserindringer skyldes Selskabet for Dansk Skolehistorie, og dette initiativ må hilses med glæde, da denne usædvanlige lærerpersonlighed var en skarp iattager og en god stilist. Bogen foreligger i et tiltalende tryk med gode illustrationer, og Ingrid Markussen har forsynet den med de nødvendige noter til forklaring af de særlige forhold, der omtales.

Knud Ottosen blev født i Lejrskov ved Kolding 1821 og døde i Horsens 1907. De nøgternt affattede livserindringer, som Ottosen færdiggjorde omkring århundredskiftet, omfatter minder fra barndomshjemmet, skolegangen, ungdomsårene, tiden på Jelling Seminarium, virksomheden som hus- og hjælpelærer, årene som lærer i Hylke ved Skanderborg og endelig fortælles om syslerne i pensionstiden. Ottosen måtte i 1886 lade sig pensionere på grund af en ørelidelse. Sidst i 1880'erne opholdt han sig i København, og her skrev han – bl.a. efter tilskyndelse fra sin bekendte søn, skolepolitikeren og historikeren

Johan Ottosen – bogen: *Vor Folkeskoles Oprindelse og Udvikling*. Den udkom i 1894, og han kaldte den »en lille folkelig skolehistorie«. Sine sidste år tilbragte Ottosen i Horsens, hvor han bl.a. deltog i det arbejde, der gennem Danmarks Lærerforening blev gjort for at forbedre lærernes pensionsforhold.

Fra fødehjemmet i Lejrskov har Ottosen gode minder. Der var seks børn, og han var den ældste. Vi hører om børnenes lege, det daglige arbejde på gården og om turene med faderen over heden til Varde og Ølgod. Han blev som mange andre betaget af hedens storhed og mystik: »Disse hedeture gjorde et så stærkt indtryk på min drengefantasi, at det aldrig udslettes.« Tidens standsforskelle illustreres også på udmærket vis. Faderen havde efterhånden fået samlet over 30 tdr. l. jord, hvilket var en fordobling af det oprindelige jordtilliggende. Men dette var ikke nok til at vinde en plads blandt egnens gårdmænd, der stadig regnede ham for parcellist – noget som drengen følte stærkt krænkende.

Trods det hårde slid, som kendetegnede forholdene i hjemmet, var forældrene meget oplysningsbevidste. Børnenes skolegang gik forud for deltagelse i landbrugsarbejdet; noget som ikke altid var en selvfølge. Da Knud Ottosen i 1826 kom i Vrå skole foregik undervisningen efter »den indbyrdes undervisnings metode.« Forfatteren giver i dette afsnit – vel nok bogens bedste – en meget indgående og livfuld beskrivelse af, hvorledes denne metode fungerede i praksis; og han nævner også sine egne trængsler med at finde sin plads i systemet. Interessant er det, at Ottosen i sin senere vurdering ikke alene hæfter sig ved metodens fejl og mangler. Han påpeger også dens anvendelighed i de mindste klasser. I de sidste år af sin skoletid sad Ottosen øverst og fungerede ofte som »hjælpelærer«. Dermed syntes kursen for hans livsbane lagt: Præsten anbefaler faderen at lade ham studere. Dette er dog umuligt af økonomiske årsager. Derfor kommer han i arbejde ved landbruget. Efter at have dokumenteret både manglende lyst og evne på dette område forsøges i et håndværk – med samme resultat. Under denne »erhvervspraktik« har den mere jordnære tanke om at læse til lærer taget form, og efter en tid som hjælpe- og omgangslærer er han klar til seminariet.

Skildringen af seminarieårene på Jelling (1843–45) giver mange gode detaljer om tidens læreruddannelse. Vi hører om fagplan, undervisning, eksamen, elevforhold og fritidsbeskæftigelser. På trods af beretningen om elevernes små udskjelser i form af et lille glas i ny og næ samt om forbudte udflugter udenfor sognet er der et noget mistrøstigt skær over skildringen. Hovedindtrykket er, at seminarietiden mest var hårdt slid under et strengt reglement. Der findes iøvrigt i H. Pedersens erindringer (Odense 1905) en samtidig beskrivelse af Jelling. Pedersen gik en klasse over Ottosen. Begge er stærkt kritiske overfor »systemet«, men Pedersen synes at have moret sig mere end Ottosen. Standsforskellene trivedes også på seminariet, og Ottosen skriver om seminarieballerne, hvor kun »dannede« damer, dvs. proprietærdøtre o.l. – og ikke bønderpiger – måtte indbydes.

Efter lærereksamen og et par års virke som huslærer blev Ottosen i 1847 hjælpelærer i Søvind ved Horsens. Her oplevede han »ånden fra 48« midt i kampområdet.

Han taler her med en sjælden begejstring og fastslår: »det var den periode i mit liv, hvor jeg stod i nøjest forhold til befolkningen.« Sit første og eneste »rigtige« lærerkald fik Ottosen i Hylke ved Skanderborg, hvor han virkede i årene 1854–86. Fra disse år berettes bl.a. om kvalerne med det meget sparsomme sogneråd, der så det som sin fornemste pligt at begrænse udgifterne til skolen til et minimum. Der var især problemer med undervisningsmaterialer og skolebygningen. Ottosen var i mellemtiden blevet gift, og boligen var meget lille og ussel. De vilkår han opnåede synes ikke særlig gunstige, men han udviste til trods herfor en overmåde stor langmodighed og tolerance. Som under omtalen af urimelighederne på Jelling lægger Ottosen mere skylden på tidsånden end på personer; og det blev da også bedre, da der kom nye og yngre folk til i sognerådet. Fra årene i Hylke gives også spændende glimt fra bispe- og provstevistatser. Herigennem levedegør han det kirkelige formynderi over skolen. Opmuntrene for læreren var bispens besøg kun sjældent: »Jeg havde da således én gang (på 32 år) det held at opleve en rigtig pæn bispevisitats«. Bedre gik det ved provstevistatserne, hvor formen var mindre anstrengt. Skolens indre verden – den daglige undervisning samt forholdet til børn og forældre – beskrives også på udmærket vis. Desuden indeholder bogen blandt andet indtryk fra livet på en bondegård; drift, mad, klæder og skikke beskrives; der berettes om de sønderjyske krige og om en henrettelse, som forfatteren overværede i 1843. Derimod må det nok undre, at Ottosen – bortset fra en kort omtale af striden mellem statsskolen og friskolefolkene – ikke udtaler sig om de politiske og skolepolitiske forhold.

I »Folkeskolens« nekrolog over Ottosen hedder det, at han fortjener at mindes for »sin ihærdige kamp« for en bedring af pensionerede læreres kår. Ottosen selv taler karakterisk nok ikke om kamp, men om et stort »arbejde« for pensionssagen. Han var en arbejdets og ikke en kampens (stridens) mand. Knud Ottosen giver – gennem de mange gode iagttagelser og konkrete oplysninger fra det miljø, der omgav ham – et værdifuldt bidrag til beskrivelsen af landbosamfundet i 1800 tallet og især til forståelsen af skolens rolle heri. Men det er, som ovenfor nævnt, ikke blot skolehistorie, og man må håbe at bogen finder vej til brede kredse af historisk interesserede.

Vagn H. Hansen

Mads Lidegaard: Hærvejen i Viborg amt, 1976, 95 s. Hærvejen langs Gudenaåen, 1976, 106 s. Hærvejen i Vejle amt, 1977, 99 s. Schultz forlag, ill. kr. hhv. kr. 49,75, 47,75 og 49,75.

Disse tre bøger om den jyske hærvej er et af de størst anlagte forsøg, vi har på at følge et vigtigt vejssystem gennem terrænet og gennem historien. Forfatteren har gennem en årrække skaffet sig et grundigt kendskab til de områder, hvor hærvejsnettet forløber, og bøgerne rummer et væld af iagttagelser af mangfoldige og vidt forskellige spor af menneskelig aktivitet med større eller mindre tilknytning til trafikken. Det drejer sig naturligvis først og fremmest om selve de gamle vejspor, men også om rester

af studefolde, ulvegrave, findesteder for vigtige oldsager, de såkaldte »kast« (stendynger ved vejen) og meget andet. Bøgerne er forsynet med en række detaljerede kort, der gør dem glimrende egnede som vejviser på ture i denne spændende egn.

Vejhistorie kan imidlertid ikke skrives alene på grundlag af selv den mest ihærdige registrering af gamle vejspor. I indledningerne til både første og andet bind gør forfatteren sig nogle metodiske overvejelser om dette at finde gamle veje, men det er beklageligt, at han ikke er gået videre og i højere grad har fordybet sig i metoder og angrebsvinkler vedrørende den del af processen, der handler om at skabe en funktionel og kronologisk holdbar helhedsopfattelse ud af de registrerede vejspor. Hertil kunne der ellers være hentet megen hjælp hos hærvej-studiernes pioner Hugo Matthiessen, som især i sin artikel »Hærvejen gennem Jylland, introduktion til det jyske vejnets historie« (Festskrift til Kr. Erslev, 1927, s. 107–130) har skrevet kloge ting om navnlig vejstudierne kronologiske problemer.

Og det er just kronologien, der volder Lidegaard de største vanskeligheder. Hovedproblemet kan kort formuleres således: Et gammelt vejspor giver i sig selv ingen oplysninger om sin alder og navnlig ikke om sin betydning til skiftende tider. Der er store vanskeligheder forbundet med »at udrede trådene i det spind, hærstræder af ulige alder slynger over landet, og finde holdepunkter for en nogenlunde fast kronologisk lagdeling af materialet« (Hugo Matthiessen). Lidegaard er flere steder i bøgerne inde på betragtninger i samme retning. Han skriver f.eks.: »Man må også være opmærksom på, at vejens forskellige løb har suppleret hinanden og vekslet, så det er umuligt at placere dem ganske bestemte steder. Hærvejen har gået over et strøg, ca. 20 km bredt, og herindenfor kan man i hovedtrækkene udpege nogle linier, den til forskellige tider har foretrukket, men de har skiftet efter årstid og behov, de har afløst hinanden, og der er gået forbindelsesveje mellem dem, som har forbundet de enkelte spor med hinanden på mange sindrige måder. Og selv om en linie er gået af brug som hovedvej, kan den udmærket have fortsat i sit gamle løb som lokal vej« (I, s. 21; også III, s. 10). Alt dette er ganske sandt, men konstateringen i sig selv er ikke nok, og navnlig er det vigtigt at slå fast, at det ikke blot gælder inden for de ca. 20 km brede strøg, forfatteren her taler om. Hele vejsystemet har bestået af sådanne strøg, parallelle, konvergerende, krydsende hinanden og hvert bestående af vekslende antal vejspor. Der har været alternative ruter gennem systemet, ikke blot på »mikroplan«, men også efter de store linier. I det første binds andet kapitel, »Hærvejen gennem tiderne«, præsenteres – uden nærmere argumentation – de begreber, der opereres med bøgerne igennem. Der skelnes mellem 3 hovedruter, som henføres til hver sin periode: 1. »Højvejen« fra oldtiden, 2. »middelaldervejen« og 3. »den nyere vej«. Og således – som adskilte, sammenhængende veje – indtegnes de på kortene med hver sin signatur, flere steder som tæt parallelle forløb. Men der er ikke i teksten leveret beviser for, at de enkelte vejdele virkelig har hørt kronologisk sammen på den måde, forfatteren hævder, og det er i virkeligheden ganske usandsynligt. Bøgenes kort giver et forenklet billede,

som ikke afspejler den komplekse virkelighed. Et eksempel på de metodiske uklarheder er forfatterens overvejelser om og anvendelse af teorierne om rækker af gravhøje som indikator for vejlinier. På kortene skelnes der mellem eksisterende og forsvundne høje. Det er naturligvis nyttigt, når bøgerne skal bruges i marken, men hvad højenes kronologi angår er det en skelen ud fra deres helt tilfældige skæbne gennem tiderne. Højenes tilblivelse strækker sig over årtusinder, og vil man bruge højrækkerne som kilde til vejenes udviklingshistorie, må man i hvert fald inddrage højenes relative kronologi, således som forfatteren er inde på i andet bind side 16 – uden at det dog får mærkbare konsekvenser for resten af fremstillingen.

Opgaven for den, der vil skrive »hærvejens« historie, er at skabe et billede af, hvordan det midtjyske vejsystem faktisk fungerede gennem tiderne i samspil med sine naturgivne og kulturskabte omgivelser. Og hertil er terrænundersøgelser og kortlægning af gamle veje kun én – om end uomgængelig – forudsætning. En anden er inddragelse af de skriftlige kilders vidnesbyrd om, hvor færdselelen faktisk gik på bestemte tidspunkter, for kun derved er det muligt at få nogenlunde hold på kronologien. Forfatteren udstøder det hjertesuk, at »det kan være meget utilfredsstillende blot at pege på en række løse muligheder uden at kunne slå noget fast« (II, s. 28). Det er en beklagelse, læseren helt og fuldt kan dele – og til de løse muligheder hører i virkeligheden en stor del af det, forfatteren bøgerne igennem mener at kunne slå fast. Hvorfor pålægge sig selv den askese ikke at hente oplysningerne, hvor de findes? »De jyske annaler er fyldte med klager over de ødelæggende følger af vejens nærhed«, skriver Lidegaard (II, s. 18). Men hvorfor så ikke systematisk udnytte disse kilder til at fastslå, hvor »vejens nærhed« faktisk var på de tidspunkter, kilderne taler om? Det er ikke klart, hvad forfatteren mener med udtrykket »de jyske annaler«. Måske tænkes der på præsteindberetningerne, som ganske vist ikke har karakter af annaler, men som citeres nogle gange i bøgerne. Der er mange andre skriftlige kilder, som kan give oplysninger om, hvornår de forskellige dele af vejsystemet fungerede, og hvordan de fungerede sammen. (Om vejhistorisk metode i øvrigt, se min bog »Alvej og kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede, 1973, især kap. III, Metode og kilder).

Mads Lidegaard har langtfra løst »hærvejens« problemer. Men han har gjort et nyttigt og påskønnelsesværdigt arbejde ved at finde og registrere mange vejspor, som ikke tidligere har været kendt, og hvoraf nogle er i fare for snart at forsvinde. »Hærvejen« fremtræder nu i langt højere grad end tidligere som det komplekse vejsystem, der er tale om. Og Lidegaard skriver med ægte og smittende glæde om oplevelsen ved at følge et historisk forløbs spor i landskabet. Den glæde er vi mange læsere, der kan dele med ham.

Alex Wittendorff.

Tvillingsogne af Geest og Marsk: Sneum og Tjæreborg. B. 1 og 2. Udgivet af et udvalg 1972 og 1977, Esbjerg, 231 + 312 s., kr. 45 og 110.

De to kønne, rigt illustrerede bind må som så mange lokalhistoriske værker give anledning til en dobbeltvurdering, som forhåbentlig gør »ret og skel«. For egnens folk – her vel især beboerne i de to sogne – må skildringerne betyde et vidt udsyn over deres hjemstavns fortid, for mange tillige indgang til et stykke slægtshistorie af så meget større værdi, når den samtidig er knyttet til en bestemt landsby, måske en slægtsgård, gennem et længere tidsrum. Der kan også være tale om mindeværdige hændelser i sognenes historie, helt tilbage til det sagnagtige eller til oldfundenes fjerne virkelighed, som arkæologer og digtere, med vidt forskellige udtryk for den samme sans, har bragt os alle nærmere. Det er anerkendelse værdt, at så mange rundt om i sognene har medvirket til en omfattende beskrivelse, i 2. bind 2. del en »Gårdhistorie« på mere end 200 sider, ikke mindre end 8 ejerlav er skildret. Udvalget har arbejdet flittigt: Agnes og Jeppe Andersen har skrevet om Allerup, førstnævnte tillige om Sneumgårds og Spøttrup's ejerlav, Ejvind Sørensen om Krogsgårds. Fh. førstelærer H. K. Kristensen har ikke blot skrevet de øvrige ejerlavs ældste gårdhistorie, men været rådgiver også m.h.t. den nyere tid, hvor H. Holdens har fortsat, hvad angår Tømmerby og Terpager, mens Kathrine Nielsen og Vestergård Sørensen har skrevet om Opsneum og Ålbæk. For Tjæreborgs vedkommende tog Hans Sørensen sig af Tradsborg og Nørremarks ejendomme, Jens Kusk af resten. Det er også ham, der har sørget for tilrettelæggelse og samordning. Samme forfatter har i bind 1 til indledning skrevet sognenes naturgeografi og slutningsafsnittet »Engene og havet«. Mellem disse to afsnit møder man snedkermester Niels Thomsens skildring af de forhistoriske tider, Hans Bruun fortæller om de gamle kirker og sammen med Agnes Andersen om præster i de to sogne, mens Ejvind Sørensen skildrer skolevæsenet.

Set udefra, af læsere, der ikke er lokalkyndige, hører herregårdenes historie utvivlsomt til de mest interessante afsnit. Såvel Sneumgård som Krogsgård gennem tiderne er udforsket og skildret af H. K. Kristensen, en af vore kyndigste lokalhistorikere. I en menneskealder redigerede han den årbog, som Historisk Samfund for Ribe amt udgiver, og selv har han skrevet flere sognes, herreders og herregårdes historie, foruden megen anden egns historie, navnlig i amtsårbøger og tidsskrifter. Hans andel i tvillingsognenes gårdhistorie er allerede nævnt. Kristensen hører jo til dem, der kan tyde »skimlet skrift«, og hans kildehenvisninger vidner om, at han har rørt ved de fleste emner før. Ikke få enkeltheder, belyst bl.a. ved tingbøger, giver interessante indblik i gods- og bondesamfundet i fjerne tider. Ejvind Sørensens meddelelser tyder på, at helt op til o. 1950 har det – her som i mange sogne – været så som så med skolernes indretning, måske især i hygiejnisk henseende. I Tjæreborg skulle en i 1956 opført skole forøvrigt i løbet af få år vise sig at være for lille. Udvidelse på udvidelse fulgte, og storbyen Esbjerg indfangede tvillingsognene. – En lykkelig følge af sognesammenlægningerne og storkommunernes opståen vil det unægtelig være, om beboerne i mange gamle sogne beslutter sig for lignende lokalhistoriske fremstillinger. Endnu består jo dog Landbo-Danmark, om end med et næsten halveret antal landbrug.

Fridlev Skrubbeltrang

Lars N. Henningsen: Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1978. 240 s., ill. kr. 90 (for medl. kr. 45).

I vore dages velfærdssamfund, hvor begreber som »fattigvæsen« og »fattighjælp« er afskaffet, og hvor der faktisk ikke mere findes »fattige« i den gamle betydning af ordet, kan det nok have interesse at kaste blikket bagud for at se, hvordan man tidligere bar sig ad for at hjælpe folk, der ikke kunne klare dagen og vejen selv. Det må derfor hilses med glæde, at en ung historiker, arkivar Lars N. Henningsen, på objektiv vis har udført et omfattende og grundigt arbejde på dette område. Det drejer sig – som titlen på bogen viser – om, hvordan fattigvæsenet var indrettet i de sønderjyske købstæder i perioden fra 1736 til 1841. Begyndelsen til bogen er en specialeopgave, som forfatteren har udarbejdet i sin studietid i Århus, men uddybningen af emnet er sket senere, åbenbart efter tilskyndelse af landsarkivar Iversen i Åbenrå, som forfatteren takker varmt i forordet. Også andre takker han for hjælp og bistand. Det er nok værdt at bemærke, at forfatteren retter en særlig tak til sine forældre for deres omsorg for ham under arbejdet – det er jo ikke så almindeligt mere at udtrykke påskønnelse overfor familien. Fra »Ingrid-Fondet for Sønderjylland« fik forfatteren i 1975 et beløb, der i 1970 var blevet skænket til »Historisk Samfund for Sønderjylland« til en konkret forskningsopgave, og for denne bistand rettes der en særlig tak til dronning Ingrid. Også Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse samt Sparekassen Sydjylland har ydet bidrag til udgivelsen.

Om selve emnet, fattigvæsenet i købstæderne i Sønderjylland, er der naturligvis skrevet i de forskellige byhistorier, som er udarbejdet i de sidste årtier, men det nye er, at der her er gjort et forsøg på at redegøre for ligheder og forskelle mellem fattigvæsenet i en lang række af byerne både nord og syd for den nuværende grænse. Det har krævet omfattende studier og forarbejder, især i arkivmateriale, som hidtil kun er udnyttet mere sporadisk. Af oversigten bagi bogen fremgår det, at de arkiver, som har været genstand for studier, især er Landsarkivet i Åbenrå samt Landesarchiv Schleswig-Holstein i Slesvig, men også akter i Rigsarkivet, Haderslev Rådstuearkiv og for Ærøskøbings vedkommende Landsarkivet i Odense er inddraget i undersøgelsen.

I indledningen gør forfatteren selv opmærksom på, at redegørelsen langt fra er udtømmende. Målet har været at klarlægge nogle hovedlinier i udviklingen, og en række områder er derfor ikke behandlet eller i hvert fald kun omtalt ret kortfattet. Det gælder bl.a. fattighuse, hospitaler, milde stiftelser og legater. Heller ikke de socialhistoriske aspekter er forfatteren kommet nærmere ind på. Han har valgt at koncentrere sig om den offentlige købstadadministration. Det må være tilladt at udtrykke håbet om, at forfatteren senere vil fortsætte sit arbejde med at behandle de emner, som altså ikke er medtaget – han har utvivlsomt stof liggende, som han kan arbejde videre med. I indledningen er der nemlig 4-5 sider netop om, hvem de såkaldte almisselømmer var, og hvem der fik

hjælp, især baseret på materiale fra Haderslev og Sønderborg. I den forbindelse er der udarbejdet nogle tabeller, der dels viser, hvilke erhverv de fattigunderstøttede og deres enker kom fra, dels også aldersfordelingen mellem »almisselemmerne«. Der drages den konklusion, at det især var gamle og syge, der fik hjælp af fattigvæsenet, og i særlig grad kvinder, enker og ugifte kvinder, nogle med mindreårige børn.

Når bogen om fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder tager sit udgangspunkt i året 1736, skyldes det, at der i dette år kom en kongelig forordning, der havde til hensigt at afskaffe det omfattende tiggeri, som havde været en væsentlig indtægtskilde for fattige helt siden reformationen, ved at påbyde, at der *skulle* være et offentligt fattigvæsen i hertugdømmet Slesvig. I modsætning til forholdene i kongeriget overlod regeringen derimod de enkelte byer og landsogne selv at tilrettelægge den fremgangsmåde, man ville følge. Det fremhæves, at den ordning, som i begyndelsen af 1730'erne blev tilvejebragt i Flensborg, og som fik kongelig konfirmation i 1735, fik betydning for flere af de andre byer, bl.a. Haderslev, hvis forhold forfatteren er særlig godt inde i. En væsentlig del af bogen skildrer – iøvrigt i ret kortfattet form – hvordan fattigvæsenet var indrettet i byerne syd og nord for den nuværende grænse, dog således, at redegørelsen for forholdene i de sydslesvigske købstæder er mindre grundig, hvad forfatteren også selv bemærker. For Flensborgs vedkommende kunne der måske nok være gjort lidt mere. Flensborgs byarkiv nævnes ikke blandt de arkiver, der er benyttet, måske fordi der ikke her findes materiale af betydning for emnet. Derimod er der i noterne ikke så få henvisninger til den tyske bog om Flensborgs historie, »Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt«, der udkom 1966, men som ikke indeholder specielle afsnit om fattigvæsenet. I den danske »Flensborg Bys Historie«, 2. del (1955), findes der særlige afsnit, der behandler fattigvæsenet, samt i noterne henvisninger til forskelligt kilde-materiale, som findes i Flensborg, men bortset fra enkelte henvisninger i noterne bag i Henningsens bog synes dette værk og dets henvisninger ikke at være benyttet i samme udstrækning som det tyske værk. Da forfatteren selv fremhæver den betydning, den flensborgske ordning fik for andre byer, kunne der nok have været gjort lidt mere ud af dette emne. For de andre byers vedkommende gælder det også, at redegørelsen er ret summarisk, men det kan jo skyldes, at bogens omfang har måttet begrænses. Det er muligt, at forfatteren har gabet overfor meget på én gang, navnlig da han foruden at gøre rede for de enkelte byers fattigvæsen, også har prøvet at trække nogle linier op gennem hele perioden for de synspunkter, som lå til grund for fattigforsorgen. Her bevæger bogen sig ind på et område, hvor det er svært at være objektiv, men det synes at være ret rimelige betragtninger, som forfatteren fremsætter herom.

Forholdet var det, at fattigforsorgen længe blot havde til formål at reducere tiggeriet og dermed befri byernes borgere for den plage, som tiggeriet havde været. Men fra 1780'erne begyndte efter forfatterens opfattelse langsomt en udvikling, der gav fattigvæsenet et nyt præg. Det nye er, at der bredte sig en erkendelse af, at samfundet havde forpligtelser overfor de nødlidende, og at deres trang ofte

ikke var selvforskyldt, som mange før havde ment, men samfundsskabt. Det gjaldt om at skaffe arbejde til de arbejdsløse, så at de kunne klare sig selv. Det tiltagende tiggeri skabte også hos den menige borger ønske om en bedre fattigforsorg, så at man efter forfatterens mening kan sige, at idealisme og egoisme i nogen grad kunne gå i spænd sammen. I årtierne før og efter 1800 førte denne nye holdning til en række lokale reformer uden indgriben fra regeringens side, der havde til formål at gavne de fattige. Men i kriseårene efter 1814 blev kravet om besparelser overskyggende. Det synspunkt vandt frem, at de arbejdsduelige fattige skulle skræmmes bort fra fattigvæsenet, og at de, der fik understøttelse, skulle betragtes som umyndige. Dette kom frem i stænderforsamlingerne fra 1836 og blev lov i 1841 – det år, hvor bogen slutter. Forfatteren betragter dette syn på de fattige som et tilbageskridt i forhold til oplysningstidens humanisme. Han konkluderer, at det var den hårde liberalisme, der vandt overhånd – forsorgen skulle begrænses og mest muligt overlades til privat velgørenhed. Loven af 1841 betød også, at statens kontrol med fattigvæsenet, der var begyndt i 1820'erne, nu blev afgørende for de sønderjyske byer.

Som det fremgår af denne omtale af værket, har det sine gode grunde, at forfatteren har valgt årene 1736–1841 som sit emne, og det må her til slut siges, at det er lykkedes ham at give en ret fyldig fremstilling af forholdene i de enkelte byer og til en vis grad af udviklingen som helhed i perioden. Der er derfor grund til at fremhæve, at der her er udført et pionerarbejde, som kan danne udgangspunkt for videre studier. Til sidst må det lige tilføjes, at der savnes en liste over benyttet litteratur, selvom de udførlige henvisninger i det store noteapparat giver muligheder for at se, hvilke bøger og afhandlinger der er benyttet. Som helhed må det siges, at »Historisk Samfund for Sønderjylland« har gjort en betydningsfuld indsats ved at udsende dette værk.

Johs. Lomholt-Thomsen

Dagmar Unverhau; Von »Toverschen« und »Kunstfrühen« in Schleswig 1548–1557. i: »Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte, heft 22, p. 61 – 110, 1977.«

Forfølgelsen og henrettelsen af påståede hekse fra begyndelsen af 1400-tallet og til slutningen af 1600-tallet i store dele af Central- og Vesteuropa har længe tiltrukket sig historikeres opmærksomhed. Men især indenfor det sidste tiår er der sket en betydelig udvikling, hvor nye kildegrupper er blevet inddraget i studiet, mens tidligere benyttede kilder er blevet underkastet fornyede undersøgelser.

Det er især de juridiske akter fra lavere og højere instans, der har haft interesse, og gennem hvilke der er blevet frembragt væsentlige forskningsresultater. Gennem retsakterne er det ofte muligt at trænge igennem til det samfund, processerne fandt sted i, og få noget at vide om de sociale konflikter, der lå bag. Heksenes, såvel som deres »ofre's« og vidneres alder, køn, ægteskabelige

status og sociale placering lader sig nærmere bestemme, og med inddragelse af samtidens teoretiske litteratur om trolddom og hekseri er forskningen bl.a. nu godt på vej til at kunne besvare det væsentlige spørgsmål, om hekseprocesserne opstod p.g.r.a. et folkeligt pres fra »neden« eller p.g.r.a. magtbud fra »oven«. Det er også gennem retsmaterialet, at den folkelige tro på trolddom og hekseri kan belyses, hvilket er af betydning for løsningen af et andet af »heksetros«-forskningens endnu uafklarede problemer, nemlig hvorfor hekseprocesserne ophørte omkr. 1700.

Dagmar Unverhau benytter da også retsakterne i sin artikel om hekseri i Slesvig. Processerne er overleveret i byen Slesvigs »Braunen Buch«, en rådsprotokol, der indeholder erindringsværdige begivenheder i byens historie, såsom reformationens indførelse, borgmestervalg, kriminalsager o.l. Af indførslerne i »Braunen Buch« fremgår det, at der i årene 1548–1557 fandt en række processer sted i Slesvig, der resulterede i, at 9 kvinder blev henrettet for hekseri i løbet af 4 processer: 1548, 1551 (2 processer) og 1557. Det ville have været en fordel, hvis DU klart havde tilkendegivet, om disse 9 kvinder i »Braunen Buch«, samt 5 personer nævnt i et kærnerregnskab fra 1641, udgjorde det totale antal anklagede i Slesvig; hvis det var tilfældet, var der altså ingen hekseprocesser i Slesvig i en periode på ca. 80 år, hvilket må anses for noget af et særsyn i hekseprocessernes tid.

DU har givet sin artikel undertitlen »Quellen und Interpretationsansätze zur Geschichte des Zauber- und Hexenwesens«, men det bliver nu blot til et enkelt tilløb til fortolkning, ovenikøbet et lidt halvhjertet tilløb. Med udgangspunkt i den tyske arkivar Joseph Hansens teorier fra århundredeskiftet, finder forf., at de slesvigske kilder viser Djævelforestillingens voksende betydning, således som den ifølge Hansen skulle komme frem i overgangen mellem de tidligere trolddomsprocesser og de egentlige hekseprocesser, hvor begrebet »maleficium« (skadevoldende trolddom) gradvis blev afløst af forestillingen om Djævelpagten og heksenes deraffølgende »tjeneste«.

Som belæg for sin tolkning nævner forf., at de anklagede kvinder ved tilberedelsen af deres »trolddomsgryder« meget ofte tog Djævelens navn i deres mund, og at den natlige dans, som omtales, og hvor den berygtede gedebuk også var indblandet, refererer til heksesabbathen.

At DU netop benytter Joseph Hansen, og ikke nævner nogle af de betydningsfulde arbejder, der er kommet til i de seneste år, gør dog hendes artikel noget »altmodisch«. F.eks. ville udviklingen af begrebet Djævelpagt have fremstået betydeligt klarere, hvis forf. havde været bekendt med Norman Cohns bog fra 1975 »Europe's Inner Demons«, hvori det bl.a. afsløres, at nogle af Hansens hovedkilder er forfalskninger fra det 19. århundrede.

En gennemlæsning af de aftrykte kilder minder mig om de jyske trolddomsprocesser, jeg selv har arbejdet med. Det er ikke Djævelen, der er i forgrunden i processerne, og trolddommen udføres som oftest uden Djævelens hjælp. Ved nærmere eftersyn afspejler sagerne tydeligt ganske trivielle konflikter i det lille samfund. I processen fra 1548 bekendte Lene Jurgens og Metke Fuschen, at de havde gravet »trolddomsgryder« ned under dørtærsklerne til 2 mænds huse, fordi de ikke mere ville have Metke Fuschen til hyrde og havde antaget en anden. I processen

fra 1551 bekendte Caterina Eggerdes, at hun bl.a. havde forgjort Hynrik Platensleger, fordi han havde støvnet hendes mand for 100 daler, denne skyldte ham. Ved at inddrage nogle af den nyere forsknings resultater i den publikation, som DU stiller os i udsigt, ville hun blive i stand til at sætte de slesvigske processer ind i deres sociale kontekst og fremdrage nogle interessante resultater af de meget spændende kilder, som er offentliggjort i nærværende publikation tilsammen med noter og et meget nyttigt glossarium.

Jens Chr. V. Johansen

Nordic population mobility Comparative Studies of Selected Parishes in the Nordic Countries 1850–1900. Bo Kronborg, Thomas Nilsson og Andres A. Svalestuen, eds. *American Studies in Scandinavia*. Vol. 9 Nos. 1–2 1977. Universitetsforlaget, Oslo-Bergen-Tromsø. 170 s., N. kr. 35.

Efter et interval på fem år udkom i 1977 bind 9 i den tværfaglige, engelsksprogede tidsskriftsserie: *American Studies in Scandinavia*. Bindet er en særudgave, idet det dels omfatter både række 1 og 2 af årgangen og dels helt er koncentreret om et enkelt emne, nemlig nordisk befolkningsmobilitet belyst ud fra komparative studier af udvalgte sogne 1850–1900. Tidsskriftet udgives af The Nordic Association for American Studies, en organisation, der blev dannet i 1959 for igennem møder og seminarer at fremme forskning vedrørende USA i de fem nordiske lande og for at etablere kontakt mellem forskere og forskningsområder. I 1968 tog foreningen initiativ til udgivelsen af ovennævnte publikationsserie for halvårligt at formidle artikler og information. Frem til 1972 blev tidsskriftet redigeret af den svenske historiker Sune Åkerman, hvorefter redaktionen blev flyttet til Norge. Af anmelderen uopklarede årsager (økonomiske?) blev udgivelsen først genoptaget i 1977 med professor Orm Øverland som redaktør. Ved at abonnere på tidsskriftet (Universitetsforlaget, Postboks 7508, Skillebekk, Oslo 2, Norge) bliver man også medlem af foreningen og modtager desuden »newsletters« fra The European Association for American Studies.

Artiklerne i denne særudgave er en af de sidste rapporter fra den nordiske emigrationsgruppe, som fik en spæd begyndelse i 1967 på et seminar arrangeret af Emigrantinstituttet i Växjö. Samarbejdet blev mere konkretiseret i 1969 på et nyt seminar afholdt af Institutionen för amerikansk historia i Uppsala, og blev slutteligvis virkeliggjort 1970–75 med et forskningsprojekt bestående af lokale studier. Disse studier var oprindeligt tænkt som et styret fællesnordisk projekt, hvor man ville udvælge typiske, komparable emigrationsogne i de respektive lande for blandt andet at se på sammenhængen mellem intern og extern migration samt migranternes strukturelle sammensætning (alder, fordeling på køn, erhverv og ægteskabelig status). Af tekniske og økonomiske årsager lod dette sig beklageligvis ikke gennemføre. Kompromiset

blev, som det fremtræder i dette bind, de enkelte forskeres individuelle undersøgelser af befolkningsmobilitet i forskellige sogne ved hjælp af demografisk data (fra f.eks. kirkebøger og folketællinger) og analyser af migrationsstrukturen. Sådanne data undersøgelser ligger til grund for seks af de syv artikler i bogen. Undtagelsen er den norske historiker Ingrid Semmingsens korte indledning om de igangsættende udvandringsfaktorer i de nordiske lande. Det islandske bidrag ved Helgi Skúli Kjartansson giver et rids over emigrationen og dens destination i USA og Canada fra hele Island 1859–1907. Andres A. Svalestuen fra det Norske Nationalarkiv præsenterer et af tidsskriftets væsentligste indslag ved at sammenligne og kommenterer et »case study« fra hver af de nordiske lande. Han viser for eksempel, at den stigende befolkningstilvækst i samtlige fem sogne manifesterede sig ved et betydeligt større antal migrationer end emigrationer, og at der var en nøje sammenhæng mellem befolkningstilvæksten og emigrationsintensiviteten. I et detaljeret studie eftersporer de tre svenske historikere Sune Åkerman, Bo Kronborg og Thomas Nilsson fra Uppsala Universitet hver enkelt emigrant fra Långasjö sogn i Småland. De viser derefter, hvorledes disse udvandrere for den største dels vedkommende alle bosatte sig i et bestemt område i Minnesota. Deres konklusion er, at emigration har en selvforstærkende effekt nært forbundet

med slægtsbånd. Det finske bidrag af Reino Kero berører samme tema i artiklen om karakteren og betydningen af migrationstraditioner mellem Finland og Amerika. Han påpeger blandt andet, hvorledes emigrationen blev mere fortættet i de områder i Finland, hvor man havde fået etableret »kolonier« i USA. Den svenske historiker Kjell Söderberg stiller det særdeles spændende spørgsmål, om der er nogen sammenhæng mellem migration og migrantens personlighed. Han demonstrerer, ud fra præsters karaktergivning i læsning, forståelse af det læste og bibelrecitering, at migration var selektiv, varierende tidmæssigt såvel som socialt. Det danske indslag er Arne Vangdrups fremstilling af de demografiske og migratoriske forhold i Torslev sogn 1870–1901. Han konstaterer, at migrationen tog til som mulighederne for at få jord mindskedes. Ligeledes finder han kontekst mellem de forskellige sociale lags valg af destination – landsogn, købstad eller emigration.

Med denne introduktion til Nordic Population Mobility, har jeg kun kunnet afdække en ringe del af den overflod af nye detaljer indenfor emigrationsforskningen, som den nordiske historikergruppe har præsenteret. Det ville være ønskværdigt, hvis et nyt projekt kunne etableres og udvides til også at omfatte amerikanske historikere i et studie af de nordiske emigranternes assimilation i deres nye hjemland.

Marianne Hjordt Hansen